

SOCIJALIZAM IZGRADNJA I RAZGRADNJA

Uredili: Chiara Bonfiglioli i Boris Koroman

SOCIJALIZAM: IZGRADNJA I RAZGRADNJA
Zbornik odabranih radova s Drugog međunarodnog znanstvenog skupa
Socijalizam na klupi. Socijalizam: Izgradnja i razgradnja,
Pula, 1.-3. 10. 2015.

Edited Volume: 2nd International Conference Socialism on the Bench.
Socialism: Construction and Deconstruction.
Pula, 1-3 October 2015.

Biblioteka Centra za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma
CeKaPISarnica, br. 9

Urednici

dr. sc. Chiara Bonfiglioli
dr. sc. Boris Koroman

Za izdavače

prof. dr. Damir Agičić
prof. dr. Alfio Barbieri

Recenzenti

dr. sc. Tanja Petrović
dr. sc. Paul Stubbs

Korektura

Boris Koroman

Dizajn naslovnice

Alkiviadis Zevgaridis i Krešimir Krnic
Fotografija naslovnice: © Bojan Mrđenović: Budućnost, Lipik

Grafički urednik

Krešimir Krnic

Grafička priprema

Banian ITC

ISBN 978-953-7963-65-1 (Srednja Europa)

ISBN 978-953-7320-47-8 (Sveučilište Jurja Dobrile)

CIP zapis dostupan je u računalnome katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 000970165.

Objavljivanje knjige financijski je pomoglo
Ministarstvo znanosti i obrazovanja RH.

Tiskano u 400 primjeraka u kolovozu 2017.
u tiskari INTERGRAFIKA TTŽ d.o.o., Bistranska 19, Zagreb.

Socijalizam: izgradnja i razgradnja

Zbornik odabranih radova s Drugog međunarodnog znanstvenog skupa
Socijalizam na klupi. Socijalizam: Izgradnja i razgradnja,
Pula, 1.-3. 10. 2015.

Edited Volume: 2nd International Conference *Socialism on the Bench.*
Socialism: Construction and Deconstruction.
Pula, 1-3 October 2015.

Uredili
Chiara Bonfiglioli
Boris Koroman

srednja europa

Pula – Zagreb
2017.

Sadržaj

Uvod – <i>Socijalizam: izgradnja i razgradnja</i>	5
--	---

Introduction – <i>Socialism: Construction and Deconstruction</i> ..	11
--	----

MARKO FUČEK

Socijalistički mladi čovjek: sinegdoha kulturne politike prema mladima, 1945-1960.	19
--	----

SANJA PETROVIĆ TODOSIJEVIĆ

Socijalizam u školskoj klupi i oko nje. Dometi reforme osnovnoškolskog sistema u Jugoslaviji 1949-1958.	45
--	----

SERGEJ FILIPOVIĆ

Skupljanje albuma sa sličicama u Jugoslaviji: doprinos istraživanju potrošačkog društva i popularne kulture	71
--	----

SNJEŽANA IVČIĆ, ANA VRAČAR I LADA WEYGAND

Primarna zdravstvena zaštita u Hrvatskoj od samo- upravljanja do tranzicije: korišteni ideja privatizacije	99
---	----

JASNA RAČIĆ, SNJEŽANA IVČIĆ I SVEN CVEK

Tržište, država i kraj socijalizma: slučaj „Borova“	129
---	-----

ALEŠ GABRIČ

Intelektualci i kritika države u Sloveniji osamdesetih godina	153
--	-----

ANA PANIĆ

U potrazi za socijalističkim prostorom – konstrukcija i destrukcija mita	179
---	-----

TAMARA BUBLE

Tko baštini narodne heroje?	215
-----------------------------------	-----

Podaci o autorima	249
--------------------------------	-----

Uvod – *Socijalizam: izgradnja i razgradnja*

Drugi znanstveni skup *Socijalizam na klupi*, u organizaciji Centra za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma na Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli održan je početkom listopada 2015. godine i okupio je istraživače tema vezanih uz povijest i kulturne prakse socijalizma, koje su se u najvećem dijelu odnosile na ono povijesno razdoblje koje je četiri i pol desetljeća obilježavalo jugoslavensku federaciju. Ovaj je skup bio određen temom, prigodno obljetničarskom i, usmjeravajući se na godine 1945. i 1990. i na procese koji su pridonijeli uspostavljanju i ukidanju socijalizma, bio je podnaslovljen *Socijalizam: izgradnja i razgradnja*. Drugi skup *Socijalizam na klupi* bio je obimom i nešto veći od prvoga, s oko stotinu izlaganja razdijeljenih u tridesetak panela te uz gostujuće panele Centra za istraživanje mode, Instituta za povijest umjetnosti iz Zagreba i Centra za istraživanja jugoistočne Europe sa Sveučilišta u Grazu. Održan je u partnerstvu s Rosa Luxemburg Stiftung South East Europe, fondacijom koja je prepoznala i akademski i javni značaj ovog događaja. Znanstveni skup *Socijalizam na klupi* postao je tako redovito okupljanje istraživača socijalizma objedinjujući generacije koje su stasale u posljednjim godinama socijalističke Jugoslavije, a ta je generacijska komponenta činila koncepciju prvoga zbornika, kao i brojne istraživače izvan regije koji su odlučili svoj rad posvetiti jugoslavenskim i postjugoslavenskim temama.

I uz temu koja je u određenoj mjeri nastojala usmjeriti skup pa i omeđiti broj sudionika, interes, brojnost, raspon tema, obrađenih i otvorenih, gostovanja bliskih institucija te svakako recentne reference koje su se mogle čuti na skupu, pokazali su da se u posljednjih nekoliko godina vjerojatno može govoriti o svojevrsnom pomaku u istraživanjima razdoblja druge polovice dvadesetog stoljeća. Promatrano iz povišene perspektive, mimo isključivo akademskog miljea, interes za razdoblje u novijoj povijesti koje obilježavaju različite artikulacije socijalizma, u čitavome svijetu, ne smanjuje se u prvim

desetljećima 21. stoljeća. U posljednjih je nekoliko godina produkcija povijesne i kulturološke literature o razdoblju socijalizma, kao i broj doktorata i istraživanja, dosegla doista respektabilne razmjere, i pored izraženih problema koji se javljaju u akademskom poticanju istraživanja u humanistici. Hladnoratovske povijesti sve se više istražuju kroz transnacionalne perspektive, poglede odozdo prema navise, iz pozicije svakodnevice, te nastoje naglašavati prekogranične razmjene i djelovanja lokalnih aktera, uzimajući u obzir geografske i povijesne specifičnosti različitih alternativnih moderniteta koji se mogu objediniti pod kategoriju socijalizma. Ovi pogledi djelomično uspijevaju prevladati prethodno postavljenu paradigmu totalitarizma nametnutog odozgo koja se temeljila na opreci između društva i (jednostranačke) države i pretpostavljenoj homogenosti državnih socijalističkih režima.

Ovaj zbornik donosi nove priloge u ovom smjeru, slaganjem tekstova koji se temelje na različitim disciplinama kao što su politička povijest, društvena povijest, etnografija, povijest umjetnosti i studije sjećanja. Ovaj je svezak nastao pozivom istraživačima nakon skupa i uredničkim odabirom pristiglih tekstova. Kako su radovi pristizali, postajala je i jasnija koncepcija zbornika pa zbog tako relativno čvrsto postavljenih smjernica neki radovi i nisu našli svoje konačno mjesto u zborniku, već i stoga jer je stvorena jezgra istraživačkih tekstova počela postajati relativna i relevantna. Svi radovi koji su pristizali odnosili su se na slučaj socijalističke Jugoslavije tako da je i taj okvir ostao nepromijenjen u odnosu na prvi zbornik, *Socijalizam na klupi – Jugoslavensko društvo očima nove postjugoslavenske humanistike*. Od početnog koncepta supostavljanja ishodišnih procesa izgradnje socijalizma s onim procesima koji su doprinijeli njegovoj razgradnji, ovaj je zbornik nužno otvorio i temu artikulacije prošlosti u razdoblju sadašnjice, na ovim prostorima često označavane terminima postsocijalizma, postkomunizma ili tranzicije, one stvarnosti koja traje već punih četvrt stoljeća i koja se i dalje politički i društveno neprestano dinamično, nažalost ne i dovoljno refleksivno odnosi prema toj prošlosti. Te tri teme, projekt izgradnje, procesi razgradnje i politike sjećanja na socijalizam, središnji su okvir ovoga zbornika.

Prvi dio, posvećen izgradnji socijalizma, otvara prilog Marka Fučka o konstrukciji mladosti nakon 1945. i središnjem pojmu „socijalističkog mladog čovjeka“ (i žene) u borbi za socijalizam. Učenje i rad su nerazdvojni dijelovi te konstrukcije, kao i kultura mladih, s njezinim ambivalentnim pojavama koje se artikuliraju u rasponu od subverzivnog djelovanja do konformizma. Sljedeći prilog, Sanje Petrović Todosijević, analizira reformu osnovnog školstva u Jugoslaviji od 1945. do 1958. pokazujući kako su „nova škola“, kao i mladi ljudi, temelj izgradnje socijalističkih vrijednosti. Nove rasprave koje su okruživale stvaranje naprednih školskih institucija inspirirale su nastavnički i roditeljski aktivizam i bile povezane sa širim međunarodnim stremljenjima u reformiranju školstva. Posljednji prilog ovoga dijela onaj je Sergeja Filipovića koji otvara podistraženu temu sakupljanja albuma sa sličicama u razdoblju socijalizma prikazujući kako je njihovo skupljanje postalo temeljni aspekt potrošačkog društva i popularne kulture u socijalističkoj Jugoslaviji. Autor također istražuje obrazovne aspekte albuma sa sličicama i njihovu generacijsku važnost kroz vrijeme.

Drugi dio zbornika, o razgradnji socijalizma, započinje s prilogom Snježane Ivčić, Ane Vračar i Lade Weygand, o izvorima i počecima privatizacije zdravstvenog sustava u Hrvatskoj, koji su usporedni s neoliberalnim trendovima redefiniranja zdravstvenih sustava. U radu se prepoznaje da je urušavanje sustava socijalne države blagostanja započelo još u kasnim 1980-im, kada se socijalistički samoupravní sistem počinje razgrađivati pod pritiskom kriznih mjera štednje. Na taj se prilog izravno nadovezuje članak Jasne Račić, Snježane Ivčić i Svena Cveka o slučaju industrijskog kompleksa Borovo i njegovom preusmjeravanju na tržišnu ekonomiju krajem 80-ih i početkom 90-ih. Kao i u prethodnom prilogu, nova neoliberalna paradigma igra značajnu ulogu u legitimiranju novih prilagodbi koje umanjuju društveno vlasništvo kao javno dobro u sustavu jugoslavenskog samoupravljanja. Ovaj članak, nastao u sklopu šireg projekta istraživanja Borova u osamdesetim godinama, već samim istraživačkim pristupom temi uspijeva problematizirati dominantnu ikoničku predodžbu Vukovara u hrvatskoj kolektivnoj memoriji i susjednim postjugoslavenskim posljedičnim artikulacijama, nudeći specifičnu poziciju upućivanja na prijetnje razdoblja koje je prethodilo

poznatim ratnim razaranjima. Posljednji prilog, Aleša Gabriča, bavi se raspadom Jugoslavije iz perspektive slovenskih elita. Autor predstavlja specifičan intelektualni prostor Slovenije i konfliktne odnose slovenskih intelektualaca s jugoslavenskim vlastima, koje će igrati ulogu u razdoblju stjecanja nezavisnosti Slovenije.

Posljednji dio zbornika posvećen je pitanju sjećanja i kontinuitetima i diskontinuitetima između prošlosti i sadašnjosti. Ana Panić analizira zbirku slika za Josipa Broza Tita, koja se čuva u Muzeju istorije Jugoslavije te političku i ideološku ulogu pejzaža u proizvodnji jugoslavenske mitologije. Autorica također ukazuje na suvremene postsocijalističke umjetničke prakse i njihovu vezu s industrijskim krajolikom ili modernističkom arhitekturom iz razdoblja socijalizma. Tamara Buble, s druge strane, bavi se politikom sjećanja i zaboravljanja Narodnooslobodilačke borbe u Drugom svjetskom ratu u postsocijalističkoj Hrvatskoj. Posebice prati različite recentne komemorativne prakse koje se održavaju na groblju Mirogoj u Zagrebu povezujući ih s politikom kolektivnog javnog sjećanja u Hrvatskoj odnosno ambivalentnim odnosom prema povijesnom nasljeđu anti-fašističkog pokreta.

Radovi u ovom zborniku dohvaćaju se nekih od općih temeljnih društvenih tema, školstva, zdravstva, rada, ideologije, društvenih elita i kulture mladih. U svoj raznolikosti autorskih istraživačkih i metodoloških, pa i epistemoloških praksi, ove važne teme moguće je kroz radove povezivati, one su u određenoj mjeri komplementarne i usporedive, čak i kada je riječ o suprotnim procesima, izgradnji, odnosno razgradnji. Primjerice, procesi koji oblikuju politike obrazovanja, kao i zdravstva, u prvim razdobljima izgradnje socijalizma, podudarni su s projektima koji se kao modernistički razvojni procesi nastoje aktualizirati i globalno. S druge strane, ponovo egzogeni globalni procesi promjena u ekonomskim paradigmama koje kroje globalne politike, te upravo s posljedičnim propitivanjem, ili čak dokidanjem modernističkog koncepta zajedničkog projektiranja društvenog razvoja, također su procesi koji se mogu prepoznavati u istraživanjima razgradnje jugoslavenskog socijalizma.

Pri tome, autentičan politički projekt samoupravljanja, ideologija proizašla iz marksističkih temelja i povijesnog iskustva Narodnooslobodilačke borbe u Drugom svjetskom ratu, kao i specifičnosti

nacionalnih pitanja u federaciji, ona su iskustva zasebnosti i neprestane samorefleksije toga društva. Ove posebnosti također čine zajedničku okosnicu tekstova kao rezultat značaja njihove ostavštine u postjugoslavenskom razdoblju.

I s relativno malim brojem tekstova, ovaj zbornik kroz probrane problemske fragmente nastoji pridonijeti izgradnji kompleksnog, time i cjelovitijeg mozaičnog i međuovisnog nadnarativa o jugoslavenskom socijalizmu.

Chiara Bonfiglioli
Boris Koroman

Introduction

– *Socialism: Construction and Deconstruction*

The second scientific conference *Socialism on the bench* organized by the Centre for Cultural and Historical Research of Socialism at the University of Pula was held in early October 2015 and brought together scholars dealing with topics related to the history and cultural practices of socialism, with a focus for the most part on the historical period that characterized the Yugoslav federation for four decades. This conference's designated theme was based on the commemorations of 1945 and 1990 and on the processes that contributed to the establishment and abolition of socialism, leading to the title *Socialism: Construction and Deconstruction*. The second *Socialism on the bench* conference had a slightly wider participation than the first, with about a hundred presentations divided into more than thirty panels, and with guest panels proposed by the Centre for the Research of Fashion and the Institute of Art History in Zagreb and the Centre for South-east European Studies at the University of Graz. The conference was held in partnership with Rosa Luxemburg Stiftung South East Europe, a foundation which recognized the academic and public significance of this event. The conference *Socialism on the Bench* has become by now a regular appointment. It encompasses both the generation of scholars that came of age during the last years of socialist Yugoslavia, as underlined in the previous volume of conference proceedings, but also a number of scholars from outside the region who choose to work on Yugoslav and post-Yugoslav themes.

Next to the proposed theme, which intended to strengthen the focus of the meeting and limit the number of participants, it is evident from the variety of research interests and topics, both long-standing and in progress, as well as from the hosting of affiliated institutions and from the recent references that could be heard at the meeting, that in the past years we can probably single out a new

phase in the scholarly research of the second half of the twentieth century. In the first decades of the 21st century, the recent history marked by different articulations of socialism across the world does not cease to be investigated from a variety of perspectives, even if we limit ourselves to the strict academic realm. In recent years the production of historical and cultural references on the socialist era, as well as the number of doctoral dissertations and studies that were carried out, achieved truly respectable proportions, despite the various problems encountered when promoting academic research in the humanities. Cold War histories of socialism are being increasingly investigated through transnational, bottom-up and everyday life perspectives, which tend to emphasize cross-border exchanges and local actors' agency, together with the geographical and historical specificities of the different alternative modernities that can be regrouped under the category of socialism. These new perspectives are partially overcoming the previous totalitarian, top-down paradigm based on the opposition between society and the (one-party) state, and on the presupposed homogeneity of state socialist regimes.

This collection adds further contributions in this direction, through a combination of texts based on different disciplines such as political history, social history, ethnography, art history and memory studies. The volume was created after a call for conference papers, which was followed by an editorial selection of the submitted texts. While receiving the different texts, the conception of the collection became clearer, so that some works did not find their final place in the proceedings due to the relatively tight set of guidelines, but also because a relative amount of papers started to constitute the relevant core of the collection. All the papers that were submitted referred to the case of socialist Yugoslavia, so that the framework of the volume remained unchanged when compared to the first edited collection of conference proceedings, *Socialism on the Bench - The Yugoslav society through the eyes of the new post-Yugoslav humanities* (2013). From the initially conceived juxtaposition of the processes of socialism's construction with those processes that contributed to its decomposition, this edited volume also necessarily addresses the articulation of the socialist past in the present period, often defined in this region by the terms of post-socialism, post-communism or

transition. Such reality has been lasting for the past quarter of a century and is still politically and socially related to the socialist past in constantly dynamic terms, albeit, unfortunately, in a not sufficiently reflexive way. These three themes, the project of construction, the processes of deconstruction and the politics of memory of socialism, constitute the core of these proceedings.

The first section, dedicated to the construction of socialism, is opened by Marko Fuček's contribution about the post-1945 construction of youth, and the centrality of the „socialist young man“ (and woman) in the struggle for socialism. Learning and working are an intrinsic part of this construction, and so is youth culture, with its ambivalent manifestations ranging from subversive actions to conformism. The following contribution by Sanja Petrović Todosijević analyses primary school reforms in Yugoslavia from 1945 until 1958, showing how the school, as the youth, was a fundamental terrain of construction of socialist values. The new discussions surrounding the creation of progressive school institutions inspired teachers' and parents' activism and were connected to broader, international trends in school reform. The last contribution for this section is the one by Sergej Filipović, who explores the under-researched theme of (mainly sport-related) stickers' albums during socialism, and of how their collection became a fundamental aspect of consumer society and popular culture in socialist Yugoslavia. He also explores the educational aspects of stickers' albums, and their generational importance across time.

The second section, on the process of socialism's deconstruction, starts with a contribution by Snježana Ivčić, Ana Vračar and Lada Weygand, on the privatisation of the Croatian healthcare system, in parallel to neo-liberal trends in redefining healthcare systems. The contribution indicates an erosion of the welfare system which starts already in the late 1980s, when the socialist welfare linked to self-managed work institutions starts to deteriorate under the pressure of austerity measures. This contribution is directly connected to the following chapter by Jasna Račić, Snježana Ivčić and Sven Cvek on the case of the Borovo industrial system near Vukovar, and its re-orientation towards a market economy at the end of the 1980s and beginning of the 1990s. As in the previous contribution, the

new neo-liberal discourse plays a role in legitimating new adjustment that undermine social property as a public good in Yugoslav self-management. This paper, created as part of a wider research project on Borovo in the 1980s, already through its research approach manages to problematize the dominant iconic image of Vukovar in Croatian collective memory and in its consequent articulations in neighboring post-Yugoslav states, offering a new specific point of departure on the issues that characterized the period which preceded the infamous war destructions. The final contribution of this section, by Aleš Gabrič, address the deconstruction of Yugoslavia from the perspective of Slovenian elites. The author deals with the specific intellectual landscape of Slovenia and with Slovenian intellectuals' conflictual relations with Yugoslav authorities, which would eventually play a role in the process of Slovenia's obtainment of independence.

The final section of the book is dedicated to the issue of memory, and of continuities and discontinuities between past and present. Ana Panić analyses the Josip Broz collection of paintings contained in the Museum of Yugoslav history, and the political and ideological role of landscape in the construction of Yugoslav mythology. The author also points at recent post-socialist artistic practices and at their relation with industrial landscapes or modernist architecture of the period of socialism. Tamara Buble, on the other hand, deals with the politics of remembering and forgetting of WWII Peoples' Liberation Struggle in postsocialist Croatia. She looks in particular at different recent commemorations held at the Mirogoj cemetery in Zagreb, in relation to Croatian public memory and its ambivalent relation with the historical legacy of the antifascist Resistance.

The works in this collection address some fundamental social issues, namely education, health, work, ideology, social elites, youth culture and memory. Through a variety of research methods and epistemological practices, such important themes connect the various contributions, which become to some extent complementary and comparable, even when we are dealing with opposite processes of construction and deconstruction. For example, the processes that shape educational and health policies in the first stages of the construction of socialism are matched with similar modernist processes

of development at the global level. On the other hand, exogenous processes of global change in economic paradigms, which in turn shape global politics and lead to a questioning or even to a demise of modernist designs of collective social development, are also processes that can be recognized in the studies dealing with the deconstruction of Yugoslav socialism.

At the same time, the unique Yugoslav experiment of self-management, an ideology stemming from Marxist principles and from the historical experience of the National Liberation Struggle in World War II, together with the distinctive national question in the Federation, are specific experiences leading to constant self-reflection within Yugoslav society. These specificities also emerge as a common backbone of the works presented here, as a result of their relevant legacy in the post-Yugoslav era. With a relatively small number of collected texts, and through piercing fragments of discussion, this edited volume seeks to contribute to the complex, and yet fully mosaic-like and interdependent metanarrative on Yugoslav socialism.

Chiara Bonfiglioli
Boris Koroman

Prvi dio: izgradnja

Socijalistički mladi čovjek: sinegdoha kulturne politike prema mladima, 1945-1960.

MARKO FUČEK

Stvaranje i primjena koncepta socijalističkog mladog čovjeka u poslijeratnom razdoblju jugoslavenskog socijalizma u ovom radu promatrani su s nekoliko aspekata. Prvo, sam ideal socijalističkog mladog čovjeka odraz je šire kulturne politike KPJ usmjerene prema stvaranju novog čovjeka i novog društva. U tom aspektu radi se prvenstveno o prometejskom projektu širenja „socijalističke svijesti“, koja je shvaćena kao viša razina razumijevanja društva i zakonitosti društvenih promjena utemeljenih u marksizmu-lenjinizmu. Drugo, sam koncept socijalističkog mladog čovjeka obrađen je kao u vremenu promjenljiv ideal. Konstanta je relativno apstraktna „borba za socijalizam“, no fokus se mijenja od revolucionarne borbe, preko naglaska na radu kao središnjem obliku te borbe, do postavljanja obrazovanja i kulture kao središnjeg elementa. Konačno, kulturna politika Partije nije jednosmjerno utjecala na mlade, nego su oni također uspješno modificirali elemente kulturne politike, a time posredno i režima u cijelosti.

Ideal socijalističkog mladog čovjeka bio je istodobno ukorijenjen u prošlosti, u sjećanju na Narodnooslobodilačku borbu, i usmjeren prema socijalističkoj budućnosti koju je nova generacija trebala izgraditi i živjeti.¹ Time je taj ideal u vremenu smješten analogno legitimacijskim osnovama partijske vlasti, utemeljenima s jedne strane na ulozi predvodnika Narodnooslobodilačke borbe, a s druge strane na preuzetoj ulozi avangarde radničke klase u stvaranju novog, boljeg i pravednijeg

¹ Ovaj rad utemeljen je na disertaciji *Kultura i supkulture mladih u Hrvatskoj 1945. - 1960.* napisanoj pod mentorstvom dr. sc. Snježane Koren na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Pristup istraživanju kulture i supkultura mladih utemeljen je na teorijskim postavkama birmingemske škole kulturalne teorije, prilagođenima socijalističkom društvu i jugoslavenskim specifičnostima. Koncepti otpora i klasne borbe koji podržavaju kulturalnu teoriju birmingemske škole zamijenjeni su modelom pregovaranja između mladih i organizacija zainteresiranih za njihovu socijalizaciju. Kultura je u izvornom konceptu klasno diferencirana između kulture dominantne i kulture podređene klase. Supkulture su pri tom dvostruko artikulirane, prvo prema matičnim klasnim kulturama, drugo prema dominantnoj, tj. kulturi dominantne klase. Partijska kultura, shvaćena kao relativno dobro definirani sklop etičkih, ideoloških, estetskih i političkih vrijednosti eksplicitno namijenjen širenju u društvu postavljena je u analogan položaj dominantnoj kulturi u izvornom modelu.

socijalističkog društva.² No, unatoč važnosti sjećanja na NOB, naglasak je bio na budućnosti. Mladi su općenito u poslijeratnom europskom kontekstu smatrani najmanje određeni starim uzorcima i stavovima. Stoga su podjednako generacijski smješteni npr. u britanskom poslijeratnom konceptu *welfare state*-a, poslijeratnoj promjeni utjelovljenoj u trojstvu imućnosti, konsenzusa i poburžoazivanja utemeljenoj na mitu nestajanja radničke klase, kao i u socijalističkom mitu vlasti, diktature, čak i hegemonije radničke klase. Stariji su u oba mita bili na neki način između starog i novog svijeta, dok su mladi bili potpuno u novome i iz novoga.³ Kulturna politika predstavljala je ključno sredstvo usmjeravanja mladih, a time, smatralo se, i tog novog svijeta u nastajanju. Nužnost postojanja kulturne politike orijentirane prema mladima objasnio je Boris Zihlerl 1954. uspoređujući staru i mladu generaciju. Druga, prema njemu, ima važne prednosti poput svježije životne snage i poleta, no smatra kako snaga mladih može, i u prošlosti jest, služiti raznim klasnim pa i reakcionarnim interesima. Stoga starija generacija nužno mora usmjeravati napore mlađe prema izgradnji socijalizma.⁴ Fokus ispitivanja kulturne politike prema mladima je na tri kategorije kroz koje se reflektiraju ključni elementi partijske kulture i iz nje izvedene kulturne politike prema mladima. Rad, prva od tih kategorija, zauzima privilegirano mjesto u marksističkom diskursu, a višestruko je eksplicitno povezan i sa sjećanjem na NOB te stoga spaja očekivanu socijalističku budućnost s revolucionarnom prošlošću u kojoj je utemeljena. Druga razmatrana kategorija je socijalistička svijest, također prisutna kao univerzalna u partijskoj kulturi, no potencirana u slučaju mladih. Transmisija socijalističke svijesti, višeg znanja koje je vrh Partije smatrao da posjeduje, za mlade je velikim dijelom iako ne isključivo institucionalizirana kroz sustav obrazovanja. Učenje, kao usvajanje tog znanja, odnosno razvoj socijalističke svijesti je u ovome radu razmatrano apstraktno i poopćeno, kao niz procesa kojima mladi usvajaju to privilegirano znanje od KPJ. Konačno, razmatrana je konzumacija i produkcija kulture u užem značenju, koju su mladi trebali

² Koren, Snježana, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960): Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Srednja Europa, Zagreb, 2012., 31.

³ Clarke, John, Hall, Stuart, Jefferson, Tony i Roberts, Brian, „Subcultures, cultures and class“, *Resistance through Rituals: Youth Subcultures in Post-War Britain*, ur. Stuart Hall i Tony Jefferson, Routledge, New York, 2006., 14-18.

⁴ Zihlerl, Boris, *Književnost i društvo, knjiga druga*, Svjetlost, Sarajevo, 1958., 51.

ne samo usvojiti odozgo nego znatnim dijelom i autonomno stvarati. Sve razmatrane kategorije u jednu cjelinu povezuje koncept „borbe za socijalizam“, čije značenje i neposredni oblici prolaze znatne promjene u promatranom razdoblju.

Partijska kultura

Kulturu, u ovom slučaju partijsku, možemo prema antropologu Cliffordu Geertzu shvatiti kao „priče koje si govorimo o sebi samima“. Prema tom u osnovi veberijanskom shvaćanju kulture čovjek je životinja u mreži značenja koju je sam ispleo, pri čemu upravo kultura predstavlja te mreže, a njenom interpretacijom tražimo upravo ta značenja. Na ideologiju Geertz gleda kao na sustav simbola u interakcijama, shematsku sliku društvenog poretka. Iako tako koncipirane ideologije mogu funkcionirati kao projekcije nepriznatih strahova, maske za skrivene motive, izrazi grupne solidarnosti, itd., one su prvenstveno shvaćene kao mape problematične društvene stvarnosti i matrice za stvaranje kolektivne svijesti.⁵ Partija je, kao uostalom i većina društvenih skupina ili organizacija, stvarala vlastitu mrežu značenja, tj. kulturu. Takva je partijska kultura eksplicitno bila namijenjena širenju u društvu te je stoga usmjeravala kulturnu politiku. Tri kongresa održana u razdoblju od oslobođenja do kraja 1950-ih, V. kongres u srpnju 1948., VI. kongres u studenom 1952. te VII. kongres u travnju 1958., dobro pokrivaju dinamične promjene kroz koje prolazi kako sama Partija tako i partijska kultura i iz nje izvedena kulturna politika. Partijske kongrese ovdje se shvaća kao rituale u kojima se Partija obraća sama sebi, ali se istovremeno predstavlja domaćoj i međunarodnoj javnosti. Tim ritualima istodobno se definira i potvrđuje osnovna samopercepcija Partije i njezine uloge kao privilegiranog posjednika više razine znanja o zakonitostima historijskog i društvenog razvoja. Razmatrajući marksistički inspirirane pokrete kao prometejske projekte, David Priestland prepoznao je tri važna prometejska elementa, svaki od različite relativne važnosti za pojedine komuniste. Nekima je bio ključan element oslobođenja i poticanja ljudske kreativnosti, izražen u konceptima ljudske autentičnosti i stvaralaštva u preuzimanju

⁵ Geertz, Clifford, *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*, Basic Books, New York, 1973., 5, 207, 218-220.

političke moći i izgradnji modernih država. Ipak, taj je element brzo postao relativno marginalan unutar komunističkih pokreta, a drugi element, neprijateljstva prema nejednakostima i predanosti modernosti postao je dominantan. Konačno, treći prometejski element prisutan u komunističkim pokretima bila je mržnja prema onima koji su odbacivali „vatra“ znanja i prosvjećivanja.⁶ Partijskim kongresima potvrđuje se interna hijerarhijska struktura u kojoj se uzak krug neupitnih vođa poput Josipa Broza Tita, Aleksandra Rankovića, Edvarda Kardelja, Milovana Đilasa, Borisa Kidriča, Moše Pijade i drugih, s pozicije moći i pretpostavljenog višeg znanja, obraća širem članstvu i van-partijskoj javnosti. Kulturna politika, kao aktivan element partijske kulture usmjeren na upravljanje društvom i njegovu modifikaciju, izravno proizlazi iz partijske kulture i reflektira nju samu. Konačno, jedna od konstanti u partijskom samorazumijevanju jest upravo navedeni prometejski položaj posjednika višeg znanja koje se mora posredovati masama, s izričitim ciljem međusobnog približavanja heterogenih republičkih i regionalnih kultura na prostoru Jugoslavije.

Partijska kultura u cijelom promatranom razdoblju od 1945. do 1960. ukratko može biti opisana kao hijerarhijska, prosvjetiteljska i ciljno orijentirana. Hijerarhijski karakter prisutan je u samoj organizaciji Partije. Na vrhu je kao neupitni vođa, naravno, Tito, oko njega je uža krug partijskog vodstva, zatim središnja partijska tijela, Politbiro i Centralni komitet te čitav niz republičkih, oblasnih, sreških itd. komiteta, zatim srednje i niže vodstvo, sve do najšireg partijskog članstva. Svoje uređenje, pravo na vlast, uvjerenje u nužnost partijskog upravljanja, vodstvo Partije temelji na ideologiji marksizma-lenjinizma, odnosno na uvjerenju u posjedovanje višeg znanja o zakonitostima društvenih kretanja. S tim je usko povezan drugi važan element partijske kulture i na njoj utemeljene kulturne politike. Dužnost posjednika tog višeg znanja jest širiti ga prema navedenom prometejskom modelu, iz čega proizlazi prosvjetiteljska slika Partije o sebi samoj. Budući da je znanje percipirano kao raspoređeno po sličnom hijerarhijskom ključu kao moć i položaj unutar same Partije, ono istodobno djeluje kao legitimacija te hijerarhijske strukture usprkos načelno egalitarnoj ideologiji koju zagovara i kao motiv iza kulturne politike kojom se „socijalistička svijest“ treba proširiti u

⁶ Priestland, David, *The red flag: A History of Communism*, London 2009., xxii-xxiii.

stanovništvu. U izjavi Blagoja Neškovića na V. kongresu, kako je krajnji cilj Partije „da čitavu radničku klasu podigne na nivo Partije“, sažeto je spojen hijerarhijski položaj Partije s njenom prosvjetiteljskom ulogom.⁷ Bitna promjena u načinu na koji se Partija predstavlja zbila se nakon Rezolucije Informbiroa, odnosno između V. i VI. kongresa, kada je Partija barem deklarativno napustila izravno vođenje države i snažnije naglasila svoju odgojnu i obrazovnu ulogu u širenju socijalističke svijesti, a tim putem i u izgradnji socijalizma. Savez komunista tako se na VI. kongresu, 1952., samodefinirao kao svjestan borac za kretanje društva prema socijalizmu koji „tu svest unosi u najšire mase radničke klase“.⁸ Na VII. kongresu, 1958., ideološka i odgojna uloga Partije definirana je u jednakim pojmovima kao na prethodnom kongresu, a ciljevi istaknuti u Programu SKJ u osnovi su jednaki onima određenima 1952.: formiranje socijalističke svijesti, vodstvo uvjeravanjem a ne zapovijedanjem i sl., a Partija je u Statutu usvojenom 1958. definirana gotovo identično kao u Statutu iz 1952., tj. kao organizirana politička snaga radničke klase vođena teorijom znanstvenog socijalizma.⁹ Konačno, rad kao jedna od središnjih kategorija marksizma od početaka vlasti Partije predstavljan je kao vrhovna vrijednost, no s uvođenjem samoupravljanja u javnoj prezentaciji zadobiva karakteristike oslobođenog rada. Jedna od ključnih odlika tako predstavljenog rada jest svjesna samopožrtvovnost u korist šire zajednice. Oko tih osi razvoja socijalističke svijesti, samopožrtvovnosti i kulta rada, te na temelju ostalih odlika poput iskrenosti, drugarstva, skromnosti i osobnog morala, formulirana je kulturna politika Partije općenito i posebno njena dimenzija usmjerena prema mladima, sažeta u idealnoj slici „socijalističkog mladog čovjeka“.

Neposredno poraće

Ideal socijalističkog mladog čovjeka svoju pretpovijest ima u NOB-u, tijekom i nakon kojeg je isticana aktivna uloga mladih kao neposrednih boraca, ali i kao radnika koji su svojim samopožrtvovnim radom

⁷ *V kongres Komunističke partije Jugoslavije: izvještaji i referati*, Kultura, Zagreb, 1948., 568.

⁸ *Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju: VI kongres KPJ (Saveza komunista Jugoslavije)*, Kultura, Beograd, 1952., 273.

⁹ *VII Kongres Saveza komunista Jugoslavije*, Kultura, Beograd, 1958., 157, 400, 406.

na oslobođenom teritoriju omogućavali održavanje i fronte i pozadine. S obzirom na velik broj mladih boraca u Narodnooslobodilačkoj vojsci razlika između boraca i omladine nije primarno shvaćena kao rezultat životne dobi pojedinaca nego češće kao rezultat organizacijske strukture. Omladina, kao kolektivna kategorija, stoga je obuhvaćala dio mladih okupljenih oko organizacija poput SKOJ-a i USAOJ/H-a. Takvo razlikovanje prema organizacijskom kontekstu javlja se već tijekom rata, npr. kada Vladimir Dedijer u svojem *Dnevniku* piše o omladini, to gotovo isključivo čini u kontekstu radnih akcija u pozadini, ili kao u slučaju „borbe za žetvu“, na samom frontu.¹⁰ Neposredno nakon oslobođenja ideal socijalističkog mladog čovjeka čvrsto je ukorijenjen u samom ratu i NOB-u. U izbornom proglasu USAOJ-a iz rujna 1945. iskustvo aktivnog sudjelovanja u NOB-u predstavljeno je kao univerzalna težnja, iako ne i univerzalno iskustvo, omladine tijekom rata. Jugoslavenska omladina u tom je proglasu podijeljena na dio koji je aktivno sudjelovao u oslobođenju i na dio koji je u tome bio spriječen nasiljem okupatora i izdajničkim radom narodnih neprijatelja.¹¹ Sintagma „socijalistički mladi čovjek“ počinje se javljati s V. kongresom KPJ, 1948., kada se i općenito počinje eksplicitno govoriti o socijalizmu i socijalističkoj izgradnji u javnom diskursu. Neposredno nakon rata naglasak je na novoj demokraciji, bratstvu i jedinstvu, narodnoj vlasti te savezu radnika i seljaka. No, smještanje mladih kao progresivne društvene skupine koja je velikim dijelom predana tim vrijednostima i tekovinama NOB-a snažno je izraženo već u drugoj polovici 1945. Đilas u govoru na plenarnom sastanku Centralnog odbora USAOJ-a u rujnu 1945. predstojeće izbore ističe kao završetak borbe za nacionalnu nezavisnost, ravnopravnost, narodnu vlast i demokraciju. Đilas tom prilikom rat naziva „demokratskom narodnom revolucijom“ pri čemu ističe „progresivne revolucionarne snage seljaštva“, usporedive s onima iz Oktobarske revolucije. Iako izravno ne spominje izgradnju socijalizma ili socijalističku revoluciju, navodi središnju ulogu komunista u ratu i neposredno nakon rata, naravno u

¹⁰ Dedijer, Vladimir, *Dnevnik: drugi deo (od 28 novembra 1942 do 10 novembra 1943)*, Državni izdavački zavod Jugoslavije, Beograd, 1946., 382.

¹¹ „Izborni proglas Ujedinjenog saveza Antifašističke omladine Jugoslavije“, *Omladinski borac* (Zagreb), 21.9.1945., 1.

savezu s „narodnim masama“. ¹² S obzirom na Oktobarsku revoluciju kao referentnu, koja je neupitno smatrana socijalističkom, konačno, u Sovjetskom Savezu već je Ustavom 1936. socijalizam proglašen ostvarenim, socijalistički karakter jugoslavenske revolucije snažno je impliciran, iako još ne eksplicitno proglašen. Stoga se o kulturnoj politici usmjerenoj prema stvaranju „socijalističkog mladog čovjeka“ može govoriti i neposredno nakon rata, prije no što se sam pojam eksplicitno javlja i prije no što je revolucija otvoreno proglašena socijalističkom.

Pretpostavljeno jedinstvo omladine redovita je odlika izbornih proglašenja i retorike vezane uz izbore tijekom 1945. U nizu proglašenja i članaka iz vremena neposredno nakon oslobođenja vidljivo je kako fraza „izdajnički rad narodnih neprijatelja“ uključuje i propagandnu i odgojnu dimenziju, stoga je sprječavanje aktivnog sudjelovanja mladih u NOB-u implicitno uključilo čak i mlade koji su pasivno ili aktivno podržavali snage suprotstavljene NOP-u. U takvoj interpretaciji izražena je prometejska pretpostavka partijske kulturne politike jer je barem u javnoj komunikaciji izraženo neupitno uvjerenje kako bi podrška ili sudjelovanje u NOB-u doista bilo univerzalno iskustvo mladih tijekom rata da je svima bila dostupna socijalistička svijest ili pretpostavljena viša razina znanja o zakonitostima društvenog razvitka koji je posjedovala Partija i uspješno posredovala onom doista u NOB-u aktivnom dijelu mladih. Stoga se u nizu članaka objavljenih pred izbore u studenom 1945. izražava neupitno uvjerenje kako će omladina glasati isključivo za Narodni front, pri čemu se ističe kako je ona već glasala „čeličnim kuglama“, tj. oružjem u ratu, te će stoga glasanje gumenim kuglicama u miru biti tek formalnost. ¹³ No, izvan predizborne retorike prepoznate su velike političke i ideološke razlike među mladima te je projekt aktivnog stvaranja omladinskog jedinstva navođen kao aktualan i težak zadatak. Izražena prisutnost „reakcije“ i među profesorima i među učenicima srednjih škola isticana je kao problem s kojim se Srednjoškolska narodna omladina mora suočiti. „Reakcija“ je pri tome korištena kao relativno fluidna i slabo definirana kategorija koja između ostalih

¹² „Govor Milovana Đilasa na plenarnom sastanku Centralnog odbora USAOJ-a“, *Omladinski borac* (Zagreb), 14.9.1945., 2-3.

¹³ „Omladina treba da se pripremi za izbore“, *Omladinski borac* (Zagreb), 17.10.1945., 2; „Radnička omladina glasat će za Narodni front“, *Omladinski borac* (Zagreb), 2.11.1945., 2.

obuhvaća sve označene kao „fašiste“, „monarhiste“, „ustaše“, „križare“ ili „klerikalce“. Srednjoškolska omladina je sredinom 1945. pozvana na „čišćenje fašističkih ostataka“, koje iz škola treba prognati.¹⁴ Isti zadatak još je u proljeće sljedeće godine smatran aktualnim, iako i velikim dijelom već ostvarenim.¹⁵ U studentskom tisku iste teme „čišćenja“ javljaju se nešto duže, primjetne su još 1947., a način njegove prezentacije i obrade ima određene specifičnosti u odnosu na iste teme u srednjoškolskom tisku. Prvo, „reakcionari“ i „fašisti“ su veoma često eksplicitno imenovani imenom i prezimenom. Također, korišteni rječnik mnogo snažnije upućuje na higijenske i biološke metafore: „temeljito čišćenje“, „divlji korov“ koji treba iščupati, „fašističko smeće“ koje treba izbaciti kako bi sačuvali „čistoću svojih redova“.¹⁶ Pretpostavljeno političko i ideološko jedinstvo mladih stoga se, ovisno o retoričkom cilju, javlja u dva aspekta. U predizbornoj retorici ono je isticano kao već ostvareno tijekom rata, usprkos tome što je u pojedinim slučajevima ometeno izravnim nasiljem ili propagandom neprijatelja. Izvan te predizborne retorike naglašavana je potreba aktivnog rada na ostvarenju jedinstva omladine, uključujući raskrinkavanje i izbacivanje iz škola i organizacija mladih onih koji se u to jedinstvo nisu uklapali.

Rad je stvorio socijalističkog mladog čovjeka

Za izgrađivanje poslijeratne idealne slike socijalističkog mladog čovjeka ključan je bio element borbe za socijalizam. Doduše, neposredno nakon rata socijalistički sadržaj NOB-a ili poslijeratne obnove i izgradnje nije otvoreno proglašavan, no vrijednosti koje su posredovane mladima prisutne su u kontinuitetu od ratnog razdoblja, preko

¹⁴ Muhoberac, V., „Za jedinstvo u našim školama“, *Omladinski borac* (Zagreb), 3.8.1945., 3.

¹⁵ Julius, Djuka, „Srednjoškolci uklanjaju iz svojih redova nepopravljive fašističke elemente“, *Srednjoškolac* (Zagreb), 15.3.1946., 3.

¹⁶ „Studenti umjetničke akademije čuvaju čistoću svojih redova“, *Studentski list* (Zagreb), 12.1.1946., 1; Manestar, S., „Pred temeljitim čišćenjem našeg sveučilišta od nenarodnih elemenata“, *Studentski list* (Zagreb), 9.2.1946., 2; „Mi smo se obvezali domovini i našem Titu da ćemo fašističke elemente kao divlji korov sa korjenom iščupati“, *Studentski list* (Zagreb), 23.2., 1946., 3; „Čišćenjem našeg sveučilišta od fašističkog korova ispunjavamo odluke naše II. konferencije“, *Studentski list* (Zagreb), 23.2.1946., 3; Roller, Dragan, „Neprijateljima naroda nema mjesta na sveučilištu“, *Studentski list* (Zagreb), 22.1.1947., 3.

poslijeratne konsolidacije i obnove do postavljanja izgradnje socijalizma kao neposrednog cilja. U navedenom proglasu USAOJ-a iz rujna 1945. osim dominantno prisutne oružane borbe, javlja se i borba kroz obnovu i izgradnju zemlje, čime se eksplicitno povezuju rat i rad, prošlost i budućnost. Ta veza borbe i pobjede u ratu s borbom za izgradnju nove države redovito je prisutna u retorici kojom se omladinu poticalo na daljnje napore, bilo kao nastavak iste borbe ili kao način kojime se moglo odužiti palim borcima.¹⁷ Osobine partizana, koje prema Rati Dugonjiću na III. kongresu NOJ u Zagrebu 1946. omladina zadržava nakon oslobođenja i primjenjuje u obnovi i izgradnji, jesu upornost, inicijativa, hrabrost, odlučnost, istrajnost, smisao za kolektivni rad i organizaciju.¹⁸ Ključne odlike koje povezuju borbu oružjem u ratu i oruđem u miru pri tom su samopožrtvovnost i rad u korist šire zajednice. Obje odlike idealiziranog socijalističkog mladog čovjeka povezuju s idealima očekivanima od članova Partije. Požrtvovnost je na primjer identična jednoj od osobina komunista-revolucionara kako ih je na VI. kongresu KPJ/SKJ definirao Ranković, a rad za zajednicu odgovara odnosu prema radu kakav je propagiran u cijelom društvu.¹⁹ Još početkom 1947., kao vrijednosti koje su svi omladinci uključeni u rad na Omladinskoj pruži Brčko-Banovići usvojili navedene su: smionost, upornost u radu, čvrsta volja za rad, kolektivni duh, organizacioni smisao i vjera u vlastitu snagu i snagu kolektiva.²⁰ Ukratko, rad je interpretiran prvo kao orijentiran na zadovoljenje potreba zajednice, a zatim i kao čin samoaktualizacije neovisan o materijalnoj nagradi. Dominantna reprezentacija rada u tisku odgovarala je Staljinovom opisu socijalističkog rada koji se pretvorio „u stvar časti, u stvar slave, u stvar vrline i herojstva.“²¹ Preuzeta iz *Istorije Svesavezne komunističke partije (boljševika): kratki kurs*, jednog od ključnih ideoloških djela prema kojemu se jugoslavenski socijalizam formirao prije Rezolucije Informbiroa, takva reprezentacija rada važan je element kontinuiteta

¹⁷ Nametak, Muhamed, „Uloga omladinskih radnih akcija u stvaranju socijalističkoga društva u Bosni i Hercegovini 1945. - 1952. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, 43, 2014., 440.

¹⁸ Dugonjić, Rato, *Govori i članci o omladini*, Oslobođenje, Sarajevo, 1979., 187.

¹⁹ *Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju: VI kongres KPJ (Saveza komunista Jugoslavije)*, 117.

²⁰ Cvetković, Đuka, „Omladinska pruga – najveće djelo u 1946. godini – temelj budućih akcija“, *Omladinski borac* (Zagreb), 1.1.1947., 4.

²¹ *Istorija Svesavezne komunističke partije (boljševika): kratki kurs*, Beograd 1945., 341.

između razdoblja prije i nakon Rezolucije jer je u osnovi zadržana i kasnije.²² Oslobođenje i obnovu je u središnje mjesto pri formiranju ideala socijalističkog mladog čovjeka neposredno nakon rata postavio Tito početkom 1946. riječima: „Obraćam se tebi, omladino Jugoslavije, da budeš nosilac radnog oduševljenja, da budeš primjer upornosti i samopožrtvovnosti u izgradnji naše zemlje kao što si bila primjer u četverogodišnjoj borbi za slobodu svoje zemlje, kao što si i u prošloj 1945. godini bila primjer u radu na obnovi zemlje.“²³ NOB i poslijeratna obnova, dakle, povezani su u jedan kompleks borbe za novo društvo proizašlo iz rata i revolucije. Socijalistički sadržaj te borbe nije izravno istican u prvim poratnim godinama, no ponekad je snažno impliciran kao npr. u navedenom govoru Đilasa pred CO USAOJ-a u rujnu 1945. Aktivno i entuzijastično sudjelovanje u toj borbi rano je učvršćeno kao ključan element u idealu socijalističkog mladog čovjeka. Iako će se tijekom promatranog razdoblja oblici te borbe za socijalizam mijenjati, sama borba ostaje konstantna os oko koje se formiraju ostala očekivanja od mladih.

Kako je rad istodobno jedna od središnjih kategorija marksizma i jedna od ključnih vrijednosti jugoslavenskog socijalizma, vrijedi se pobliže osvrnuti na kategoriju rada u formiranju ideala socijalističkog mladog čovjeka. Da bi rad odgovarao socijalističkom idealu intrinzične vrijednosti i čina samoaktualizacije, važno je bilo njegovo odvajanje od neposredne materijalne nagrade. Materijalni rezultat rada jest njegov važan aspekt, konačno prema Marxovoj radnoj teoriji vrijednosti rad upravo i jest izvor sve vrijednosti proizvedene robe. No, važnija za odnos prema radu kakav je očekivan od socijalistički svjesnih omladinaca jest Marxova tvrdnja kako „carstvo slobode počinje ustvari tek tamo gdje prestaje rad određen nevoljom i spoljašnom svrsishodnošću“. Nastavak tvrdnje, kako to carstvo slobode „po prirodi stvari leži s one strane oblasti same materijalne proizvodnje“, ²⁴ dijelom je interpretiran kroz očekivanja kontinuiranog učenja i usavršavanja, koja su postavljana kako pred članove

²² Fuček, Marko, „Konsolidacija jugoslavenskog socijalizma kroz ideološke aparate države“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, 43, 2014., 521.

²³ Tito, Josip Broz, *Obraćam se tebi omladino Jugoslavije*, Izdanje glavnog odbora USAOH-a, Zagreb, 1946., 9.

²⁴ Marx, Karl, *Kapital*, I. svezak, Kultura, Beograd, 1947., 4-6; Marx, Karl, *Kapital*, III. svezak, Kultura, Beograd, 1948., 756.

Partije tako i pred mlade. Ipak taj je element češće zanemaren. Jedna od rijetkih izravnih referenci na „carstvo slobode“ dolazi od Ziherla iz 1955. kada tvrdi da taj cilj već postaje očigledan. No, u nastavku ostvarenje tog cilja vezuje uz pobjedu socijalizma u čitavom svijetu, dakle u nekoj neodređenoj budućnosti.²⁵ Upravo su materijalni rezultati rada zadobivali posebnu važnost, naročito tijekom obnove i industrijalizacije zemlje. Zbog važnog mjesta koje su omladinske radne akcije zauzimale u socijalističkom odgoju mladih, preko njih se može dobro pratiti povezivanje određenog odnosa prema radu s idealom socijalističkog mladog čovjeka. Materijalni rezultati rada isticali su kod poziva i medijskog praćenja omladinskih radnih akcija (ORA), no ključno je što su probici prvenstveno predstavljeni kao ostvareni za cijelo društvo, ne za pojedine dobrovoljce u radu. Ukoliko je iz dobrovoljnog rada ipak proizlazila individualna korist, ona je gotovo isključivo shvaćena kao praktično obrazovanje i priprema za rad u privredi. No takva priprema u konačnici je ipak predstavljala brz i učinkovit način obuke polukvalificirane radne snage koje je nedostajalo.²⁶ Stoga je i taj element individualne koristi u konačnici društveno orijentiran – nedostatak kvalificirane i polukvalificirane radne snage često je istican kao jedan od osnovnih ekonomskih problema prvih poslijeratnih godina. Za sudionike su ORA mogle funkcionirati kao vektori socijalne pokretljivosti. Stjecanje određene kvalifikacije omogućavalo je prijelaz iz agrarnog u industrijski rad, što i jest bio jedan od eksplicitnih ciljeva u ranim ORA, dok u kasnijim, pogotovo nakon obnove saveznih akcija od 1958., sudjelovanje služi kao potvrda socijalističke predanosti te izvor prestiža za sudionike, a posebno za udarnike.²⁷ ORA, osim što su predstavljale neposredni izraz predanosti ideji izgradnje socijalizma, često su interpretirane i kao lokalizirano, u vremenu i prostoru, ostvarenje socijalizma prije no što je on doista ostvaren u društvu kao cjelini. Stoga su ORA često predstavljane istodobno i kao škola socijalizma i kao njegovo ostvarenje. Škola socijalizma zbog navedenih odlika dobrovoljnog rada kao samopožrtvovanja za zajednicu i kolektivnog karaktera tog rada, a ostvarenje socijalizma zbog ideje dobrovoljnog

²⁵ Ziherl, *Književnost i društvo*, 339-340.

²⁶ Nametak, „Uloga omladinskih radnih akcija“, 441.

²⁷ Matošević, Andrea, „Omladinske radne akcije: kontinuiteti i odmaci iz iskustva *akcija-ša*“, *Traditiones*, 3, 44, 2015., 97-98.

kao oslobođenog rada, dijela Marxova „carstva slobode“. Na ORA, prema takvim reprezentacijama, odgajani su novi ljudi koji se svjesno bore za izgradnju socijalizma.²⁸ Pogotovo od uvođenja koncepta samoupravljanja, dobrovoljan rad počinje se interpretirati kao „svjesno oslobođenje rada“, a radne brigade čak i kao male komunističke zajednice, razvijene koliko su omogućavale materijalne mogućnosti.²⁹

Zbog potrebe očuvanja takvog idealiziranog karaktera rada, njegovo povezivanje s osobnom materijalnom koristi dobrovoljnih radnika redovito je kritizirano kao negativno, prvenstveno s odgojnog aspekta. Konflikt odgojnih elemenata i društvene orijentiranosti dobrovoljnog rada s ostvarenjem individualnih koristi jasan je i razumljiv kada je dobrovoljni rad ometao školovanje ili je svjesno korišten za osiguranje prolaza u školi usprkos negativnim ocjenama. Na savjetovanju Ministarstva prosvjete s predstavnicima Narodne omladine konstatirano je kako učenje za popravne ispite na radi-lištima ne funkcionira te da u takvim slučajevima učenici ili gube godinu ili ih nastavnici puštaju „iz sentimentalnih razloga ili straha“, što je istaknuto kao politički i odgojno štetno. Politički, jer se takvi fenomeni negativno odražavaju kod omladine i građana općenito, a odgojno stoga što potiče špekulantski pristup i radu i školovanju, u očitoj suprotnosti s navedenim idealima socijalističkog odgoja.³⁰ No, povezivanje dobrovoljnog rada s materijalnim dobicima smatrano je odgojnim problemom i kada bi materijalne nagrade u osnovi odgovarale drugim, propagandnim, kulturnim i odgojnim ciljevima NO ili kulturne politike prema mladima općenito. Stoga je na primjer biro CK NOH u svibnju 1949. kritizirao pojavu kod nekih mjesnih organizacija NO gdje su omladinci sudjelovanje na ORA uvjetovali nabavkom radio aparata, iako se istodobno nastoji proširiti dostupnost centraliziranih medija, tiska kao i radija, među organizacijama NO, kao i praksa kolektivnog slušanja radio emisija u okviru NO.³¹

²⁸ Mihaljević, Vlado, „Radne akcije tokom 1948. god. i zadaci u 1949. godini“, *Omladinski borac* (Zagreb), 5.1.1949., 4; Bušurelo, U., „Izgradnja Beograda – ovogodišnja radna akcija Narodne omladine“, *Omladinski borac* (Zagreb), 29.1.1950., 1.

²⁹ Senjković, Reana, *Svaki dan pobjeda: Kultura omladinskih radnih akcija*, Zagreb 2016., 301-302.

³⁰ HR-HDA-291, Savjetovanje MPRO-a s predstavnicima Narodne omladine 1949., *Što se očekuje od omladinske organizacije*, 11.1.1949.

³¹ HR-HDA-1231, Sjednice biroa CK NOH, 3.5.1949., 3.

Iako su velike dobrovoljne radne akcije na saveznom projektima obustavljene u razdoblju između 1952. i 1958., jednaki kult rada održavan je kroz medijski mnogo manje eksponirane republičke radne akcije, ali i kroz obilježavanja ostvarenoga u prvom razdoblju saveznih ORA. Povodom Dana omladinskih radnih brigada, obilježavanog 1. travnja, redovno se u tisku prisjećalo prošlih radnih akcija pri čemu su podjednako isticani ekonomski, odgojni i obrazovni rezultati. Od izgrađenih objekata posebno mjesto u sjećanju zabile su pruge Šamac-Sarajevo i Brčko-Banovići te autoput Beograd-Zagreb.³² Konačno, početkom 1960-ih sociolog Rudi Supek, pišući o saveznom ORA obnovljenim nakon 1958., opsežno se osvrnuo na savezne ORA prije 1952. i karakter rada koji su trebale propagirati. Prvenstveno, smisao besplatnog rada nalazi u iskazu požrtvornosti za zajednicu, eksplicitno je povezujući s požrtvornošću boraca iz NOB-a, ali i s idealom budućnosti u kojoj nestaje najamni rad. Ideju dobrovoljnog rada kao oblika borbe za socijalizam neposredno povezanog s NOB-om usvojio je i izražavao dio mladih koji zbog dobi nisu mogli aktivno sudjelovati u oružanoj borbi i revoluciji. Na primjer, u radu učenice VI. razreda gimnazije iz 1956. „Omladina radi – omladina gradi“, ORA su neposredno proizašle iz iskustva rata i potreba obnove, a „Omladina je zamijenila heroizam iz vremena borbe radnim heroizmom.“³³ Iako se krajem 1950-ih i početkom 1960-ih ekonomska isplativost ORA više ne ističe, i dovođena je u pitanje već početkom 1950-ih, Supek navodi niz individualnih i općedruštvenih koristi proizašlih iz ORA: stjecanje znanja za rad u privredi, zbližavanje mladih Jugoslavije po načelu bratstva i jedinstva, prilog promjenama društvenih odnosa i uvježbavanje samoupravljanja.³⁴ Same ORA u promatranom razdoblju prolazile su kroz brojne promjene, no ideal rada kakav ih prati ostaje prilično konstantan te je primjenjiv na očekivani odnos prema radu općenito. Rad je prvenstveno trebao biti usmjeren na korist zajednice. Ukoliko postoji

³² Gruić, Marinko, „Uz Dan omladinskih radnih brigada“, *Novine mladih* (Zagreb), 2. 4.1955., 1; „Milijuni omladinaca i omladinki na radilištima u deset godina“, *Novine mladih* (Zagreb), 31. 3. 1956., 1.

³³ Cimeša, Stana, „Omladina radi – omladina gradi“, *Polet* (Zagreb), svibanj 1956., 529-530.

³⁴ Supek, Rudi, *Omladina na putu bratstva: psiho-sociologija radne akcije*, Mladost, Beograd, 1963., 15-24.

individualna korist od rada, ona je dominantno izražena kroz samoaktualizaciju, očekivane materijalne koristi nisu razmatrane na razini pojedinca osim kao dijela društva koje je primarni korisnik svih rezultata rada.

Odgoj i obrazovanje socijalističkog mladog čovjeka

Dok je ideal samopožrtvovnog, društvenog rada podjednako primjenjiv na mlade i društvo u cjelini, na omladinu i partije, učenje je u mnogo većoj mjeri specifičan zahtjev postavljen pred mlade. U pojedinim govorima i napisima, npr. u govoru Rate Dugonjića na kongresu USAOBiH na samom kraju rata, 8. svibnja 1945., učenje je eksplicitno postavljeno kao prvi i glavni zadatak omladinaca. Ipak, jasan prioritet u borbi za socijalizam tada je još na oružanoj borbi, oslobođenju, i poslijeratnoj obnovi, te Dugonjić u istom govoru tvrdi kako upravo seljačka omladina ima najviše iskustva, jer se „školovala u našoj ratnoj školi“, te ta ratna iskustva treba primijeniti u obnovi.³⁵ Iza očekivanja i od rada i od učenja dakle ključna ostaje borba za socijalizam shvaćena kao primarna zadaća socijalističkog mladog čovjeka. Učenje kao osnovni zadatak mladih Tito je istakao već 1946. u razgovoru s predstavnicima plenuma Centralnog vijeća NOJ. Isti prioritet načelno je istaknut na prvom Plenumu Narodne studentske omladine te godine, no praktični planovi i zadaci gotovo su isključivo vezani uz rad na obnovi. Rad i učenje tada su još predstavljeni kao odvojeni ali kompatibilni aspekti djelatnosti mladih. Navodilo se kako su upravo oni koji su najbolje učili, najviše odlazili na ORA.³⁶ Ideal socijalističkog mladog čovjeka u kojemu su pod kategorijom borbe za socijalizam spojeni rad i učenje, već je zadobio zaokruženi oblik do vremena V. kongresa KPJ u srpnju 1948. te su do tada već uglavnom stopljene kategorije rada i učenja. Dobar prikaz tog stapanja moguće je pružiti kroz dva članka objavljena u *Omladinskom borcu* u travnju 1947. i ožujku 1948. godine, listu koji je imao direktivnu ulogu za omladinske organizacije analogno ulozi središnjih partijskih listova poput *Komuniste* ili *Naprijeda* za partijske organizacije. Oba članka povezuju opsežni citati Mihaila

³⁵ Dugonjić, 170-178.

³⁶ Prvi Plenum NSO zagrebačkog sveučilišta na početku nove radne godine: „Učenje treba shvatiti ne samo kao naš prvi zadatak, već i kao našu prvu obavezu prema narodu“, *Studentski list* (Zagreb), 8.10.1946., 1-2.

Kalinjina i reference na sovjetsko iskustvo odnosno Komsomol. Prvi članak, „Kako uče okružna i kotarska omladinska rukovodstva“, započinje savjetom Kalinjina komsomolcima kako, usprkos obvezama, trebaju poput njega svakodnevno naći barem malo vremena za čitanje marksističke literature ili književnosti. Problemi rukovodstva NO u tom su članku izjednačeni s onima Komsomola, tj. brojne radne i političke obveze ne ostavljaju vremena za učenje i čitanje. Glavna poanta članka je nužnost individualnog i kolektivnog proučavanja tiska i marksističke literature. Rad je potrebno organizirati na način da omogući učenje, a samo učenje će olakšati organizaciju rada.³⁷ Do tada je dakle uz rad i tradiciju NOB-a idealu socijalističkog mladog čovjeka pridruženo učenje, naravno prvenstveno usmjereno na marksizam koji se od 1947. redovito otvoreno javlja kao dio sadržaja koje mladi trebaju usvajati. To prije svega treba shvatiti kao jedan od načina širenja znanja o zakonitostima kretanja društvenih promjena koje je Partija smatrala da posjeduje, odnosno jedan od načina izvršavanja njene prometejske misije. U članku „O društvenom i zabavnom životu omladine“ iz ožujka 1948. početni citat Kalinjina odnosi se na komunističke principe, definirane kao obrazovanost, socijalistički patriotizam, prijateljstvo, drugarstvo, humanost, čestitost, ljubav prema socijalističkom radu. Tim principima u glavnom tekstu članka pridodani su produktivnost rada, čuvanje društvene imovine, stvaranje kolektivnog duha i uzdizanje kulturnog nivoa kao elementi komunističkog odgoja. Narodna omladina predstavljena je prvenstveno kao odgojna organizacija, s eksplicitnim ciljem odgoja nove generacije socijalističkog čovjeka, koja će moći izgraditi socijalizam.³⁸ Rad i učenje bili su konstantni elementi ideala socijalističkog mladog čovjeka, no s promjenjivom važnošću. Nakon početnog razdoblja obnove i inicijalne industrijalizacije, učenje preuzima primat od rada, što je izraženo kroz navedenu obustavu saveznih radnih akcija 1952., ali i eksplicitno, npr. kroz uvjetovanje sudjelovanja na ORA s ostvarenjem zadovoljavajućeg uspjeha u školovanju.

Uvođenje samoupravljanja početkom 1950-ih nužno se odrazilo na očekivanja od socijalističkog mladog čovjeka. Polazeći od pretpostavke da funkcioniranje samoupravljanja ovisi o izgrađenju

³⁷ Rihtman, Dunja, „Kako uče okružna i kotarska omladinska rukovodstva“, *Omladinski borac* (Zagreb), 14. 4. 1947., 9.

³⁸ „O društvenom i zabavnom životu omladine“, *Omladinski borac* (Zagreb), 7. 3. 1948., 2.

socijalističkoj svijesti radnika i dovoljnom poznavanju društvenih i ekonomskih procesa, uloga Partije kao privilegiranog posjednika i širitelja tog znanja je aktualizirana. Učenje, tj. usvajanje tih znanja o društvenim i ekonomskim procesima, bilo je imperativ za socijalističkog mladog čovjeka i prije samoupravljanja, no s njime dobiva kvalitativno novu važnost i učvršćuje svoj primat pred neposrednim radom. Od mladih se očekivala aktivnost u radničkim savjetima i drugim samoupravnim organima, no kao nužan preduvjet postavljeno je dobro poznavanje trenutnih privrednih i ekonomskih mjera te mogućnosti zajednice kao cjeline. Marljivost omladine redovito je isticana, no sredinom 1950-ih kada se uključivanje mladih isprva u radničko, a ubrzo zatim i u društveno samoupravljanje javlja kao aktualna tema, često je isticano kako ta marljivost nije popraćena dovoljnim političkim i stručnim znanjem, što ograničava aktivnost mladih u samoupravljanju.³⁹ Kritizirajući čestu pasivnost omladinaca i omladinki izabranih u organe samoupravljanja, Petar Pirker je 1954. uzroke pasivnosti nalazio u nedovoljnoj podršci organizacije Narodne omladine. Aktive NO prije svega zadužuje za stručno, marksističko i ekonomsko obrazovanje svojih članova. No, smatra i kako trebaju raspravljati o pojedinim pitanjima aktualnima u samoupravnim tijelima, što bi članovima izabranima u ta tijela dalo sigurnost i odlučan stav.⁴⁰ Implicitna u tome jest uloga omladinaca u radničkim savjetima istodobno kao predstavnika radnika i kao predstavnika NO. Članovi Partije trebali su djelovati kao partijski posrednici u samoupravnim tijelima. Paralelno tome, omladinci su u samoupravnim tijelima trebali posredovati u ime NO. Kako je samoupravljanje integrirano u koncept jugoslavenskog socijalizma, tako je i borba za socijalizam očekivana od socijalističkog mladog čovjeka zadobila imperativ aktivnog uključivanja u samoupravne procese, naravno na temelju već uspostavljenih načina vođenja te borbe – rada i učenja.

³⁹ „Kroz Rijeku – Priznanje, ali i kritika: Prigodan razgovor na aktuelnu temu – omladina u radničkom samoupravljanju“, *Novine mladih* (Zagreb), 20. 2. 1954., 8; Pincetić, Lj., „Omladina i radničko samoupravljanje“, *Novine mladih* (Zagreb), 3. 8. 1954., 2-3.

⁴⁰ Pirker, Petar, „Za diskusiju: Mladi ljudi u radničkom samoupravljanju“, *Novine mladih* (Zagreb), 11.12.1954., 5.

Kultura i kulturna potrošnja

Za izgradnju socijalizma, odnosno odgoj socijalističkog čovjeka, pored razvoja određenog odnosa prema radu i učenju, nužnim je smatrano usmjeravanje i oblikovanje kulturnih potreba, a zatim i njihovo ispunjenje. Buduća visoka socijalistička kultura trebala je biti ostvarena „kulturnom revolucijom u širinu“, tj. usvajanjem viših kulturnih tekovina od strane radnih ljudi, kako je to izrazio Zihlerl.⁴¹ Osim rada stoga je nužno bilo organizirati društveni život mladih te osigurati „zdravu zabavu“ kroz omladinska kulturno-umjetnička društva. U tom smislu je Milijan Neoričić na VIII. plenumu CK NOJ istakao ulogu Narodne omladine kao „škole odgajanja novih ljudi s novim naprednim shvaćanjima“. ⁴² Poželjni oblici zabave u prvim poratnim godinama nisu jasno navođeni ni u CK NOH niti u tisku. Osim općenitih kvalifikacija poput „korisna akcija“, „zdrava“ ili „odgojna“ zabava, poželjni oblici zabave uglavnom su prisutni kroz kontrast ideala trezvenih drugarskih okupljanja ispunjenih nedefiniranim odgojnim i ideološkim sadržajem sa zabavama uz ples, alkohol, a često i tuče.⁴³ Organizacije mladih izvan nadzora Partije, SKOJ-a ili NO uglavnom su tolerirane samo u kratkom razdoblju neposredne konsolidacije nove vlasti nakon oslobođenja, a prije izbora u studenom 1945. Nakon tog kratkog razdoblja takve su organizacije rasformirane ili onemogućene u radu, bez obzira na njihov eksplicitni sadržaj. To je učinjeno dijelom zbog straha od potencijalno opozicijskog djelovanja, dijelom zbog brige o „pravilnom“ usmjeravanju društvenog života mladih. Neposredan nadzor nad oblicima provođenja slobodnog vremena mladih u razdoblju od oslobođenja do početka 1950-ih nastojalo se ostvariti „pomasovljenjem“ raznih sportskih i omladinskih kulturno-umjetničkih društava pod neposrednim nadzorom NO, a tim putem posredno i Partije. Konačni cilj bio je uključiti veliku većinu mladih u široku mrežu takvih društava i tim putem usmjeriti i strukturirati njihovo provođenje slobodnog vremena. Analogno radu u pionirskim organizacijama, kroz omladinske je promovirano uključivanje u niz kulturno-umjetničkih ili sportskih društava, no uključivanje u njih nije bilo obveza članova NO. Takve su

⁴¹ Zihlerl, 33.

⁴² „O društvenom i zabavnom životu omladine“, *Omladinski borac* (Zagreb), 7. 3. 1948., 2.

⁴³ „O našim zabavama“, *Studentski list*, br. 3, 12. 1. 1946., 3.; „O našim zabavama“, *Studentski list*, br. 9, 6. 3. 1948., 4.

aktivnosti, za djecu kao i za mlade, u osnovi organizirali odrasli, no njihovo neposredno osmišljavanje i vođenje nastojalo se u što većoj mjeri prepustiti samim mladima uključenima u njih.⁴⁴ Iako u konačnici tražena masovnost, uključenje velike većine svih mladih, nije ostvarena niti kroz omladinska kulturno-umjetnička društva (OKUD) niti kroz sportska društva i klubove pod krovnom organizacijom Fiskulturnog saveza Hrvatske, uspješno je ostvaren organizacijski monopol na takve strukturirane oblike zabavnog i društvenog života mladih.⁴⁵ Koncept „zdrave zabave“ u drugoj polovici 1940-ih je osim pozitivnog sadržaja, organizacija i oblika društvenog života kakve se nastojalo promovirati i omasoviti, uključivao i negativnu komponentu. Nju su činila ograničenja, kritike, a ponekad i otvorene zabrane oblika društvenog i zabavnog života koji su smatrani nekompatibilnima sa socijalističkom odgojem, poput holivudskih filmova, jazz glazbe, *boogie woogie*, itd.

Od početka 1950-ih odnos prema kulturnoj potrošnji mladih prolazi kroz bitne promjene povezane s općim trendom relativne liberalizacije jugoslavenskog društva i kulture tog razdoblja. Pitanja mode, glazbe koju mladi slušaju i filmova koje gledaju, ukratko, popularna i masovna kultura, postaju sporedna u odnosu na temeljne vrijednosti koje se smatralo da graditelji budućeg socijalizma moraju usvojiti. Naravno, kritike popularne kulture kao indikatora predanosti socijalizmu kod mladih su preostale, ali postepeno gube istaknuto mjesto i direktivni karakter. Upravo se u tom pogledu pokazala uloga Narodne omladine ne samo kao transmisijske organizacije nego i kao autonomne organizacije mladih. Odgovarajući na još veoma prisutne kritike mode i glazbenoga stila mladih, Miko Tripalo je s pozicije predsjednika CK NOH u srpnju 1952. člankom „Da i mi kažemo koju riječ“ objavljenom u *Horizontu* jasno postavio odvajanje popularne kulture od ideala socijalističkog mladog čovjeka. Ukratko, Tripalo tvrdi kako omladinu ne treba ocjenjivati prema njihovim frizurama, modi, načinu plesa i sl., nego prema njihovom odnosu prema radu. Tripalo u tom članku priznaje da

⁴⁴ Duda, Igor, *Danas kada postajem pionir – Djetinjstvo i ideologija jugoslavenskog socijalizma*, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli i Srednja Europa, Pula – Zagreb, 2015., 14, 75, 175.

⁴⁵ HR-HDA-1176, k. 3,2, *Zapisnik za I. godišnje skupštine ZFOH-a*, 3. 12. 1945.; HR-HDA-1176, k. 3,2, *Izvještaj o radu Fiskulturnog saveza Hrvatske za godinu 1949.* (bez datuma), 26-27.; HR-HDA-1231, k. 151, *Glavni odbor USAOH – Izvješće o radu klerikalnih organizacija*, Zagreb, br. 134, 10. 4.1946., 1, 6.

postoje problemi u socijalističkom odgoju nekih mladih, pa i elemente zapadne popularne kulture poput *boogie woogiea*, kokot frizura i uskih hlača ipak smatra problemom o kojem s omladinom treba diskutirati. No, ključno je što ističe kako ne bi trebalo propisivati frizure, modu, itd., fenomene koje ističe kao odvojene od ključnih socijalističkih vrijednosti. Konačno, njihovo postojanje navodi kao suprotnost ždanovštini, sovjetskoj kulturnoj praksi koja je od pozitivnog uzora postala predmet kritike, a diferencijacija u odnosu na nju smatrana je iskazom kreativne snage jugoslavenskog socijalizma.⁴⁶ Popuštanje kontrole na području popularne kulture trend je koji je obilježio cijele 1950-e. Time je ideal socijalističkog mladog čovjeka donekle diferenciran u odnosu na idealni lik komunista, no ključne vrijednosti vezane uz rad, samopožrtvovnost, izgrađenu socijalističku svijest i kolektivni duh ostaju temeljne odlike socijalističkog mladog čovjeka. Vjera da omladina usvaja taj duh, da ostaje predana socijalizmu bez obzira na pojave zapadne mode i popularne kulture, upravo je jedan od ključnih preduvjeta takvog liberalnijeg stava prema kulturnoj potrošnji mladih.

Vrijednosti i norme jugoslavenskog socijalizma koje su posredovane u procesima obrazovanja i socijalizacije, sažeto označene sinegdomom socijalističkog mladog čovjeka, pri tom zbog svoje društvene sveprisutnosti utječu na sve mlade, no naravno ne na jednak način. Odgovore mladih na kulturnu politiku Partije ne može se jednostavno svesti na binarne polove prihvatanja ili odbacivanja kulturne politike ili samog sustava.⁴⁷ Površno konformistička mladenačka kultura može sadržati subverzivne elemente ili uključivati ciljeve koji su različiti, iako ne nužno i suprotstavljeni službenima, dok buntovničke i/ili opozicione supkulture i ponašanja mogu uključivati intrinzično socijalističke vrijednosti, poput težnje za kolektivizmom, revolucionarnom čistoćom i sl.⁴⁸ Supkultura *partizanstvine*,⁴⁹ koja se

⁴⁶ Tripalo, Miko, „Da i mi kažemo koju riječ“, *Horizont* (Zagreb), 5. 7.1952., 3.

⁴⁷ Fürst, Julianne, *Stalin's Last Generation: Soviet Post-war Youth and the Emergence of Mature Socialism*, Oxford University Press, Oxford, 2010., 12-13.

⁴⁸ Neumann, Matthias, *The Communist Youth League and the Transformation of the Soviet Union, 1917-1932.*, Routledge, London, 2013., 6.

⁴⁹ Nazivi supkultura, *partizanstina* i *frajerština*, korišteni u ovome radu, preuzeti su iz suvremenog diskursa, no pisani kurzivom korišteni su u užem značenju naziva konkretnih supkultura. U suvremenom diskursu navedeni nazivi nisu isključivo vezani uz mladenačku kulturu, iako se najčešće javljaju vezano uz mlade. Partizanstina je u tom kontekstu

javlja neposredno nakon rata, primjer je takve površno konformističke supkulture, obilježena je napadnim isticanjem partizanske i revolucionarne simbolike. Među kontroverznijim i spektakularnijim izrazima *partizanštine* kao supkulture bio je običaj mladih bivših boraca da po nastavku svog školovanja na nastavu dolaze noseći pištolje.⁵⁰ Pripadnici ove supkulture često su ulazili u otvorene sukobe u školama, kako s ostalim učenicima, tako i s nastavnicima. Na to su konačno otvoreno pozivani u kampanjama „čišćenja fašističkih elemenata“, odnosno, kako je to ranije u ovom radu interpretirano, aktivnog stvaranja omladinskog jedinstva.⁵¹ Fenomen nošenja pištolja u ovom slučaju ne treba interpretirati jednostavno kao nošenje oružja. Tome u prilog ide i to što izgleda nema zabilježenih slučajeva upotrebe tih pištolja kao oružja. Svaku supkulturu u većoj ili manjoj mjeri označava njezin modni izraz, elementi odjeće korišteni na neuobičajen, često subverzivan način u odnosu na njihovo uobičajeno društveno značenje. Prenošnje pištolja kao modnog elementa u školu i svakodnevicu iz konteksta legitimne, tj. državne, upotrebe sile kroz vojsku ili policiju, pri tome je snažan simbolički prikaz prelaska dijela mladih iz vojnog u civilni i školski kontekst. Sukobi s „narodnim neprijateljima“ u školama implicirali su da je revolucija nedovršena i/ili nedovoljno radikalna. Oznake poput „križari“ ili „ustaše“, pripisivane i nastavnicima i učenicima, nekada su doista proizlazile iz njihovog držanja u NDH i tijekom ratnih godina. No, češće su bilo takvim eksplicitnim oznakama, bilo općom i nejasno definiranom oznakom „reakcije“ obilježeni oni koje su radikalniji mladi ocjenjivali kao nedovoljno revolucionarne. *Partizanština* u odnosu na idealiziranu sliku socijalističkog mladog čovjeka predstavlja potpuno i napadno prihvaćanje jednog elementa borbe za socijalizam koji ta slika uključuje, onog oružanog.

obilježavala napadno i agresivno isticanje partizanskog iskustva, često povezano sa zahtjevima za društvenim priznanjem i/ili frustracijama zbog njegovog percipiranog nedostatka. Frajerština je tijekom 1940-ih korištena gotovo izmjenjivo s „malograđanštinom“, a tijekom 1950-ih obilježava pomodne, redovito Zapadom inspirirane elemente mladenačke kulture i kulturne potrošnje.

⁵⁰ Lilly, Carol S., *Power and Persuasion: Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia 1944-1953*, Westview Press, Oxford 2001., 91.

⁵¹ Muhoberac, V., „Za jedinstvo u našim školama“, *Omladinski borac* (Zagreb), 3. 8. 1945., 3.; Julius, „Srednjoškolci uklanjaju iz svojih redova nepopravljive fašističke elemente“, *Srednjoškolac* (Zagreb), 15.3.1946., 3.

U suvremenim dokumentima relativno širok spektar konzumacije zapadne popularne kulture i usvajanja zapadne mode uz ignoriranje ili barem ležeran pristup prema kulturnim normama obuhvaćenima u slici socijalističkog mladog čovjeka, sažeti su pod pojmom *frajerštine*. Taj pojam može se usvojiti kao naziv za supkulturu koja u konačnici ne predstavlja ni izravno prihvaćanje ideala socijalističkog mladog čovjeka odnosno pojedinih njegovih elemenata, kao u slučaju *partizanstvine*, ali niti njegovo odbacivanje. *Frajerština* u tom smislu, osim što je važan izraz kulturne autonomije i autohtone kreacije identiteta mladih, predstavlja najizravnije i najuspješnije pregovaranje modela socijalističkog mladog čovjeka i dovela je do njegovih bitnih modifikacija. Sam pojam *frajerštine* javlja se u kritici onoga što je općenito barem do kraja 1940-ih interpretirano kao „negativne pojave“ kod mladih i zastranjenja od socijalizma. Slušanje *jazza*, gledanje američkih filmova, čitanje šund romana ili stripova, zapadna moda i frizure, i sl. redovito su povezivani s „malograđanstinom“ i „reakcijom“, a u prvim poslijeratnim godinama čak i s fašizmom ili ustaštvom. U svakom slučaju, razvijan je stav kako je konzumacija zapadne popularne kulture inherentno neprijateljska socijalizmu.⁵²

Relativno brzo, već početkom 1950-ih počinje se javljati liberalniji stav prema kulturi mladih. Postepeno se prihvaća mišljenje kako učinak zabrana ne bi bio nestanak zapadne glazbe ili popularne kulture općenito, nego njezino očuvanje u ilegali, te kako će primjerena edukacija s vremenom mlade usmjeriti na ideološki prihvatljivije oblike zabave.⁵³ U tom procesu prihvaćanja zapadne kulture, važnu su ulogu odigrali sami mladi koji su je konzumirali. S time kao prvo nisu bili povezani izrazi protivljenja režimu, pa čak niti dovodenje u pitanje ključnih elemenata ideala socijalističkog mladog čovjeka, tj. borbe za socijalizam, nego otpor propisivanim obrascima kulturne potrošnje. Ipak, zabrane i napadi na popularnu kulturu u kojoj su uživali ili modu kroz koju su se izražavali, lako su mogli voditi prema širem otporu i neprijateljstvu. Indikativan je slučaj učenika jednog

⁵² „Jazz“, *Omladinski borac* (Zagreb) 31.8.1947., 6.; HDA-1231, k. 48, „Zapisnik sjednice biroa CK NOH“, 16.2.1949.; HDA-1231, k. 48, „Mjere za sprovođenje zaključaka XIV. plenuma CK NOJ-e“, 12.1.1950.

⁵³ Fuček, „Zapadna kulturna produkcija u napisima *Naprijeda* 1950.-1952.“, *Disidentstvo u suvremenoj povijesti*, ur. Nada Kisić Kolanović, Zdenko Radelić i Katarina Spehnjak, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 330-332.

IV. razreda Ekonomskog tehnikuma u Tehničkoj školi u Karlovcu 1952. koji su nakon razgovora, očito kritičkog, o „malograđanskim pojavama“ sljedeći dan svi došli na nastavu sa kokot frizurama i u uskim hlačama, tada općenito najviše kritiziranim modnim izrazima mladih.⁵⁴ Nije slučajno što je iste godine, dakle dok su se provodile takve kampanje protiv „malograđanštine“, ali se javljao i otpor mladih, Miko Tripalo pozvao na ocjenu predanosti mladih socijalizmu prema njihovom odnosu prema radu, ne prema frizurama, modi ili plesu.⁵⁵ S jedne strane, izgledno je kako se unutar same NOJ javlja bojazan da će izgubiti postojeći stupanj naklonosti kod mladih. No, također je važno istaknuti da je NO u jednakoj mjeri bila organizacija za mlade kao i organizacija mladih. Stoga, dok zasigurno djeluje kao jedna od transmisija režima, tu ulogu vrši u dva smjera te je mogla povratno djelovati na kulturnu politiku Partije. Izvršni komitet CK SKH je 1957. u pripremama za plenum jasno istakao kako ne treba izravno uspoređivati mlade iz predratnog i revolucionarnog razdoblja sa suvremenima, koji odrastaju u drugim uvjetima. Borbeni i revolucionarna tradicija ostaje izvor za formiranje „karaktera i društvene svijesti omladine“, no nužno je te tradicije prilagoditi novim okolnostima. Konačno, IK CK SKH prepoznao je kako NO već djeluje na takvim postavkama, dakle u usvajanju takvog pristupa prethodi SK, te štoviše da se ponekad omladina mora boriti „protiv nesavremenih shvaćanja i među komunistima“.⁵⁶

Zaključak

Borba za socijalizam kao konstantna osnova ideala socijalističkog mladog čovjeka prolazi kroz bitne promjene u promatranom razdoblju. Tijekom i neposredno nakon rata ta je borba bila koncipirana u kategorijama oružane borbe i rada na obnovi i industrijalizaciji. Do 1947. radi se prvenstveno o borbi za novo i bolje društvo, što je ponekad implicitno povezano sa socijalizmom, no karakter revolucije i novog društva u nastajanju nije eksplicitno označavan kao socijalistički. Ubrzo nakon rata, svakako već prije V. kongresa KPJ u srpnju 1948.,

⁵⁴ HDA-1231, k. 151. „Neki konkretni primjeri neprijateljskog rada“, 1952.

⁵⁵ Tripalo, „Da i mi kažemo koju riječ“, *Horizont* (Zagreb), 5. 7. 1952., 3.

⁵⁶ *Zapisnici Izvršnoga komiteta Centralnoga komiteta Saveza komunista Hrvatske 1955-1959.*, svezak 4, prii. Branislava Vojnović, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2010., 227.

NOB prelazi u domenu privilegiranog sjećanja i, iako ostaje ključan izvor kako legitimacije režima tako i mnogih vrijednosti socijalističkog mladog čovjeka, sama borba za socijalizam javlja se u kategorijama rada i učenja. Obje kategorije do sredine 1950-ih povezuje koncept samoupravnog socijalizma i odgoja socijalističkog mladog čovjeka kao samoupravljača. Ukoliko je komponenta učenja već preuzimala primat pred kategorijom rada u idealu socijalističkog mladog čovjeka prije uvođenja samoupravljanja, s njime je ta promjena prioriteta doista potvrđena. U tom je kontekstu zanimljivo primijetiti kako radni uspjesi prve faze saveznih ORA prelaze u domenu privilegiranog sjećanja na koje se redovito referira u pozivima na republičke i lokalne radne akcije, a od sredine 1950-ih se radne akcije poput pruga Brčko-Banovići i Šamac-Sarajevo te autoputa Zagreb-Beograd komemoriraju u sklopu Dana omladinskih radnih brigada obilježavanog 1. travnja. Iako rad ostaje aktualna komponenta borbe za socijalizam, istodobno postaje i mjesto sjećanja. Time se radni uspjesi tijekom obnove i inicijalne industrijalizacije u domeni društvenog sjećanja sredinom 1950-ih povezuju s ratnim uspjesima tijekom NOB-a. Vezu osnažuje česta upotreba leksika i simbolike vojnog i borbenog tipa koje se vezuju uz ORA: brigade, zastave, barake, borba i pobjeda, te udarništvo koje obuhvaća dva značenja, elitnih partizanskih postrojbi i iznimnog isticanja u radu.⁵⁷ Djelomičnim pomicanjem ekstenzivnog i dobrovoljnog rada u domenu sjećanja primat u borbi za socijalizam prepušten je obrazovnom i kulturnom razvoju, definiranim kao ključne odlike samoupravljača. No, upravo je na području kulturnih izraza, kulturne potrošnje i proizvodnje najsnažnije do izraza dolazio proces pregovaranja između mladih i režima, tj. režimskih organizacija uključenih u socijalizaciju mladih. Naravno, mladi nisu bili pasivni primatelji ideala socijalističkog mladog čovjeka niti u pogledu kategorija rada i učenja, no njihovi su odgovori i aktivno sudjelovanje najizraženiji upravo u domeni kulture. Potrošnja zapadne popularne kulture prvo je početkom 1950-ih prihvaćena u vodstvu NOH, odnosno njena kulturna politika prilagođena je praksi mladih. Štoviše, funkcionirajući kao relativno autonomna organizacija mladih na polju kulture Narodna omladina takav pristup do kraja desetljeća uspješno zagovara u odnosu prema vodstvu

⁵⁷ „Poziv omladini za učešće na radnim akcijama u 1952. godini“, *Omladinski borac* (Zagreb), 15.2.1952., 1.

SKH. Ideal socijalističkog mladog čovjeka propagiran je prema mladima, no istodobno je pod njihovim utjecajem izmijenjen i prilagođen mladenačkoj kulturi.

Bibliografija

Izvori

- V. kongres Komunističke partije Jugoslavije: izvještaji i referati*, Kultura, Zagreb, 1948.
- VII kongres Saveza komunista Jugoslavije*, Kultura, Beograd, 1958.
- Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju: VI kongres KPJ* (Saveza komunista Jugoslavije), Kultura, Beograd, 1952.
- Horizont: omladinski ilustrirani list* (Zagreb).
- HR-HDA-291, Ministarstvo prosvjete.
- HR-HDA-1176 Savez organizacija za fizičku kulturu Hrvatske.
- HR-HDA-1231, Republički komitet Saveza socijalističke omladine Hrvatske.
- Istorija Svesavezne komunističke partije (boljševika): kratki kurs*, Beograd 1945.
- Novine mladih: tjednik Narodne omladine Hrvatske* (Zagreb).
- Omladinski borac: list Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Hrvatske* (Zagreb).
- Polet: srednjoškolski list za književnost, nauku i umjetnost* (Zagreb).
- Srednjoškolac: list Srednjoškolske narodne omladine Hrvatske* (Zagreb).
- Studentski list Narodne omladine Zagrebačkog sveučilišta* (Zagreb).
- Zapisnici Izvršnoga komiteta Centralnoga komiteta Saveza komunista Hrvatske 1955-1959.*, svezak 4, prir. Branislava Vojnović, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2010.

Literatura

- Clarke, John, Hall, Stuart, Jefferson, Tony i Roberts, Brian, „Subcultures, cultures and class“, *Resistance through Rituals: Youth Subcultures in Post-War Britain*, ur. Stuart Hall i Tony Jefferson, Routledge, New York, 2006., 3-59.
- Dedijer, Vladimir, *Dnevnik: drugi deo (od 28 novembra 1942 do 10 novembra 1943)*, Državni izdavački zavod Jugoslavije, Beograd, 1946.
- Duda, Igor, *Danas kada postajem pionir – Djetinjstvo i ideologija jugoslaven-skog socijalizma*, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli i Srednja Europa, Pula – Zagreb, 2015.
- Dugonjić, Rato, *Govori i članci o omladini*, Oslobođenje, Sarajevo, 1979.

- Fuček, Marko, „Zapadna kulturna produkcija u napisima *Naprijeda* 1950.-1952.“, *Disidentstvo u suvremenoj povijesti*, ur. Nada Kisić Kolanović, Zdenko Radelić, Katarina Spehnyak, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2010., 329-346.
- Fuček, Marko, „Konsolidacija jugoslavenskog socijalizma kroz ideološke aparate države“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, 43, 2014., 515-534.
- Fürst, Juliane, *Stalin's Last Generation: Soviet Post-war Youth and the Emergence of Mature Socialism*, Oxford University Press, Oxford, 2010.
- Geertz, Clifford, *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*, Basic Books, New York, 1973.
- Koren Snježana, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960): Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Srednja Europa, Zagreb, 2012.
- Lilly, Carol S., *Power and Persuasion: Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia 1944-1953*, Westview Press, Oxford, 2001.
- Marx, Karl, *Kapital, I. svezak*, Kultura, Beograd, 1947.
- Marx, Karl, *Kapital, III. svezak*, Kultura, Beograd, 1948.
- Matošević, Andrea, „Omladinske radne akcije: kontinuiteti i odmaci iz iskustva *akcijaša*“, *Traditiones*, 3, 44, 2015., 93-111.
- Nametak, Muhamed, „Uloga omladinskih radnih akcija u stvaranju socijalističkoga društva u Bosni i Hercegovini 1945. - 1952. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, 43, 2014., 437-452.
- Neumann, Matthias, *The Communist Youth League and the Transformation of the Soviet Union, 1917-1932*, Routledge, London, 2013.
- Priestland, David, *The Red Flag: A History of Communism*, Grove Press, London, 2009.
- Senjković, Reana, *Svaki dan pobjeda: Kultura omladinskih radnih akcija*, Zagreb, 2016.
- Supek, Rudi, *Omladina na putu bratstva: psiho-sociologija radne akcije*, Mladost, Beograd, 1963.
- Tito, Josip Broz, *Obraćam se tebi omladino Jugoslavije*, Izdanje glavnog odbora USAOH-a, Zagreb, 1946.
- Ziherl, Boris, *Književnost i društvo, knjiga druga*, Svjetlost, Sarajevo, 1958.

**The socialist young person:
Synecdoche for a cultural policy towards youth, 1945-1960**

The ideal of the socialist young person reflected a broader cultural policy of CPY directed towards the creation of a new youth and a new society. In that respect, it was first of all a Promethean project, consisting in the propagation of „socialist consciousness“ understood as a higher knowledge about society and about the laws of social change grounded in Marxism-Leninism. Inherent to that project was the imperative of spreading higher knowledge, but also a legitimization of hierarchy within an ostensibly egalitarian ideology. The concept of socialist youth itself was variable in time. Its focus shifted from the revolutionary struggle to the idea of labour for socialism as its key component, and finally to education and culture as central elements of youth politics. The youth wasn't a passive recipient of Party cultural policy. Instead, through the People's Youth organisation, young men and women successfully influenced and modified the socialist ideals of the youth, as well as certain elements of socialist cultural policy, and indirectly the socialist regime itself.

Socijalizam u školskoj klupi i oko nje. Dometi reforme osnovnoškolskog sistema u Jugoslaviji 1949-1958.

SANJA PETROVIĆ TODOSIJEVIĆ

Rad predstavlja pokušaj da se skrene pažnja na značaj Opšteg zakona o školstvu iz 1958. godine kojim je na celoj teritoriji jugoslovenske države uspostavljena jedinstvena osmorazredna osnovna škola kao deo jedinstvenog sistema obrazovanja i vaspitanja. Posebno se želi skrenuti pažnja na karakteristike reforme osnovnoškolskog sistema koja je sprovedena u Jugoslaviji od donošenja Rezolucije Trećeg plenuma CK KPJ iz decembra meseca 1949. do donošenja Zakona 1958. godine kao i na dinamiku rada Komisije za reformu škola opšteg obrazovanja (1953-1958). Reforma školstva u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata posmatraće se kao jedna u nizu reformi školskih sistema koje su posle Drugog svetskog rata sprovedene u Evropi i svetu pa i u Jugoslaviji pod pokroviteljstvom UNESCO-a. Posebno će se skrenuti pažnja na značaj školske reforme koja je po prvi put „napustila“ školsku zgradu izvoditi politiku obrazovanja i vaspitanja na ulicu, među sve faktore društvenog života od kojih su roditelji predstavljali posebno značajan činilac. Na taj način želi se pokazati da je školska reforma koja je sprovedena u Jugoslaviji pedesetih godina 20. veka odigrala posebno značajnu ulogu u ponovnom „iščitavanju“ detinjstva, njegovom privođenju sreći i blagostanju u socijalističkoj Jugoslaviji. Tekst koji je pred čitaocima predstavlja rezultat istoriografske analize, pre svega, relevantne arhivske građe, partijskih akata, zakonskih rešenja, štampe i periodike ali i stručne literature koja se na različite načine doticala problematike koja će biti predočena u radu.

U *Programu za proletersko dečje pozorište*, 1928. godine, Valter Benjamin (Walter Benjamin) je napisao: „Na decu fraze, a to nije slučaj kod odraslih, nemaju nikakav uticaj. Za godinu dana možemo postići to da sva deca u zemlji ponavljaju fraze. Ali, postavlja se pitanje kako da postignemo to da za deset ili dvadeset godina svi deluju po partijskom programu. Tu fraze nisu ni od kakve koristi.“¹ Teško je reći da li su kreatori politike obrazovanja i vaspitanja u Jugoslaviji od 1945. do 1958. godine i donošenja Opšteg zakona o školstvu poznavali jedan od najbrilijantnijih tekstova poznatog nemačkog filozofa koji je, ne slučajno,

¹ Benjamin, Valter, „Program za proletersko dečje pozorište“, *Teatron*, 144 -145, Beograd, 2008., 31.

u čitavoj Evropi „otkriven“ tek 1968. godine, kada je generacija rođena u ratu a stasala u prvim godinama po okončanju rata, suprotno ubeđenjima svojih roditelja i profesora, rešila da odbaci sve blagodeti „porodičnog“ tj. „mirnog načina života u predgrađu“.² Još teže je pretpostaviti šta bi o Benjaminovom tekstu mislio školski inspektor Desimir Milivojević da ga je znao dok je decembra meseca 1948. godine, nakon posete školama bujanovačkog sreza, pisao izveštaj pretpostavljenima u Ministarstvu prosvete NR Srbije sledeće sadržine: „Deca čitaju članak *Staljin u školi* a nemaju pojma ko je Staljin, gde on živi i šta radi. Odgovara se da živi u Bujanovcu, Preševu, Skoplju, Nišu, Beogradu i nagađalo se dokle su god deca znala da ređaju imena naših mesta. Isto tako se ništa ne zna ni o Titu. Na pitanje šta on radi u Beogradu, dobio sam jedan odgovor – razgovara s pionirima“.³

Citirani deo Milivojevićevog izveštaja odabran je ne da bi se pokazalo da politika obrazovanja i vaspitanja u Jugoslaviji posle 1945. nije odražavala „širu politiku društva u svim fazama njenog razvoja“⁴ jer bi to bilo netačno. Tito i Staljin (Иосиф Виссарионович Сталин) a zatim samo Tito predstavljali su neprikosnovene simbole ili, kako kaže Benjamin, „frazе“ socijalističkog perioda u razvoju jugoslovenske države. Upravo je vreme nakon propasti socijalizma u Istočnoj Evropi ali i propasti jugoslovenske države u kome je simbol Josipa Broza Tita nastavio da „živi“ dobijajući nove sadržaje i interpretacije možda jedan od dokaza da je politika obrazovanja i vaspitanja u Jugoslaviji koja, videli smo iz Milivojevićevog izveštaja, nije uvek davala najbolje rezultate, predstavljala motor jedne od najuspešnijih reformi koja je sprovedena u jugoslovenskom društvu posle Drugog svetskog rata odnosno reforme osnovnoškolskog sistema kao dela sve ukupne reforme školskog sistema.

² Suša, Anja, *Beogradsko pozorište i studentske demonstracije '68* (magistarski rad), Filozofski Fakultet, Beograd, 2001., 22.

³ Arhiv Srbije, G-183, F-85, Izveštaj izaslanika Ministarstva prosvete, školskog inspektora Desimira Milivojevića Ministarstvu prosvete NR Srbije iz bujanovačkog sreza, 10.12. 1948.

⁴ Simović, Ranko, *Politika obrazovanja i njena realizacija u NR Srbiji*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1990., 237.

Novo vrednovanje detinjstva

Na samom kraju 19. odnosno početku „kratkog“ 20. veka poznata švedska spisateljica, javni radnik, pedagog i feministkinja Elena Kej (Ellen Key) napisala je i objavila knjigu pod nazivom *Vek deteta* koju je posvetila „svim roditeljima koji se, u novom veku, nadaju da će stvoriti novog čoveka“. Nade Elene Kej u velikoj meri su predstavljale izraz atmosfere kojom je otpočeo novi vek, atmosfere koja je dete i praksu detinjstva više nego ikada ranije pomerila sa periferije ka centru društvenih zbivanja što je imalo nemerljiv uticaj na isticanje sve većeg broja zahteva za školom koja će biti po meri deteta. Nekoliko je faktora doprinelo jasnijem profilisanju detinjstva kao životnoj dobi koja se kvalitativno razlikuje od ostatka života. Industrijska revolucija koja se desila krajem 19. veka dovela je do brojnih društvenih promena koje su preoblikovale život pojedinca i dale mu novu meru. Pored ubrzanog procesa urbanizacije do kojeg dolazi usled „pomeranja“ milionske mase ljudi sa sela ka gradu, u ovom periodu dolazi i do otkrivanja epohalnih naučnih otkrića od kojih su mnoga bila iz oblasti medicine. Nova otkrića ponudila su ljudima ne samo kvalitetniji već i duži život. Zahvaljujući velikim medicinskim otkrićima, ne samo život svakog muškarca ili žene, već pre svega život svakog deteta je počeo da vredi više. Odnos zajednice prema smrti odnosno prema smrti najmlađih postao je merilo modernosti svakog društva kome se kao imperativ nameće izgradnja složenog sistema socijalnih, zdravstvenih ali i prosvetnih institucija.⁵

Sve do 20. veka institucija škole kao one u kojoj se uči i stiče određeno znanje nije u svom fokusu imala učenika. U 20. veku okolnosti su se promenile. Procesi sveopšte društvene modernizacije tražili su novu školu, onu čiji zadatak neće biti isključivo da mlade naraštaje nauči da pišu i čitaju. Nova škola dobila je više nego ikada ranije zadatak da mlade ljude nauči ali i vaspita. Od škole se tražilo da prestane da bude inertna institucija i postane ona koja preuzima inicijativu tj. stvara nove ljude koji ispunjavaju zahteve novog vremena. Veliki broj zahteva koji se postavio pred školom inspirisao je mnoge teoretičare, praktičare, pedagoge, psihologe, javne radnike ali i političare i ideologe da ponude rešenja za zamenu stare škole

⁵ Vidi: Petrović Todosijević, Sanja, „Bezimeni pojedinac“, *Za bezimene. Delatnost UNICEF-a u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji 1947-1954*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2008., 19-34.

novom. U Evropi i svetu dolazi do formiranja brojnih pokreta koji su za svoj krajnji cilj imali rušenje stare škole. Neki od najznačajnijih su: Progresivna pedagoška asocijacija u Sjedinjenim Američkim Državama, Međunarodna Liga za novo vaspitanje, Pokret za novu školu itd. Nova škola koja se rađala na kraju 19. i početku 20. veka morala je biti: „škola za život“, „škola puna života“, „škola po meri učenika“, „škola bez zidova“, „škola bez razreda“, „radna škola“, „aktivna škola“, „škola doživljaja“, „škola socijalizacije“, „individualna škola“, „škola bez ispita“, „škola bez ocena“, „škola razvijanja učenika“.

Svi pokušaji da se nova škola implementira „pali su u vodu“ 1914. godine kada je otpočeo Prvi svetski rat. Uz dizanjem i jačanjem fašizma i nacizma u Evropi i svetu svi naponi za podizanje škole kakva se oblikovala u delima velikog broja teoretičara, filozofa, pedagoga i psihologa s početka 20. veka bili su uzaludni. Ovo saznanje postalo je očigledno 1939. godine kada je otpočeo Drugi svetski rat. Uzroci Drugog svetskog rata kao i teško nasleđe oličeno u desetinama miliona mrtvih te iskustvu fašizma, nacionalsocijalizma i Holokausta neminovno su morali otvoriti pitanje ne samo smisla već i svrhe ljudskog obrazovanja i vaspitanja čije su tekovine u periodu od 1939. do 1945. bile obesmišljene i anulirane.

Posle Drugog svetskog rata došlo je do krize u sferi obrazovanja. Kriza se pre svega odnosila na aktuelne školske sisteme za koje se smatralo da su u velikom raskoraku sa zahtevima koji su se pred školu postavljali, u okolnostima sagledavanja uzroka i nesagledivih posledica Drugog svetskog rata. Zbog toga su skoro sve reforme školskih sistema posle Drugog svetskog rata predstavljale procese koji su tekli uporedo sa saniranjem posledica rata. U tom smislu one su predstavljale procese koji su neminovno morali pratiti sve faze u razvoju posleratnog sveta kao i pojedinačnih društava unutar kojih su sprovedene. Intenzivnom radu na definisanju novih politika obrazovanja i vaspitanja i otpočinjanju reformi postojećih školskih sistema posle Drugog svetskog rata posebno je doprinelo „novo“ otkrivanje detinjstva koje je tokom Drugog svetskog rata pretrpelo teške gubitke. Teško nasleđe oba svetska rata pokrenulo je pitanje zaštite ne samo dečijih života već pre svega dečijih prava. Nasleđe Drugog svetskog rata koje je suočilo čovečanstvo sa najbrutalnijim načinima „uništavanja“ dece posebno se odrazilo na rad Organizacije Ujedinjenih

nacija koja je iste godine kada je osnovana, tj. 1945., donela Opštu deklaraciju o pravima čoveka koja se odnosila i na decu.

Zahtev za „novom školom“ u Jugoslaviji, koji je jasno artikulisan kroz odluke Trećeg plenuma CK KPJ iz decembra 1949. godine predstavljao je u širem smislu i zahtev za uspostavljanjem novog koncepta detinjstva u Jugoslaviji.⁶ Iako se intenzivno približavanje Jugoslavije UN-u s puno prava pripisuje godinama posle razlaza sa SSSR-om, kada Jugoslavija postaje član Saveta bezbednosti (1949.), treba naglasiti da je saradnja Jugoslavije i pojedinih agencija Organizacije UN-a poput UNICEF-a bila izuzetno „živa“ i pre leta 1948.⁷ Članstvo Jugoslavije u UNESCO-u (1950.) bilo je od ključnog značaja za sprovođenje moderne školske reforme u Jugoslaviji. Pored UNICEF-a i UNESCO-a, od 1950. godine Jugoslavija je pratila rad Međunarodnog fonda Ujedinjenih nacija za obezbeđenje dece⁸ ali i rad Socijalne komisije OUN-a koja je početkom pedesetih počela da razmatra Nacrt Deklaracije prava deteta,⁹ deklaracije koju će Generalna skupština Ujedinjenih nacija izglasati tek 1959., što će imati dalekosežne posledice na položaj dece u čitavom svetu. Pet godina ranije Generalna skupština UN-a usvojila je Rezoluciju kojom je ustanovljen Svetski dan deteta „s ciljem unapređenja bratstva među decom celog sveta“.¹⁰ Iste godine Rezoluciji je pristupila i Jugoslavija.

⁶ Zahtevi za stvaranjem „nove škole“ kao i sam proces stvaranja „nove škole“ bio je u direktnoj vezi sa promenom načina života najmlađih odnosno sa promenom odnosa prema deci, detinjstvu i odrastanju. Vidi: Hurt, J. S., *Elementary Schooling and the Working Classes 1860-1918*, Routledge & Kegan Paul, London, 1979; Gardner, Phil, *The Lost Elementary School of Victorian England*, Routledge & Kegan Paul, London, 1984; Horn, Pamela, *The Victorian and Edwardian School Child*, Gloucester, Alan Sutton publishers, 1989; Davin, Anna, *Growing Up Poor: Home, School and Street in London 1870-1914*, Rivers Oram Press, London, 1996.

⁷ Petrović Todosijević, *Za bezimene*.

⁸ Osnovan je Međunarodni fond Ujedinjenih nacija za obezbeđenje dece, *Politika*, 13.8.1950.

⁹ „Socijalna komisija OUN razmatrala nacrt Deklaracije prava deteta“, *Politika*, 17.4.1950.

¹⁰ Proslava Svetskog dana deteta prerasla je oktobra 1969. godine u međunarodnu manifestaciju Radost Evrope; Ukalović, Jelena S., „Osnivanje dečjeg međunarodnog festivala *Radost Evrope*“, *Godišnjak za društvenu istoriju*, 2-3, Beograd, 2004., 123-135.

Normativni okvir reforme

Neposredno po okončanju rata, sve do donošenja Zakona o obaveznom sedmogodišnjem školovanju oktobra 1945. godine, sferu osnovnog obaveznog obrazovanja regulisalo je zakonodavstvo iz vremena Kraljevine Jugoslavije odnosno zakonodavstvo iz 1929. sa dopunama iz 1930. Zakon o narodnim školama iz 1929. predviđao je obavezno osmogodišnje školovanje. Ono se realizovalo kroz četiri razreda osnovne škole. Posle četiri razreda osnovne mogla se upisati građanska, srednja ili stručna škola.¹¹ Kako se u osnovi kulturne politike nove jugoslovenske vlasti čiji je sastavni deo bila politika obrazovanja i vaspitanja nalazila ideja o „kulturnoj revoluciji“ odnosno o „kulturnom preobražaju“ društva bilo je za očekivati da će se među prvim zakonima koje će doneti nova vlast u Jugoslaviji nalaziti i zakon koji reguliše sferu osnovnog obaveznog obrazovanja. Pošto je osnovna škola u „staroj Jugoslaviji“ trajala četiri godine¹² u okvirima „nove stvarnosti“ ona se morala, bar za početak produžiti na sedam godina. Tako je Zakon o obaveznom sedmogodišnjem školovanju, čija je implementacija trebalo da bude stepenica do uvođenja obaveznog osmogodišnjeg osnovnog obrazovanja, donesen svega pet meseci nakon okončanja rata. Donošenju jednog od „bazičnih“ zakona novog režima u Jugoslaviji nije predhodilo donošenje Ustava kao ni ozbiljnija javna rasprava u kojoj bi pored predstavnika Partije učestvovali predstavnici struke. Do koje mere je zakon iz 1945. predstavljao izraz politike obrazovanja i vaspitanja koja nije bila definisana ni ciljevima ni zadacima najbolje govori podatak da je sam tekst zakona imao svega devet redova.¹³ Konačno kada je Statutom KPJ donetim na Petom kongresu KPJ u julu 1948. Partija „osigurala“ sprovođenje obaveznog sedmogodišnjeg školovanja,¹⁴ za manje od godinu i po dana kasnije, odnosno u decembru 1949., Treći plenum

¹¹ Više o školstvu u Kraljevini Jugoslaviji vidi u: Dimić, Ljubodrag, „Prosveta u Kraljevini Jugoslaviji“, *Obrazovanje kod Srba kroz vekove*, ur. Radoslav Petković, Petar V. Krestić i Tibor Živković, Zavod za udžbenike, Beograd, 2003., 211-232; Isić, Momčilo, *Osnovno školstvo u Srbiji 1918-1941*, I-II, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2005; Ilić, Aleksandra, *Udžbenici i nacionalno vaspitanje u Srbiji 1878-1918*, Filozofski fakultet, Beograd, 2010.

¹² Isić, *Osnovno školstvo u Srbiji*, prvi deo, 37.

¹³ Koren, Snježana, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti i historiografija*, Srednja Europa, Zagreb, 2012., 71.

¹⁴ *V kongres Komunističke partije Jugoslavije*, Beograd, 1948., 834.

CK KPJ proklamovao je prelazak sa obaveznog sedmogodišnjeg na obavezno osmogodišnje školovanje čime je Zakon o obaveznom sedmogodišnjem školovanju stavljen *ad acta*.

Za razliku od Zakona o obaveznom sedmogodišnjem školovanju koji je donet oktobra 1945. godine ponajviše kao rezultat revolucionarne promene vlasti, skromne rasprave koja je vođena isključivo unutar Partije ali ne i u okviru organa zakonodavne i izvršne vlasti, Opšti zakon o školstvu iz 1958. kojim je na teritoriji cele jugoslovenske države uspostavljena jedinstvena osmorazredna škola predstavljao je rezultat dugoročne rasprave o politici obrazovanja i vaspitanja koja je inicirana od strane najvišeg partijskog tela, Trećeg plenuma CK KPJ decembra 1949. ali se razvila kroz tela oformljena od strane Narodne skupštine FNRJ unutar kojih su pored predstavnika partijske vrhuške sedeli predstavnici različitih merodavnih struka poput: učitelja, profesora, psihologa, pedagoga itd.

Posle četrdeset godina postojanja zajedničke države Opštim zakonom o školstvu iz 1958. u Jugoslaviji je uvedena obavezna osmogodišnja osnovna škola kao deo jedinstvenog školskog sistema. Opštim zakonom o školstvu na teritoriji čitave Jugoslavije je uvedeno obavezno osnovno školovanje u trajanju od osam godina za svu decu uzrasta od 7 do 14 godina starosti. Osnovna škola se mogla završiti i vanredno. Bila je uslov za upis u gimnaziju i stručne škole. Zakonom je ukinut dotadašnji dualizam u vaspitanju i obrazovanju. Opšti zakon o školstvu nije pravio razliku između stručnih škola i gimnazija koje su ranije bile privilegovane kao škole koje „najšire otvaraju vrata“ za dalje školovanje. U skladu sa demokratizacijom prosvetnih prilika uveden je obavezan konkurs za upis u sve oblike školskog obrazovanja posle osnovne škole. Zakon je uveo načelo besplatne nastave ali ne i školovanja uopšte.¹⁵

Donošenje Opšteg zakona o školstvu, ne samo kao rezultat unutrašnjeg dijaloga već i dijaloga koga su predstavnici Komisije za reformu školstva vodili sa uglednim međunarodnim stručnjacima pod pokroviteljstvom UNESCO-a, predstavljalo je završnicu procesa izgradnje modernog obrazovnog sistema u Jugoslaviji koji se gradio

¹⁵ *Opšti zakon o školstvu sa Uvodnim zakonom, registrom i ekspozeom Rodoljuba Čolakovića*, Beograd, 1958.

od: odluka Trećeg plenuma CK KPJ (decembar 1949.), donošenja Zakona o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva (1950.) kojim je uveden postepeni prelazak na samoupravljanje, osnivanja Katedre za pedagogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu (1950.), donošenja Zakona o narodnim školama (1951.), donošenja Ustavnog zakona (1953.), donošenja Odluke o osnovnim načelima društvenog upravljanja u školama (1954.), donošenja Opšteg zakona o upravljanju školama (1955.), osnivanja Saveznog zavoda za prosvetu Saveznog izvršnog veća (1955.).

Izglasavanje Opšteg zakona o školstvu 1958. nije predstavljalo isključivo zahtev za novom školom koja se gradila u uslovima posleratnog jugoslovenskog društva koje se kretalo od Istoka zapadne veći i izraz složenih procesa koji su po okončanju Drugog svetskog rata redefinisali odnos ne samo prema politici obrazovanja i vaspitanja već i prema radanju „novog“ odnosno „boljeg“ čoveka. Donošenju Opšteg zakona o školstvu iz 1958. predhodio je rad Komisije za reformu škola opšteg obrazovanja (1953-1958.) koja je u procesu razmatranja stanja školskih prilika pošla od više činilaca.

Pre svega u obzir je uzeta zastupljenost dece do 14 godina starosti u ukupnoj jugoslovenskoj populaciji. Po prvom posleratnom popisu stanovništva iz 1948. deca do 14 godina starosti činila su 32,53% od ukupnog broja građana Jugoslavije, što ih je činilo ne samo jednom od najbrojnijih već i jednom od najznačajnijih društvenih grupa. Prema podacima iz istog popisa dečaci i devojčice uzrasta od 7 do 14 godina činili su 18,01% svih građana Jugoslavije.¹⁶ Ništa manje značajni nisu bili podaci koji su ukazivali na činjenicu da je većina dece osnovnoškolskog uzrasta u Jugoslaviji živela veoma skromno, gotovo na granici siromaštva. Ukoliko su poticali iz radničkih ili službeničkih porodica većina ih je živela u četvoročlanim porodicama sa roditeljima čiji je najveći deo prihoda poticao od redovnih prihoda odnosno plate. Početkom pedesetih godina 20. veka prihodi četvoročlane radničke ili službeničke porodice u Srbiji bili su nešto veći od rashoda pod uslovom da se novac trošio samo za zadovoljenje najelementarnijih potreba. Ishranom osnovaca čiji su roditelji bili

¹⁶ „Ukupno stanovništvo po starosti i polu. Popis stanovništva 15. mart 1948.“, *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, Beograd, 1954.

radnici ili službenici dominirali su: hleb, pecivo, keks, brašno, griz, krompir i pasulj odnosno namirnice bogate ugljenim hidratima. Ostale vrste namirnica bile su zastupljene u daleko manjoj meri. Većina ih je stanovala je u prizemnim zgradama uglavnom izgrađenim pre rata, u stanovima koji su imali oko 43m², u najvećem broju slučajeva, sobu ili dve. Svaki peti stan bio je priključen na električnu energiju i vodu iako je verovatnoća da se ima struja bila veća nego da se ima voda. Oko 16% stanova je imalo sopstvenu kuhinju, oko 3% kupatilo i oko 4% klozet u stanu.¹⁷

Pored toga, podaci o obrazovnoj strukturi radnog stanovništva iznad 19 godina starosti za 1955. godinu bili su poražavajući. Istraživanje je pokazalo da u pomenutoj grupi 4 880 000 građana nije imalo školsku spremu. 5 343 000 je imalo samo osnovnu školu. 1 064 000 građana je imalo nižu opštu ili stručnu školu. Oko 352 000 građana je imalo srednju stručnu spremu dok je svega 79 000 građana imalo fakultetsku diplomu. Za 76 000 građana podaci su bili nepoznati. Sprovedeno istraživanje je pokazalo da preko deset miliona radno sposobnih stanovnika FNRJ ili nije imalo nikakvu stručnu spremu ili je završilo samo osnovnu školu. Drugim rečima, nivo obrazovanja građanstva koje je trebalo aktivno da učestvuje u rešavanju krupnih društvenih problema odnosno da participira u vlasti bio je zabrinjavajuće nizak.¹⁸ Upravo ovoj starosnoj skupini pripadali su roditelji dece osnovnoškolskog uzrasta kojima je u sprovođenju nove politike obrazovanja i vaspitanja bilo namenjeno posebno značajno mesto. Roditelji dečaka i devojčica koji su u periodu između 1945. i 1958. bili uzrasta između 7 i 14 godina starosti imali su, u vremenskom intervalu u okviru kog su njihova deca pohađala osnovnu školu, između, u najvećem broju slučajeva, 25 i 39 godina starosti. Prema popisu stanovništva iz 1948. skoro svaki sedmi Jugosloven pripadao je ovoj uzrastnoj skupini. Radilo se o pretežno aktivnom stanovništvu koje je u najvećem broju slučajeva živelo na selu na posedima veličine od 5 do 10 hektara. Ukoliko su živeli u gradu postojala je veća verovatnoća da su radili kao službenici a ne kao radnici. Svaki peti pripadnik ove starosne skupine čije je dete pohađalo osnovnu

¹⁷ „Zgrade i stanovi“, *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, Beograd, 1954; Zgrade, 1949. i 1950. Prema popisu zgrada i stanova u 1949 i 1950., Isto.

¹⁸ Arhiv Josipa Broza Tita, Kabinet Predsednika Republike, II-6-b, Osnovni problemi obaveznog školovanja, april 1955.

školu bio je nepismen. U 76% slučajeva to su bile žene odnosno majke. Čak 33% njih nije imalo stručnu spremu. U 70% slučajeva stručnu spremu nisu imale žene tj. majke. Roditelji sa određenim stručnim kvalifikacijama u većini slučajeva su imali nižu ili višu srednju školu.¹⁹

Uslovi za opsežan rad na reformi školstva u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata stvorili su se na Petom kongresu KPJ kada su definisane glavne smernice politike jugoslovenske države u narednom periodu pa i glavne smernice prosvetne odnosno politike obrazovanja i vaspitanja.²⁰ Nova politika obrazovanja i vaspitanja definisana je ciljem, osnovnim karakteristikama i principima na kojima treba da počiva na Trećem plenumu CK KPJ u decembru mesecu 1949. godine.²¹ Usled liberalizacije odnosa u jugoslovenskom društvu početkom pedesetih godina 20. veka Partija je iskazala spremnost da u sprovođenje ključnih odluka u društvu aktivnije uključi ne samo predstavnike najznačajnijeg predstavničkog i zakonodavnog tela već i veliki broj stručnjaka iz različitih oblasti koji su kroz veći broj tela i potkomisija aktivno učestvovali u radu Komisije za reformu škola opšteg obrazovanja²² kao tela koje je bilo direktno odgovorno Narodnoj skupštini FNRJ. Praktičan rad na reformi školstva otpočeo je 22. maja 1953. godine kada je Narodna skupština FNRJ donela Rezoluciju o obrazovanju i zadacima Komisije za reformu škola opšteg obrazovanja.²³ Svoj rad Komisija je okončala izradom elaborata pod nazivom Predlog sistema obrazovanja i vaspitanja u FNRJ na osnovu koga je Komisija Odbora za prosvetu i kulturu Saveznog izvršnog veća izradila Prvi nacrt Opšteg zakona o školstvu koji je dat na javnu diskusiju. U ekspozeu koji je Rodoljub Čolaković, potpredsednik

¹⁹ Ukupno stanovništva po narodnosti, polu, grupama starosti i pismenosti. Popis stanovništva 15. mart 1948., Isto.

²⁰ Peti kongres KPJ održan je pod vrlo specifičnim okolnostima, u senci sukoba Komunističke partije Jugoslavije sa Informbiroom, u Beogradu od 21. do 29. jula 1948. godine. *Odluke V kongresa KPJ, sa Programom KPJ*, Beograd, 1948., 39-40.

²¹ Ciljevi i zadaci politike obrazovanja i vaspitanja u Jugoslaviji definisani su u referatu Milovana Đilasa pod nazivom „Problemi školstva u borbi za socijalizam u našoj zemlji“ čiji će delovi ući u Rezoluciju Trećeg plenuma CK KPJ; Đilas, Milovan, Rezolucija Trećeg plenuma CK KPJ o zadacima u školstvu, *Savremena škola*, 8-10, Beograd, 1949., 1-6.

²² U daljem tekstu Komisija za reformu školstva.

²³ AJBT, KPR II-6-b, Rezolucija o obrazovanju i zadacima Komisije za reformu škola opšteg obrazovanja, 22.5.1953.

Saveznog izvršnog veća održao 25. juna 1958. godine na Drugoj sednici Saveznog izvršnog veća o Predlogu Opšteg zakona o školstvu posebna pažnja je skrenuta na dinamiku diskusije koja je u javnosti vođena o donošenju Opšteg zakona o školstvu. Tom prilikom Rodoljub Čolaković je rekao: „Može se bez preterivanja reći da je malo koja zakonska materija bila u tolikoj meri javno pretresana kao ova, što je razumljivo s obzirom na njen značaj i interes koji naša široka javnost pokazuje za pitanja školstva“.²⁴

U skladu sa zahtevima socijalističke pedagogije

Neutemeljena u tradiciji, bez uporišta u institucijama i na katedrama,²⁵ pedagoška nauka u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata nije mogla pratiti zahteve države za bržom promenom i stvaranjem efikasnijeg sistema obrazovanja i vaspitanja. Pa iako je pred nju vrlo brzo stavljen zadatak da se ugleda na sovjetsku pedagogiju vodeći, pri tom, pre svega računa o njenoj „marksističko-lenjinističkoj zasnovanosti“, „socijalističko-komunističkoj usmerenosti“ ali i „duhu i tekovinama pobedonosne narodne revolucije i zadacima izgradnje novog socijalističkog društva u Jugoslaviji“, jugoslovenska pedagogija sve do 1952. nije uspela da se oslobodi jakog uticaja sovjetske pedagogije koju u periodu od 1936. do 1958. definišu staljinizam, dogmatizam, etatizam. Do ključnog pomaka je došlo 1952/1953. godine kada je otpočela sa radom Komisija za reformu školstva koja se u svom radu u velikoj meri oslanjala i na mlade stručnjake od kojih se tražilo „više istraživanja u pedagogiji“ i više oslanjanja „na specifičnu jugoslovensku vaspitnu praksu“.

Posle 1952. godine na scenu je stupila nova generacija jugoslovenskih pedagoga od kojih jedan broj istraživača počinje da se bavi

²⁴ *Opšti zakon o školstvu sa Uvodnim zakonom, registrom i ekspozicijom Rodoljuba Čolakovića*, Beograd, 1958., 3-48.

²⁵ Pedagoški seminar na Filozofskom fakultetu u Beogradu koji je posle rata bio u sastavu Katedre za filozofiju ne samo da nije imao ni jednog nastavnika kvalifikovanog za obavljanje posla već nije imao čak ni „tehničko osoblje“. Takva situacija trajala je do početka pedesetih godina, kada će na Filozofski fakultet u Beogradu stići nova i prva posle rata školovana generacija pedagoga. Prvi asistenti iz ove generacije stići će na Katedru tek 1951. i 1952. godine. Proći će više godina dok neki od njih ne budu postali redovni profesori; Potkonjak, Nikola M., *Razvoj shvatanja o konstitutivnim komponentama pedagogije u Jugoslaviji (1944/1945 – 1991/1992)*, IPA, Beograd, 1994., 29.

konstitutivnim pitanjima pedagoške nauke dok će se ostali rasporediti na druga područja i discipline pedagoške nauke. Najbolji dokaz „bujanja“ pedagoškog života od početka pedesetih godina bili su brojni stručni časopisi koji su tih godina počeli da izlaze. „Savremenoj školi“ (Beograd), „Pedagoškom radu“ (Zagreb) i „Prosvetnom delu“ (Skoplje) pridružili su se: „Naša škola“ (Sarajevo, 1950), „Slobodna pedagogika“ (Ljubljana, 1950), „Predškolsko dete“ (Beograd, 1950), „Nastava i vaspitanje“ (Beograd, 1952), „Život i škola“ (Osijek, 1952) i „Pedagoška stvarnost“ (Novi Sad, 1955).

U narednom periodu među jugoslovenskim pedagozima u potpunosti će se isprofilisati mišljenje da se sovjetska pedagogija ne može uzimati kao osnov i uzor jugoslovenske pedagogije pri čemu je pravljena razlika između sovjetske i marksističke (marksističko-lenjinističke) pedagogije koja se tumačila kao naučna osnova jugoslovenske pedagogije. Do Savetovanja jugoslovenskih pedagoga na Sljemenu kod Zagreba 1963. godine jugoslovenska pedagogija prihvatiće mišljenje da se marksistička pedagogija ne razvija samo u zemljama narodne demokratije odnosno „zemljama socijalizma“ već i u zapadnim zemljama. Ovaj stav došao je do izražaja već početkom pedesetih godina 20. veka kada je, najpre, novoosnovani zagrebački časopis *Pedagoški rad* počeo redovno da objavljuje bibliografije savremene pedagoške literature na Zapadu (Francuska, Zapadna Nemačka, Sjedinjene Američke Države, Engleska).

Profilisanje jugoslovenske socijalističke pedagogije kao one koja ne počiva na sovjetskoj pedagogiji već „na više stotina godina starom razvoju pedagoških ideja koje se mogu označiti kao socijalističke“ posebno je došlo do izražaja na polju masovnog prevođenja klasika u njihovom izvornom obliku. Tih godina prevedeni su: Morova (Thomas More) *Utopija* (1951),²⁶ Kampanelin (Tommaso Campanella) *Grad Sunca* (1964),²⁷ Ovenov (Robert Owen) *Novi pogled na društvo* (1957),²⁸ *Izbor iz dela* Sen-Simona (Saint-Simon) i Šarla Furijea (Charles Fourier) (1952),²⁹ Kabeov (Étienne Cabet) *Put u Ikariju* (1952),³⁰ Lenjinov (Владимир Ильич Ульянов Ленин)

²⁶ Mor, Tomas, *Utopija*, Kultura, Beograd, 1951.

²⁷ Kampanela, Tomazo, *Grad sunca*, Kultura, Beograd, 1964.

²⁸ Owen, Robert, *Novi pogled na društvo*, Kultura, Zagreb, 1957.

²⁹ Saint-Simon, Fourier, *Izbor iz djela*, Kultura, Zagreb, 1952.

³⁰ Kabe, Etjen, *Put u Ikariju*, Kultura, Beograd, 1952.

spis *O kulturi i vaspitanju* (1952)³¹ kao i zbornik radova *Lenjin o komunističkom vaspitanju i školi* (1960),³² zbornik Natalije Krupske (Наталья Крупская) *O vaspitanju i nastavi* (1949)³³ itd.

Pristizanje nove tj. posle rata školovane generacije pedagoga, odbacivanje dogmatske sovjetske pedagogije, otvaranje prema pedagoškoj misli sa Zapada, razvijanje ideje o jugoslovenskoj socijalističkoj pedagogiji kao onoj koja ima svoje utemeljenje u više stotina godina dugom razvoju pedagoških shvatanja koja se mogu označiti kao socijalistička a posebno ubrzani rad na reformi školstva u Jugoslaviji koji je u periodu od 1953. do 1958. angažovao veliki broj starijih ali i mladih stručnjaka doprineli su tome da se jugoslovenska pedagogija posle 1952. godine okrene stavljanju epistemološko-metodoloških pitanja u centar svojih istraživanja. Tome je posebno doprinelo jugoslovensko članstvo u Agenciji za obrazovanje, nauku i kulturu Organizacije Ujedinjenih nacija 1950. godine. UNESCO je odigrao jednu od ključnih uloga u realizaciji nekih od segmenata brojnih reformi školstva koje će biti sprovedene širom Evrope posle Drugog svetskog rata (Engleska reforma sistema školstva 1944.; Francuska Lavanž-Valonova školska reforma 1945.; Reforma sistema školstva u Švedskoj; Reforma sistema školstva u Zapadnoj Nemačkoj; Sovjetska reforma sistema školstva 1958.) i sveta (Reforma sistema školstva u Japanu)³⁴ pa i u Jugoslaviji (1958.). Zahvaljujući međunarodnim programima jedne od najznačajnijih agencija Organizacije UN-a prvim generacijama školovanih jugoslovenskih pedagoga počele su da se otvaraju značajne mogućnosti na polju usavršavanja u, pre svega, zapadno-evropskim zemljama. U periodu od 1950. do 1958. ali i kasnije jugoslovenski stručnjaci, pre svega pedagozi, psiholozi i prosvetni radnici biće redovno u prilici, da u okviru UNESCO-vih programa posećuju međunarodne skupove i kolege iz drugih zemalja.³⁵ Međunarodna saradnja posebno je aktivirana u periodu od 1954.

³¹ V. I. Lenjin, *O kulturi i vaspitanju*, Rad, Beograd, 1952.

³² *Lenjin o komunističkom vaspitanju i školi: članci i govori*, ur. Radovan Teodosić, Veselin Masleša, Sarajevo, 1960.

³³ N. K. Krupska, *O vaspitanju i nastavi*, Znanje, Beograd, 1949.

³⁴ Potkonjak, Nikola, „Reformisanje sistema školstva“, *XX vek: Ni „vek deteta“ ni vek pedagogije: ima nade: XXI vek*, Učiteljski fakultet, Beograd, 2000., 144-170.

³⁵ O poseti jugoslovenskih stručnjaka Engleskoj, Sjedinjenim Američkim Državama i Kanadi vidi: Potkonjak, Nikola, *Sistemi obrazovanja u Engleskoj, SAD i Kanadi*, Biblioteka Iskustvo i putevi, Novi Sad, 1980.

godine kada intenzivnije počinje da se radi na reformi obrazovanja u Jugoslaviji. Intenzivnoj međunarodnoj saradnji sa prosvetnim radnicima iz cele Evrope posebno je doprinela činjenica da je Jugoslavija od 1955. godine imala ustanovljen „Program međunarodne saradnje naših prosvetnih radnika“.³⁶ Tih godina jugoslovenski prosvetni radnici bili su rado viđeni gosti, uglavnom u zemljama Zapadne Evrope,³⁷ kao što su prosvetni radnici iz Zapadne Evrope često posećivali Jugoslaviju.³⁸ U periodu od 1952. Jugoslaviju su posetili prosvetni radnici iz: Danske,³⁹ Zapadne Nemačke,⁴⁰ Turske,⁴¹ Francuske,⁴² Sjedinjenih Američkih Država⁴³ itd.

Približavanje pedagoškoj misli koja je dolazila sa Zapada nije značilo potpuno zapostavljanje sovjetskih uzora. Naprotiv, od sredine pedesetih godina 20. veka ne samo u Jugoslaviji već i na Zapadu počinju da se prevode dela sovjetskih autora koji su postali primetni u sovjetskoj pedagogiji tek nakon Staljinove smrti i dolaska Hruščova (Никита Сергеевич Хрущёв) na vlast. Prevođenje sovjetskih autora nije predstavljalo isključivo posledicu promene koja je nastala u SSSR-u nakon Staljinove smrti 1953. godine već i posledicu politike koju je UNESCO vodio prema SSSR-u i zemljama Istočnog bloka posle 1956. godine kada je na na Devetom generalnom zasedanju izglasao dokument pod nazivom „Uzajamno upoznavanje kulturnih vrednosti Istoka i Zapada“, nakon čega je usledio period u kom će, iako i dalje konfrontirane, sovjetska i „zapadna“ pedagogija koegzistirati ne samo kao one koje se razlikuju već i kao one koje imaju toliko toga zajedničkog.

³⁶ „Program međunarodne saradnje naših prosvetnih radnika“, *Politika*, 3.4.1956.

³⁷ „Preko osam stotina beogradskih prosvetnih radnika stiglo u Grčku“, *Politika*, 3.7.1954.; „Razmena naših i stranih prosvetnih radnika“, *Politika*, 12.9.1954.; „Proučavanje iskustva inostranih škola“, *Politika*, 28.7.1955.

³⁸ „Strani prosvetni radnici u Jugoslaviji“, *Politika*, 8.7.1955.

³⁹ „Prosvetni radnici iz Danske o našoj zemlji“, *Politika*, 9.5.1953.

⁴⁰ „Nemački prosvetni radnici na naučnoj ekskurziji po našoj zemlji“, *Politika*, 22.9.1954.

⁴¹ „Prosvetni radnici iz Turske u Beogradu“, *Politika*, 20.7.1955.

⁴² „Francuski prosvetni radnici doputovali u našu zemlju“, *Politika*, 22.7.1955.

⁴³ „Američki prosvetni radnici u Beogradu“, *Politika*, 30.7.1955.

Izlazak iz škole

Polazeći od odluka Trećeg plenuma iz decembra meseca 1949., Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije je krajem 1950. preporučio da se vaspitavanje dece razvija „u što širim i raznovrsnijim formama, bez ikakvih šablona“. Preporuka je bila da se mora voditi mnogo više računa o individualnim karakteristikama dece nego do tada. CK KPJ je zauzeo stav da rad sa decom treba ostvariti u što raznovrsnijim grupama „rukovodeći se ne samo okupljanjem dece po razredima i uzrastu nego i prema njihovim sklonostima i interesovanjima“. Novo „čitanje“ detinjstva nije moglo zaobići ni Komisiju za reformu školstva. U skladu sa preporukama Partije, prilikom sastavljanja Opšteg zakona o školstvu iz 1958., zakonodavac je pošao od odgovornosti, „čitave društvene zajednice“ u cilju, kako se isticalo, stvaranja uslova za obrazovanje i vaspitanje „u interesu svestranog razvoja socijalističkog društva i ličnosti pojedinca“. ⁴⁴ Škola se, po Zakonu, morala otvoriti prema: porodici, različitim društvenim ali i privrednim organizacijama, udruženjima itd. Na ovaj način škola je trebala da doprinosi kulturnom razvitku sredine kojoj pripada. Na taj način, ne samo primena Opšteg zakona o školstvu već i reformske radnje koje su se odvijale u okviru Komisije za reformu školstva u periodu od 1953. do 1958. godine, a koje su predhodile donošenju Zakona, doprinele su stvaranju autentične jugoslovenske kulture za decu ali i afirmaciji tzv. „srećnog“ odnosno „bezbrižnog“ detinjstva.

Sve ankete koje su rađene s kraja četrdesetih i početka pedesetih godina, najpre za potrebe rada Trećeg plenuma CK KPJ a zatim za potrebe rada Komisije za reformu školstva u vezi sa formulisanjem nove politike obrazovanja i vaspitanja u Jugoslaviji, ukazivale su na činjenicu da najmlađi Jugosloveni provode u školi u proseku tri do četiri sata dnevno tokom dve stotine dana u godini. Velika zapi-
tanost postojala je u vezi sa kvalitetom vremena koje deca i mladi provode tokom ostalih sto šezdeset pet dana u godini. Postavilo se pitanje – na koji način učenici provode sate koji im preostanu tokom dana nakon završetka nastave u školi? U takvoj situaciji u državi koja se oslanjala na niz masovnih organizacija nije preostalo ništa drugo nego da saveznika potraži u okviru „šire društvene platforme“ tj.

⁴⁴ Simović, *Politika obrazovanja*, 59.

među milionskom masom roditelja. Na taj način je uloga roditelja postala jedna od najznačajnijih uloga u izgradnji socijalističkog čoveka. Kako odnos roditelja i deteta ne bi bio prepušten tradicionalnim obrascima vaspitanja već od strane države i partije definisanim konceptom, nova politika obrazovanja i vaspitanja morala je napustiti učionicu i izaći u školsko dvorište, na ulicu, u nova stambena naselja, među sve pripadnike buduće socijalističke zajednice.

Novi pristup obrazovanju i vaspitanju deteta trebalo je da doprinese sagledavanju svih dečijih potreba odnosno ne samo onih koje se zadovoljavaju u školi već i van nje. Zbog toga su se u pomoć pozvale brojne masovne organizacije poput: Saveza pionira Jugoslavije, AFŽ-a i USAOJ-a od kojih se očekivalo da svojim planom i programom bar delimično osmisle vreme koje deca provode van škole. Ipak, mehanizmi kontrole masovnih organizacija završavali su se iza „prvog ugla“ tj. u trenutku kada se dete vrati kući, u „roditeljski dom“. U novoj „konstalaciji snaga“ uloga roditelja kao i uloga svakog od pomenutih faktora postala je nezamenjiva. Drugim rečima smatralo se da bez saveza škole, masovnih organizacija i roditelja nova politika obrazovanja i vaspitanja, ona koja je našla svoj izraz u frazi „socijalističko vaspitanje“ ne može uspeti. Ova vrsta „saveza“ često je apostrofirana u štampi („Pedagogija, roditelji i štampa“, ⁴⁵ „Roditelji, škola, štampa i vaspitanje dece“, ⁴⁶ „Roditelji i prosvetni radnici na zajedničkom polju“).⁴⁷ Uloga roditelja u procesu vaspitanja budućih „graditelja socijalizma“ do te mere je prepoznata kao značajna da je u javne ustanove u Jugoslaviji po prvi put uvedena jedna nova praksa odnosno praksa „psihološke podrške“ porodici i roditeljima.⁴⁸ Ova vrsta pomoći pružala se roditeljima i porodicama unutar prvih centara za porodicu i roditeljstvo koji pod imenom „centri za obaveštavanje roditelja“ počinju da se osnivaju u Jugoslaviji pedesetih godina 20. veka.⁴⁹ Uloga roditelja u vaspitanju postala

⁴⁵ „Pedagogija, roditelji i štampa“, *Politika*, 5.6.1952.

⁴⁶ „Roditelji, škola, štampa i vaspitanje dece“, *Politika*, 8.8.1952.

⁴⁷ „Roditelji i prosvetni radnici na zajedničkom polju“, *Politika*, 19.3.1953.

⁴⁸ „Organizuje se naučna anketa o odnosu društva i porodice“, *Politika*, 10.1.1954; „Porodica dobija sve veću ulogu u pravilnom vaspitavanju dece“, *Politika*, 31.3.1954; „Mladi psiholozi sarađuju sa odborom i roditeljima na vaspitanju dece“, *Politika*, 3.2.1955.

⁴⁹ „Škola za buduće roditelje“, *Politika*, 5.12.1953; „Osnivaju se centri za obaveštavanje roditelja“, *Politika*, 26.11.1955.

je „preko noći“ predmet brojnih stručnih rasprava, okruglih stolova i savetovanja od kojih je prvo pod nazivom „Savetovanje o obrazovanju i vaspitanju roditelja“ održano u Ljubljani 28. februara 1957. godine.⁵⁰ Savet društava za staranje o deci i omladini Jugoslavije je bio posebno aktivan na polju izdavanja različitih: časopisa, broušara i materijala. Naslovi poput: „Roditelji i deca“, „Film i omladina“, „Zaštita dece u odnosu na porodicu“, „Letovanje dece“, „500. filмова za decu“, „Filmska umetnost i škola“, „Filmska kultura mladih“, „Dečiji filmski klub“, „Katalog dobrih igračaka“, „Književnost za decu i rad u dečijim bibliotekama“, „Izbor knjiga za decu“ bili su pre svega namenjeni roditeljima i njihovoj novoj društvenoj ulozi.

Od početka pedesetih godina 20. veka novine u Jugoslaviji su bile preplavljene člancima o vaspitanju dece. Iz naslova većine članaka koji su objavljeni u različitoj štampi tokom pedesetih godina moglo se zaključiti da se radi o štivu koje je, u najvećem broju slučajeva, bilo namenjeno „majci“ ili „roditeljima“. „Figura majke“ imala je tokom pedesetih godina veoma zapaženu ulogu u javnom prostoru, koja se u najvećem broju slučajeva svodila na ulogu žene u domaćinstvu i porodici. Tokom pedesetih godina 20. veka ova slika nije bila daleko od realnosti. Kako zbog navedene činjenice tako i zbog prisustva patrijarhalnih predstava o ulozi koju žena ima u društvu, autori tekstova o odgoju i vaspitanju dece često su se obraćali upravo majci. Tekstovi poput: „Kako majke primaju savete o vaspitanju dece“,⁵¹ „Žene majke treba da vaspitavaju decu u duhu bratstva i jedinstva naših naroda“⁵² nisu bili retkost na stranicama *Politike* tokom pedesetih godina a ni kasnije.⁵³

„Fizionomija oca“⁵⁴ tokom pedesetih godina 20. veka ne dolazi do izražaja u tekstovima koji se odnose na odgajanje i vaspitanje dece

⁵⁰ „Savetovanje o obrazovanju i vaspitanju roditelja u Ljubljani“, *Politika*, 1.3.1957.

⁵¹ „Kako majke primaju savete o vaspitanju dece“, *Politika*, 25.5.1952.

⁵² „Žene majke treba da vaspitavaju decu u duhu bratstva i jedinstva naših naroda“, *Politika*, 13.11.1952.

⁵³ Roberts, Elizabeth, *Women and Families: An Oral History, 1940-1970*, Blackwell, Oxford, 1995; Gudac-Dodić, Vera, *Žena u socijalizmu*, Institut za novu historiju Srbije, Beograd, 2006; Gudac Dodić, Vera, „Žena u socijalizmu: sfere privatnosti“, *Privatni život kod Srba u 20. veku*, ur. Milan Ristović, Clio, Beograd, 2007., 165-206.

⁵⁴ Tosh, John, *A Man's Place: Masculinity and the Middle-Class Home in Victorian England*, Yale University Press, New Haven and London, 1999.; Pero, Mišel, „Lica i uloge“, *Istorija privatnog života*, 4, ur. Filip Arijes i Žorž Dibi, Clio, Beograd, 2003., 95-145.

u Jugoslaviji. Prvi tekst u kome se eksplicitno govorilo o „modernoj ulozi oca u vaspitanju deteta“ objavljen je u *Politici* tek 27. marta 1954. godine⁵⁵ a sledeći tek 14. septembra 1957. godine.⁵⁶ Tekstovi poput onih: „Uloga oca u podizanju deteta“ ili „Otac i kći“ bili su prava retkost na stranicama *Politike* ali i druge štampe tokom pedesetih godina 20. veka. Prva fotografija oca koji gura kolica sa novorođenčeta objavljena je u *Politici* 9. novembra 1957. godine.⁵⁷ Ipak, to ne znači da se od oca nije očekivalo da učestvuje u procesu odgoja i vaspitanja sopstvenog deteta. Tokom pedesetih godina 20. veka figura oca je bila uvijena u „fizionomiju roditelja“ na čijem se polu nije eksplicitno insistiralo mada je iz analize tekstova jasno da su roditelji u podjednako meri mogli biti i majka i otac.⁵⁸ Roditeljstvo tj. „savez“ roditelja oba pola apostrofira se u većini članaka koji se odnose na odgoj i vaspitanje dece i ako su mnogi od ovih članaka objavljeni u okviru *Politikine Ženske strane*. U najvećem broju članaka poput: „Navikavajte decu na red“,⁵⁹ „Koje mesto treba roditelji da izaberu za letovanje svoga deteta“,⁶⁰ „Kako stvoriti deci mesto za igru i zabavu“,⁶¹ „Roditelji i dete koje prvi put polazi u školu“,⁶² „Put kojim vodi rđavo vaspitanje“,⁶³ „U buduću biće kažnjeni roditelji čija deca preprodaju bioskopske ulaznice“,⁶⁴ „Kad se vaspitanje prepusti ulici“,⁶⁵ „Zahtev da se zabrane bilijarske sale koje štete vaspitanju mladih ljudi“,⁶⁶ „Kad se deca igraju na ulici“⁶⁷ insistiralo se na ključnoj ulozi koju oba roditelja moraju prihvatiti u procesu odlučivanja o onome što je najbolje za njihovo dete.

⁵⁵ „Uloga oca u podizanju deteta“, *Politika*, 27. 3.1954.

⁵⁶ „Otac i kći“, *Politika*, 14.9.1957.

⁵⁷ „Snalažljiv otac“, *Politika*, 9.11.1957.

⁵⁸ „Čitaoci o ulozi roditelja u vaspitavanju omladine“, *Politika*, 24.3.1952; Još jednom o roditeljima, *Politika*, 31.3.1952.

⁵⁹ „Navikavajte decu na red“, *Politika*, 1.6.1952.

⁶⁰ „Koje mesto treba roditelji da izaberu za letovanje svoga deteta“, *Politika*, 8.6.1952.

⁶¹ „Kako stvoriti deci mesto za igru i zabavu“, *Politika*, 23.8.1952.

⁶² „Roditelji i dete koje prvi put polazi u školu“, *Politika*, 1.9.1952.

⁶³ „Put kojim vodi rđavo vaspitanje“, *Politika*, 30.3.1952.

⁶⁴ „U buduću biće kažnjeni roditelji čija deca preprodaju bioskopske ulaznice“, *Politika*, 17.7.1952.

⁶⁵ „Kad se vaspitanje prepusti ulici“, *Politika*, 25.8.1952.

⁶⁶ „Zahtev da se zabrane bilijarske sale koje štete vaspitanju mladih ljudi“, *Politika*, 2.10.1952.

⁶⁷ „Kad se deca igraju na ulici“, *Politika*, 9.10.1952.

Rasprave o vaspitanju dece koje su vođene tokom pedesetih godina 20. veka u Jugoslaviji nisu se svodile isključivo na teme u vezi sa ulogom jednog ili oba roditelja u vaspitanju dece. Od ovog vremena poseban prostor u medijima i literaturi o vaspitanju dobijaju teme u vezi sa novim „pristupima“ vaspitanju koji su sve više isključivali fizičku kaznu odnosno batine a uključivali aktivni dijalog dece i roditelja. Tako su u *Politici* počeli da se objavljuju članci poput: „Dete i laž“,⁶⁸ „Govorite istinu svojoj deci“,⁶⁹ „Stidljivu detetu potrebna je pomoć a ne gruba reč“,⁷⁰ „Poštovanje ličnosti deteta“,⁷¹ „O fizičkom kažnjavanju dece“,⁷² „Srećno detinjstvo“,⁷³ „Razgovor u porodici“,⁷⁴ „Nagrade i kazne u vaspitanju“. ⁷⁵ U člancima poput: „Prava najmlađih“,⁷⁶ „Da li vam se dete psihički pravilno razvija“⁷⁷ po prvi put počinje da se piše o pravima deteta što korespondira sa stavljanjem potpisa Predsednika Jugoslavije Josipa Broza Tita na Deklaraciju o pravima deteta. Psihologija deteta i psihološke potrebe deteta postaju podjednako bitne kao i potreba za hranom, pićem, odevanjem, obuvanjem. Članci poput: „Zašto deca neće da spavaju“,⁷⁸ „Strah kod dece“,⁷⁹ „Mališani u svom kutu“⁸⁰ bili su preteča popularne psihologije na stranicama ne samo beogradske *Politike* već i drugih listova.

Iako veoma značajni, roditelji i porodica nisu predstavljali jedino vanškolsko „uporište“ socijalističke politike obrazovanja i vaspitanja. U definisanju „uslova za pravilan odgoj“ dece u Jugoslaviji pošlo se od stava da se u „njihovu igru, vaspitanje i obrazovanje unose novi, savremeni sadržaji, oblici i metode putem kojih se zadovoljavaju njihove raznovrsne potrebe, interesovanja“. Na taj način trebalo

⁶⁸ „Dete i laž“, *Politika*, 30.3.1952.

⁶⁹ „Govorite istinu svojoj deci“, *Politika*, 6.4.1952.

⁷⁰ „Stidljivu detetu potrebna je pomoć a ne gruba reč“, *Politika*, 11.5.1952.

⁷¹ „Poštovanje ličnosti deteta“, *Politika*, 21.3.1953.

⁷² „O fizičkom kažnjavanju dece“, *Politika*, 4. 4.1953.

⁷³ „Srećno detinjstvo“, *Politika*, 9.5.1953.

⁷⁴ „Razgovor u porodici“, *Politika*, 5. 12.1953.

⁷⁵ „Nagrade i kazne u vaspitanju“, *Politika*, 27. 11.1954.

⁷⁶ „Prava najmlađih“, *Politika*, 24. 4.1954.

⁷⁷ „Da li vam se dete psihički pravilno razvija“, *Politika*, 14.10.1954.

⁷⁸ „Zašto deca neće da spavaju“, *Politika*, 8. 1.1955.

⁷⁹ „Strah kod dece“, *Politika*, 19.3.1955.

⁸⁰ „Mališani u svom kutu“, *Politika*, 2. 7.1955.

je razviti dečije stvaralačke sposobnosti u skladu sa zahtevima vremena koga su obeležile razvoj nauke i tehnike.⁸¹ Celokupna ideja o promeni politike vaspitanja i obrazovanja počivala je na ideji da će „povećana vaspitna delatnost reformisane osnovne škole i razvoj slobodnih aktivnosti u školi“ kao i „sve intenzivniji uticaj koji na decu vrši naš društveni, privredni i kulturni život a time i povećana vaspitna funkcija porodice, razvitak raznovrsnih društvenih organizacija i mnogih novih pokreta (zadrugara, selenita, gorana itd.), kao i uticaj sve raznovrsnijih sredstava informacija (radio, TV, film, štampa) i javnih ustanova i službi doprineti stvaranju društvenih i materijalnih preduslova u našoj zemlji da se deca vaspitavaju i obrazuju u bogatijem društvenom ambijentu“.⁸²

Jednu od najznačajnijih uloga u procesu „povećanja vaspitne delatnosti škole“ odnosno povezivanju škole, posustalih masovnih organizacija kakva je bila pionirska⁸³ i roditelja trebalo je da odigra Savet društava za staranje o deci i omladini Jugoslavije koji je osnovan 1952. godine u Zagrebu sa zadatkom da kao „društvena tribina okuplja, povezuje i aktivira sve zainteresovane organizacije, ustanove i pojedince na raznim područjima vaspitanja“.⁸⁴ Svoje programe društvene brige o deci i koordinaciju akcija državnih organa i različitih društvenih organizacija Savet je realizovao preko nekoliko komisija u okviru kojih je bilo angažovano preko 186 pedagoga, psihologa, lekara, likovnih pedagoga, književnika, muzičara i društvenih radnika.

Radovi na reformi školstva u Jugoslaviji u koje je preko nekoliko komisija bio uključen i Savet u velikoj meri su doprineli razvoju stvaralaštva za decu u Jugoslaviji krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina 20. veka. Iste godine kada je Jugoslavija dobila Opšti zakon o školstvu održan je Drugi nacionalni kongres Saveta društava za staranje o deci i omladini Jugoslavije. Tom prilikom naglašen je

⁸¹ AJBT, KPR, II-3-d-2, Informacija o aktuelnim problemima društvenog rada sa decom, mart 1962.

⁸² Isto.

⁸³ Vidi Duda, Igor, „Djeca socijalističke domovine. Izgrađivanje pionirske tradicije u Hrvatskoj 1950-ih godina“, *Socijalizam na klupi. Jugoslovensko društvo očima nove postjugoslavenske humanistike* ur. Lada Duraković i Andrea Matošević, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli i Srednja Europa, Pula – Zagreb, 2013., 75-102.

⁸⁴ AJBT, KPR, II-3-d-2, Aktivnosti Saveta društava za staranje o deci i omladini Jugoslavije, 7.3.1962.

značaj proširenja raznovrsnih i savremenih sadržaja i metoda društvenog odnosno vanškolskog rada sa decom. U tom smislu posebno je podvučen značaj uloge koju u vaspitanju i obrazovanju treba da igraju literatura i umetnost (muzička, likovna i filmska).⁸⁵

U drugoj polovini pedesetih i početkom šezdesetih godina 20. veka postignuti su značajni rezultati na polju afirmacije filmske umetnosti za decu i mlade u Jugoslaviji. Najpre je 1956. godine organizovana prva velika Međunarodna revija filma za decu koju je posetilo 200 000 dečaka i devojčica. Iste godine ustanovljena je nagrada Saveta za najbolji domaći i kratki igrani film za decu pod nazivom „Kekec“, koju je prvi dobio poznati američki autor Volt Dizni (Walt Disney) za filmove *Dolina dabrova* i *Pola jutra prirode*.⁸⁶ Promociji filmova za decu i mlade među širom publikom u Jugoslaviji najviše je doprineo Filmski festival u Puli koji je osnovan 1954. godine. Četiri godine kasnije žiri pulskog filmskog festivala dodelio je prvi put nagradu nekom igranom filmu za decu i omladinu odnosno filmu *Dobro more* rađenom po scenariju Ernesta Adamića u režiji Mirka Groblera. Godine 1960. u Puli je trijumfovao laureat „Kekeca“ za tu godinu, film *Izgubljena olovka* rađen po scenariju Stanislave Borisavljević, u režiji Fedora Škubonje. Naredne godine *Izgubljena olovka* je nagrađena „Zlatnim lavom“ za najbolji dečiji film na Festivalu u Veneciji. Film je nekoliko godina kasnije, 1966., na Filmskom festivalu u Kanu proglašen jednim od deset najboljih dečijih filmova svih vremena. Iste godine kada je *Izgubljena olovka* već ovenčana „Kekecom“ plenila u Puli, u Jugoslaviju je stigla vest o pobedi filma *Crni biseri* scenariste Juga Grizelja, u režiji Tome Janića na Festivalu omladinskog filma u Kanu. Film *Crni biseri* poneo je „Zlatnu nagradu“ čime je uvršten u Zlatni fond svetskih filmova za decu i omladinu.⁸⁷

Krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina 20. veka pored Komisije „Film i dete“ u okviru Saveta društava za staranje o deci i omladini Jugoslavije bila je aktivna i Komisija za dečiju literaturu i štampu zahvaljujući kojoj je 1956. Savet ustanovio nagradu za najbolje književno delo namenjeno deci, pod nazivom „Mlado

⁸⁵ Isto.

⁸⁶ „Volt Dizni sa Kekecom“, *Politika*, 7.6.1957.

⁸⁷ AJBT, KPR, II-3-d-2, Aktivnosti Saveta društava za staranje o deci i omladini Jugoslavije, 7. mart 1962.

pokoljenje“. Nagrada „Mlado pokoljenje“ bila je u isto vreme dodeljivana kao nagrada za književno delo godine i nagrada za životno delo. Pored toga ona se dodeljivala za najbolju ilustraciju dečije knjige. Kao nagradu za životno delo do 1962. poneli su je: Tone Seliškar, Desanka Maksimović, Mato Lovrak, France Bevk i Gvido Tartalja. Kao nagradu za književno delo godine, u istom periodu, primili su je: Branko Ćopić, Ela Peroci, Danko Oblak i Milovan Danojlić. Istu nagradu za ilustraciju dečije knjige dobili su slikari: Sava Nikolić, Jože Ciuha, Marija Vogeltnik i Ljubica Cuca Sokić.⁸⁸

Zaključak

Donošenje Opšteg zakona o školstvu 1958. predstavljalo je završetak jedne od najdužih borbi koja je vođena na jugoslovenskim prostorima, a to je bila borba za modernu školu. Osmorazredna osnovna škola nadživela je jugoslovensku državu i u mnogim svojim segmentima i dan danas predstavlja jedan od najznačajnijih segmenata obrazovnih sistema u sada samostalnim i nacionalnim državama. Opšte je mišljenje među teoretičarima i istoričarima obrazovanja da je zakon iz 1958. imao najveće domete u regulisanju predškolskog i osnovnog osmogodišnjeg obrazovanja. Na iznesenu tvrdnju upućuju zaključci IX kongresa SKJ iz 1969. kojima je razvijena nova i celovitija koncepcija obrazovne politike u Jugoslaviji isticanjem zahteva za dublju reformu srednjeg obrazovanja i fakultetske nastave dok je osnovno obrazovanje apostrofirano kao ono koje treba da se razvija u skladu sa već definisanim principima. Donošenje Opšteg zakona o školstvu predstavljalo je izraz političke zrelosti jugoslovenskog rukovodstva koje je vrlo dobro razumelo da reformski potencijal radnji koje su sprovedene od 1949. do 1958. ne leži isključivo u „masovnoj proizvodnji“ pismenih i stručno osposobljenih građana već u prepoznavanju onih koji su spremni da preduzmu odgovornost unutar šire društvene zajednice pa makar bili bez ikakve kvalifikacije. Čak i u godinama kada su nove „političke garniture“ počele da „seku grane“ na kojima je „sedeo“ zakon iz 1958.,⁸⁹

⁸⁸ Isto.

⁸⁹ Ako je donošenjem *Opšteg zakona o školstvu* 1958. otpočela nova faza u razvoju politike obrazovanja i vaspitanja u Jugoslaviji, može se reći da je ona okončana X kongresom SKJ 1974. i donošenjem posebne „Rezolucije o zadacima SKJ u socijalističkom samoupravnim preobražaju vaspitanja i obrazovanja“, Simović, *Politika obrazovanja*, 98.

poruka koja je upućena građanima u procesu konstituisanja nove politike obrazovanja i vaspitanja u Jugoslaviji tokom pedesetih godina 20. veka predstavljala je značajno uporište legitimiteta komunističke vlasti sve do raspada jugoslovenske države početkom devedesetih godina 20. veka.

Promene na polju politike obrazovanja i vaspitanja koje su sprovedene u Jugoslaviji u sklopu velike školske reforme „dale su glas“ onim pripadnicima društva koji su do tada tavorili na marginama društvenih i političkih zbivanja, a to su bila deca, koja su zajedno sa svojim često nepismenim i loše kvalifikovanim roditeljima činila preko 70% stanovništva.⁹⁰

Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori

Arhiv Srbije

Ministarstvo za nauku i kulturu
Ministarstvo prosvete NRS
Republički sekretarijat za obrazovanje
Savet za prosvetu i kulturu NRS

Arhiva Josipa Broza Tita

Kabinet predsednika Republike
Kabinet maršala Jugoslavije

Objavljeni izvori

V kongres Komunističke partije Jugoslavije, Beograd, 1948.
Odluke V kongresa KPJ, sa Programom KPJ, Beograd, 1948.
Opšti zakon o školstvu sa Uvodnim zakonom, registrom i ekspozicijom Rodoljub Čolakovića, Beograd, 1958.
Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu, Beograd, 1954.

Monografije

Gardner, Phil, *The Lost Elementary School of Victorian England*, Routledge & Kegan Paul, London, 1984.
Gudac-Dodić, Vera, *Žena u socijalizmu*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2006.

⁹⁰ Prema Popisu stanovništva iz 1948. čak 11 290 375 Jugoslovena imalo je između 0 i 40 godina starosti; „Ukupno stanovništvo po starosti i polu. Popis stanovništva 15. mart 1948“, *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, Beograd, 1954, str. 55.

- Davin, Anna, *Growing Up Poor: Home, School and Street in London 1870-1914*, Rivers Oram Press, London, 1996.
- Ilić, Aleksandra, *Udžbenici i nacionalno vaspitanje u Srbiji 1878-1918*, Filozofski fakultet, Beograd, 2010.
- Isić, Momčilo, *Osnovno školstvo u Srbiji 1918-1941*, I-II, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2005.
- Kabe, Etjen, *Put u Ikariju*, Kultura, Beograd, 1952.
- Kampanela, Tomazo, *Grad sunca*, Kultura, Beograd, 1964.
- Koren, Snježana, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti i historiografija*, Srednja Europa, Zagreb, 2012.
- Krupska, N. K. *O vaspitanju i nastavi*, Znanje, Beograd, 1949.
- Lenjin, V. I., *O kulturi i vaspitanju*, Rad, Beograd, 1952.
- Lenjin o komunističkom vaspitanju i školi: članci i govori*, ur. Radovan Teodosić, Veselin Masleša, Sarajevo, 1960.
- Mor, Tomas, *Utopija*, Kultura, Beograd, 1951.
- Owen, Robert, *Novi pogled na društvo*, Kultura, Zagreb, 1957.
- Petrović Todosijević, Sanja, *Za bezimene. Delatnost UNICEF-a u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji 1947-1954*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2008.
- Potkonjak, Nikola, *Sistemi obrazovanja u Engleskoj, SAD i Kanadi*, Biblioteka Iskustvo i putevi, Novi Sad, 1980.
- Potkonjak, Nikola M., *Razvoj shvatanja o konstitutivnim komponentama pedagogije u Jugoslaviji (1944/1945 – 1991/1992)*, IPA, Beograd, 1994.
- Potkonjak, Nikola, *XX vek: Ni „vek deteta“ ni vek pedagogije: ima nade: XXI vek*, Učiteljski fakultet, Beograd, 2000.
- Roberts, Elizabeth, *Women and Families: An Oral History, 1940-1970*, Blackwell, Oxford, 1995.
- Saint-Simon, Fourier, *Izbor iz djela*, Kultura, Zagreb, 1952.
- Simović, Ranko, *Politika obrazovanja i njena realizacija u NR Srbiji*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1990.
- Suša, Anja, *Beogradsko pozorište i studentske demonstracije '68* (magistarski rad), Filozofski Fakultet, Beograd, 2001.
- Tosh, John, *A Man's Place: Masculinity and the Middle-Class Home in Victorian England*, Yale University Press, New Haven and London, 1999.
- Horn, Pamela, *The Victorian and Edwardian School Child*, Gloucester, Alan Sutton publishers, 1989.
- Hurt, J. S., *Elementary Schooling and the Working Classes 1860-1918*, Routledge & Kegan Paul, London, 1979.

Članci

- Benjamin, Valter, „ Program za proletersko dečje pozorište „, *Teatron*, 144-145, Beograd, 2008.
- Gudac Dodić, Vera, „ Žena u socijalizmu: sfere privatnosti „, *Privatni život kod Srba u 20. veku*, ur. Milan Ristović, Clio, Beograd, 2007.
- Dimić, Ljubodrag, „Prosveta u Kraljevini Jugoslaviji“, *Obrazovanje kod Srba kroz vekove*, ur. Radoslav Petković, Petar V. Krestić i Tibor Živković, Zavod za udžbenike, Beograd, 2003.
- Duda, Igor, „Djeca socijalističke domovine. Izgrađivanje pionirske tradicije u Hrvatskoj 1950-ih godina“, *Socijalizam na klupi. Jugoslavensko društvo očima nove postjugoslavenske humanistike* ur. Lada Duraković i Andrea Matošević, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli i Srednja Europa, Pula – Zagreb , 2013.
- Đilas, Milovan, Rezolucija Trećeg plenuma CK KPJ o zadacima u školstvu, *Savremena škola*, 8-10, Beograd, 1949.
- Pero, Mišel, „Lica i uloge“, *Istorija privatnog život*, 4, ur. Arijes, Filip, Žorž Dibi, Beograd, 2003.
- Ukalović, Jelena S, „Osnivanje dečjeg međunarodnog festivala *Radost Evrope*“, *Godišnjak za društvenu istoriju*, 2-3, Beograd, 2004.

Štampa

Politika (1950-1957)

Socialism at the school desk and around it: the primary school system reform in Yugoslavia, 1949 - 1958

The reform of the primary education system in Yugoslavia, which resulted in the establishment of the uniform eight-grade primary school in 1958, was part of the struggle for a „new school“. New educational reforms started internationally after the Second World War, primarily due to the activities of UNESCO, and Yugoslavia took part in such international exchanges, following the earlier discovery of childhood that had been interrupted during the Second World War. The reform of the primary education system in the period between 1945 and 1958 was part of the struggle for the creation of a revolutionary society, which also included „cultural life“. „Cultural life“, including „educational life“, was considered to be an integral part of the „socialist transformation of the society“ from the very beginning. Schools had to rely on a complex system of socialist mass organizations, with the Union of Pioneers as the most prominent one. „Reliable“ party cadres, namely a large number of experts in the field of psychology, pedagogy, film, arts, literature and music, were gathered around the Council of Societies for Child and Youth Care of Yugoslavia, together with parents, who also had to play an important role in the construction of socialism. The new education policy helped to envision the school system as the starting point of the modernization of society, and as an integral part of the construction of socialism.

Skupljanje albuma sa sličicama u Jugoslaviji: doprinos istraživanju potrošačkog društva i popularne kulture

SERGEJ FILIPOVIĆ

Skupljanje albuma sa sličicama istraženo je iz aspekta razvoja potrošačkog društva i popularne kulture u Jugoslaviji, ali i iz drugih aspekata kao što su socijalni i obrazovni. Uz korištenje albuma i dostupne literature, provedeno je i istraživanje nad 18 skupljača albuma koji su dali svoje odgovore na 13 pitanja u upitniku o skupljanju sličica u periodu postojanja Jugoslavije. Teme albuma bile su vezane uz popularnu kulturu, no s vremenom su i oni sami postali dio te iste kulture. Neki aspekti skupljanja albuma sa sličicama kod djece i mladih, poput pružanja (katkad i enciklopedijski organiziranog) znanja i učenja mogli su reproducirati nominalne vrijednosti socijalističkog društva, a igra, dokolica i zabava također su mogli pridonositi „jačanju“ sustava omogućujući mladima i svojevrzni predah od strogo postavljenih odgojnih smjernica društvenog sustava. S druge strane aspekti vesternizacije i komercijalizacije nisu bili u skladu s proklamiranim vrijednostima društva te su posredno mogle i pridonositi njegovu „slabljenju“. Albumi sa sličicama vrlo su dobra podloga za istraživanje jugoslavenske popularne kulture i potrošačkog društva, ali i za pričanje priče o socijalističkoj Jugoslaviji uopće.

Uvod

Posljednjih godina postaje sve popularnije istraživati svakodnevicu socijalističke Jugoslavije, osobito popularnu kulturu, pa tako postoje radovi koji pokrivaju područje filma, glazbe, književnosti, stripa, itd. Tema albuma sa sličicama iz povijesnog je aspekta u potpunosti zane-marena te o njoj, prema dostupnim saznanjima, ne postoji niti jedan napisan rad na prostorima zemalja bivše Jugoslavije. Čitanjem zborni-ka proizašlog iz prvog organiziranog znanstvenog skupa „Socijalizam na klupi“,¹ uočeno je postojanje potrebe pisanja jednog takvog rada, s obzirom da je skupljanje albuma sa sličicama za mnogu djecu za vrije-me Jugoslavije bilo važan aspekt njihovog odrastanja. Autor ovog rada

¹ Duraković, Lada i Matošević, Andrea, ur., *Socijalizam na klupi. Jugoslavensko društvo očima nove postjugoslavenske humanistike*, Pula – Zagreb, 2013.

u djetinjstvu se i sam, doduše u devedesetima, susreo sa skupljanjem sličica te je ostalo sjećanje koliko je ono zadovoljstva pričinjavalo. Izloživši ideju pisanja rada obitelji i prijateljima, naišlo se na opće odobravanje, pri čemu su se gotovo svi s radošću počeli prisjećati vremena svog skupljanja, što je dalo dodatni poticaj za istraživanje ove teme iz generacijskih iskustava osoba koje su svoje djetinjstvo provele živeći u Jugoslaviji.

Fenomen skupljanja albuma sa sličicama bit će istražen iz aspekta razvoja potrošačkog društva i popularne kulture u Jugoslaviji, ali i iz drugih aspekata kao što su socijalni i obrazovni, kako bi se vidjelo kolika je bila njihova važnost. Uz korištenje albuma i dostupne literature, provedeno je i istraživanje nad 18 skupljača albuma iz Hrvatske koji su dali svoje odgovore na 13 pitanja u upitniku o skupljanju sličica u periodu postojanja Jugoslavije. U pisanju rada puno su pomogli i iščitavanje foruma posvećenih skupljanju albuma sa sličicama te članci i blogovi skupljača u kojima su oni iznijeli svoja iskustva. Kao najbolji izvor podataka o tiskanim albumima, izdavačima i godinama tiska pokazao se forum na stranici *stripovi.com*, gdje su si pokretači teme „1001 album sa sličicama“ dali zadatak napraviti katalog albuma sa sličicama tiskanih na jugoslaven-skom prostoru u periodu od Kraljevine SHS do danas.² Iako podaci s tog foruma nisu „službeni“, svakako su korisni kao početna točka za daljnje istraživanje. Zanimljivo je vidjeti kako je tema albuma sa sličicama pokrenuta na mrežnoj stranici posvećenoj stripovima, što bi se možda moglo objasniti time da su skupljači stripova često skupljali i albume sa sličicama, a što bi se opet moglo povezati s najpoznatijim izdavačem albuma sa sličicama, Dečjim novinama, koje su bile i značajan izdavač stripova na području Jugoslavije. Blogovi su, s druge strane, poslužili kao vrijedan izvor svjedočanstava o tome što su albumi sa sličicama značili za njihove sakupljače.

² Tema je bila pokrenuta 2012. godine, a najviše su joj doprinijeli forumaši Risar_69, ddeki, kosmajac, vladar, Spiderman i bobanz75. 1001 album sa sličicama, http://forum.stripovi.com/topic.asp?TOPIC_ID=41842&whichpage=1, 25.3.2016.

Potrošačka kultura, popularna kultura i djeca

Potrošačko društvo je ono društvo koje počiva na potrošnji materijalnih dobara i usluga koje postaju dostupne većini stanovništva. Karakterizira ga masovna ponuda i masovna proizvodnja, daleko iznad zadovoljavanja osnovnih potreba. U takvome društvu više se ne kupuje ono što je potrebno, već ono što se želi pa ga karakterizira kupovina novog iako je staro još uvijek upotrebljivo. Ono ima svojih pozitivnih strana kao što su dobrobit širokih slojeva, materijalno blagostanje, porast srednje klase, socijalni mir, itd., ali i negativnih strana kao što su definiranje pojedinca potrošnjom, konzumerizam, otuđenje, itd.³ Treba razlikovati potrošačko društvo i potrošačku kulturu. Potrošačka kultura je najava dolaska potrošačkog društva, odnosno društvo se može nazvati potrošačkim tek kada potrošačka kultura postane masovnom, odnosno kada u njoj sudjeluje većina.⁴

Prema Sanji Stanić, postoji nekoliko faza razvoja potrošačkog društva. Prva faza je masovna potrošnja, koja u SAD-u i Zapadnoj Europi traje između 1880. i 1945. godine. Druga faza je društvo masovne potrošnje od pedesetih do kraja sedamdesetih godina 20. st., a karakterizira je to što potrošnja postaje stil života i mase dobivaju potpun pristup potrošnji. Konačno, od kraja sedamdesetih godina započinje faza hiperpotrošačkog društva, kad više nitko ne izmiče marketinškim strategijama.⁵ Hajrudin Hromadžić početke konzumerizma stavlja u dvadesete godine 20. st., kada se strategije prodaje i oglašavanja polako, umjesto na zadovoljenju potrošačkih potreba, počinju temeljiti na proizvodnji potrošačkih želja, odnosno u potrošnji bitnima prestaju biti objektivne potrebe ljudi, a važnima postaju ljudski osjećaji.⁶ Što se tiče potrošačkog društva u Jugoslaviji, ono sa svojim razvojem kasni u odnosu na razvijene države Zapada. Igor Duda početak razvoja potrošačkog društva smješta u 1958. godinu, kad program Saveza komunista predviđa „udobniji

³ Stanić, Sanja, Nastanak i razvoj potrošačkog društva, WEB predavanje, 2-4., <https://www.ffst.unist.hr/images/50013806/Sanja.Stanic.Nastanak.i.razvoj.potrosackog.drustva.pdf>, 20.9.2015.

⁴ Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih godina*, Srednja Europa, Zagreb, 2010., 17-18.

⁵ Stanić, 5.

⁶ Hromadžić, Hajrudin, *Konzumerizam. Potreba, životni stil, ideologija*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2013., 9-11.

život, vlasništvo nad različitim predmetima potrošnje, postizanje boljeg usluživanja robom, brigu za svakodnevne potrebe, opskrbu, odmor i zabavu potrošača“. Isti autor kao dodatne argumente koristi i tadašnji vrhunac privrednog čuda i pobjedu pjesme „Moja mala djevojčica“⁷ na festivalu u Opatiji.⁸ Šezdesetih godina potrošačko se društvo ubrzano razvija.⁹ Ildiko Erdei početak razvoja potrošačkog društva smješta upravo u šezdesete, preciznije u sredinu šezdesetih godina i pokretanje tzv. „politike standarda“, kada dolazi do zao-kreta prema zadovoljavanju potreba potrošača i formiranja srednje klase koja će dati zamah potrošnji i doprinijeti stvaranju potrošačke kulture.¹⁰ Autori se slažu da u sedamdesetim godinama potrošačko društvo doživljava svoj vrhunac i „zlatne godine“, da bi u osamdesetim godinama došlo do krize koja se izmjenjivala s razdobljima stabilizacije.¹¹

Kao dio potrošačkog društva javlja se i pojam popularne kulture. Karakterizira je različitost od visoke kulture i to da se oblikuje u reakciji s dominantnim silama, a ne kao njihov dio.¹² S obzirom da je dominantna sila u Jugoslaviji bila kulturna politika Saveza komunista, jugoslavenska popularna kultura oblikuje se kao reakcija na istu te je od nje različita, iako postoje određene dodirne točke. Popularna kultura uključuje širok raspon pojava: praksu svakodnevnog života, omladinsku kulturu, medijsku kulturu, životne stilove, oblike zabave, itd.¹³

Nakon jugoslavenskog razlaza sa Sovjetskim Savezom 1948. i poboljšanja odnosa sa Zapadom, pedesetih godina dolazi do promjene u popularnoj kulturi jer je ta sfera društva bila pod slabijom kontrolom i djelomice prepuštena zakonima tržišta.¹⁴ Naime, uvođenjem

⁷ Pjesma je poznatija pod nazivom *Tata, kupi mi auto*, a u Opatiji su je u duetu otpjevali Zdenka Vučković i Ivo Robić.

⁸ Duda, *Pronađeno blagostanje*, 17.

⁹ Duda, Igor, *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2005., 60.

¹⁰ Erdei, Ildiko, *Čekajući Ikeu. Potrošačka kultura u socijalizmu i pre njega*, Filozofski fakultet u Beogradu, Beograd, 2012., 41.

¹¹ Duda, *Pronađeno blagostanje*, 17.; Erdei, *Čekajući Ikeu*, 41.

¹² Fiske, John, *Understanding Popular Culture*, Routledge, London-New York, 1989., 43.

¹³ Vučetić, Radina, *Koka-kola socijalizam*, Službeni glasnik, Beograd, 2015., 39.

¹⁴ Janjetović, Zoran, *Od Internacionalne do komercijale. Popularna kultura u Jugoslaviji 1945-1991*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2011., 22.

samoupravnog sustava i udaljavanjem od SSSR-a, za neka poduzeća počinju biti važni tržišni odnosi, a posebice se to odnosilo na poduzeća koja su se bavila „industrijom zabave“. Iako u socijalističkoj Jugoslaviji tržište nikad nije postalo u potpunosti slobodno, može se reći da je na ovom području ono bilo najslobodnije jer nije primalo toliku državnu pomoć i ovisilo je o interesu građana.¹⁵ A građani su bili zainteresirani prvenstveno za zapadne proizvode, prije svega američke, stoga dolazi do svojevrstne vesternizacije¹⁶ i amerikanizacije jugoslavenske popularne kulture, što je bilo u suprotnosti s idealom skromnog, socijalističkog, radnog čovjeka. Sredinom šezdesetih godina vlast je uvidjela potrebu popuštanja potrošačima i omogućila im je lakše dolaženje do materijalnih zadovoljstava. Iako na prvi pogled može izgledati da otvaranje prema Zapadu, jačanje potrošačkog društva i djelomično prepuštanje nadzora nad popularnom kulturom može loše djelovati na socijalistički sustav, to se može gledati i iz druge perspektive. Uživajući u produktima „industrije zabave“, radni narod mogao se odmoriti, opustiti i zaboraviti na probleme s kojima se suočavao u svojoj svakodnevici, što je zapravo jačalo sustav. Kako Janjetović kaže, iako je većina proizvoda popularne kulture bila preuzeta sa Zapada ili nastala pod njegovim utjecajem, proizvođači su bili lojalni sustavu.¹⁷ S vremenom, a pogotovo osamdesetih godina, popularna kultura sve više dobiva na svojoj autonomiji, dok službena kulturna politika slabi. Unatoč već spomenutoj lojalnosti proizvođača popularne kulture, s obzirom da je bila pod velikim utjecajem Zapada, ona, moglo bi se reći nehotice, podriva sustav i donosi nove vrijednosti. Zapadni proizvodi, iako nisu imali političku ulogu, bili su bolji, zanimljiviji i „šareniji“. Pred kraj socijalizma komercijalizam odnosi potpunu pobjedu naspram provođenja kulturne politike režima, odnosno popularna kultura pobjeđuje onu dominantne sile.¹⁸

¹⁵ Isto, 49.

¹⁶ Pojam „vesternizacije“ koji se ovdje koristi na tragu je shvaćanja Radine Vučetić i Zorana Janjetovića. Dakle, vesternizacija Jugoslavije bila bi prijenos liberalnih shvaćanja iz SAD-a i Zapadne Europe na prostor Jugoslavije u sferama popularne kulture, konsumerizma i svakodnevice, što donosi nove vrijednosti, pritom podrivajući one socijalističke. Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, 34-35; Janjetović, *Od Internacionalne do komercijale*, 53.

¹⁷ Isto, 49-50.

¹⁸ Isto, 53, 285.

Gdje se u cijeloj toj priči oko potrošačkog društva i popularne kulture nalaze djeca kao primarna ciljna skupina proizvođača albuma sa sličicama? Valkenburg i Kantor pišu da je dijete dobar potrošač iz tri razloga: ima novac, bit će budući potrošač i ima utjecaj na roditelje.¹⁹ Zanimljivo je vidjeti i što privlači djecu određene dobne skupine. Tako djeca do pet godina ne mogu prestati misliti na proizvod koji ih mami, a pogotovo su im dragi crtani likovi, dok djecu od osam do dvanaest godina zanimaju životinje, sportski heroji, filmske zvijezde, odnosno stvarni fenomeni umjesto crtanih.²⁰ Vidjet će se kasnije kako su albumi sa sličicama pokrivali sve navedene interese.

U Jugoslaviji djeca polako počinju ispunjavati svoj potrošački potencijal u pedesetim godinama 20. stoljeća nakon poznatog pisma Milovana Đilasa,²¹ koje je prouzrokovalo promjene u pogledu na djetinjstvo. Tada se u pionirima počinje promovirati „sretno dijete“, odnosno više igre i zabave za djecu. Šezdesetih i sedamdesetih godina dolazi do „ekspanzije dječjeg svijeta socijalizma“ te popularna kultura djeluje gotovo autonomno uz vladajuću ideologiju. Kao i kod drugih socijalnih skupina, i kod djece je to značilo vesternizaciju i amerikanizaciju, možda najviše zahvaljujući proizvodima Walta Disneya. Ipak, i dalje su se promicale socijalističke ideje i politika režima. Zahvaljujući tome, zabavni sadržaji za djecu nalazili su se u presjeku između službene ideologije i čiste popularne kulture.²²

Do prodora popularne kulture u slobodno vrijeme došlo je već u prvoj polovici šezdesetih godina.²³ Tad se javljaju dva mišljenja o tome kako će ona utjecati na djecu. S jedne strane smatra se da kod djece gledanjem filmova i televizije nastaju novi uzori koji prijetu istisnuti stare ideale radišnog građanina, jer idoli dokolice svoj uspjeh nisu stjecali produktivnim radom, već u domeni zabave.²⁴ S druge strane javlja se mišljenje da su ti sadržaji dobrodošli ukoliko se pravilno koriste i daju nove mogućnosti proširivanja kulturnih i

¹⁹ Valkenburg, Patty M. i Kantor, Joanne, „The development of a child into consumer“, *Applied Developmental Psychology* 22, 2001., 61.

²⁰ Isto, 65-67.

²¹ Erdei, *Čekajući Ikeu*, 80.

²² Isto, 87-88.

²³ Duda, Igor, *Danas kada postajem pionir. Djetinjstvo i ideologija jugoslavenskog socijalizma*, Srednja Europa, Zagreb, 2015., 171.

²⁴ Martinić, Tena, *Slobodno vrijeme i suvremeno društvo*, Informator, Zagreb, 1977., 68.

intelektualnih horizonata.²⁵ S obzirom da je promjene u popularnoj kulturi bilo praktički nemoguće zaustaviti, trebalo ju je nekako uklopiti u okvire odgovarajuće socijalističkom sustavu i dominantnoj ideologiji. Na taj je način došlo do zanimljive kulturne mješavine u kojoj su se djeca igrala partizana i Nijemaca po uzoru na američke filmove s kaubojima i Indijancima.²⁶

Albumi sa sličicama kao dio potrošačke i popularne kulture

Korisnici albuma sa sličicama uglavnom su bila djeca. S obzirom da djeca, izuzmu li se pokloni, džeparac i ušteđevina, nisu imala svoja vlastita primanja, novac su trošili odrasli za djecu. Nakladnici albuma na taj su način primali novac odraslih, a istovremeno i investirali u oblikovanje potreba budućih potrošača.²⁷

Dob u kojoj su korisnici počeli skupljati albume sa sličicama razlikuje se od korisnika do korisnika. Od 18 ispitanika koji su ispunili upitnik u svrhu ovog istraživanja, prije pete godine života albume je počelo skupljati njih petero, desetero ih je počelo skupljati između šeste i desete godine, dok ih je troje albume počelo skupljati nakon jedanaeste godine. Najmlađi ispitanici su albume počeli skupljati s četiri godine, a najstariji ispitanici svoj početak stavljaju u trinaestu godinu. Zanimljivo, od djece rođene osamdesetih, njih 80% albume je počelo skupljati prije pete godine života, što se donekle može objasniti navalom albuma s tematikom crtanih filmova osamdesetih.²⁸

Najpoznatiji nakladnici albuma u Jugoslaviji bili su: Dečje novine iz Gornjeg Milanovca (Srbija), Jež iz Beograda (Srbija) i Kraš iz Zagreba (Hrvatska). Svakako treba spomenuti i osječki Kandid (Hrvatska), Koloy's iz Kolinske (Slovenija), Dnevnik iz Beograda (Srbija) te Marketprint iz Novog Sada (Srbija).

Kada bi se moralo izdvojiti jednog nakladnika koji je bio sinonim za uspješne albume sa sličicama, onda bi to bile Dečje novine.

²⁵ Duda, *Danas kada postajem pionir*, 174.

²⁶ Vučetić, Radina, „Kauboji u NOB-u: Partizanski vestern i strip u socijalističkoj Jugoslaviji“, *Socijalizam na klupi*, ur. Lada Duraković i Andrea Matošević, 224.

²⁷ Erdei, Ildiko, „Odrastanje u poznom socijalizmu – od ‘pionira malenih’ do ‘vojske potrošača’“, *Devijacije i promašaji*, ur. Lada Čale Feldman i Ines Prica, Institut za etnologiju, Zagreb, 2006., 227.

²⁸ Upitnik s 13 pitanja o skupljanju sličica u periodu postojanja Jugoslavije.

Nastale su kao ideja nastavnika škole u Gornjem Milanovcu u prosincu 1956. Već u siječnju 1957. izlazi prvi broj pod nazivom *Dečja politika*, a već od drugog broja ime je bilo promijenjeno u *Dečje novine*. Najzaslužniji za uspjeh bio je direktor Srećko Jovanović, po mnogočemu vizionar, od korištenja novih tehnologija u pripremi i tisku do ispitivanja interesa djece za određene proizvode. Tako se 1963. počinje tiskati i vrlo popularni strip *Nikad robom* s partizanskim junacima Mirkom i Slavkom, a kasnije, početkom sedamdesetih, i prvi komercijalni albumi sa sličicama, pri čemu su najveću popularnost stekli oni tiskani u suradnji s Paninijem, talijanskim izdavačkim gigantom koji je do danas prodao 30 milijardi sličica, a s kojim je početkom sedamdesetih sklopljen ugovor o suradnji.²⁹

Katalog ili popis albuma sa sličicama koji su tiskani u Jugoslaviji ne postoji. Ipak, forumaši su si dali truda te su napravili veliku bazu podataka³⁰ koja zasigurno sadrži većinu tiskanih albuma te je ona, zajedno uz privatnu kolekciju, poslužila kao statistički izvor podataka. Ista, nažalost, zasigurno sadrži i poneke greške, od kojih sam neke, imajući u rukama originalne albume i podatke iz njih, i sam ispravio, pogotovo one vezane uz godinu tiska. Trud forumaških entuzijasta može biti od pomoći u postavljanju koordinata na početku istraživanja. Prvi albumi u socijalističkoj Jugoslaviji počinju se tiskati polovicom pedesetih godina. U početku albuma nije bilo puno, odnosno u pedesetima ih je izašlo desetak, u šezdesetima je taj broj došao na preko 30, u sedamdesetima do brojke 100, a u osamdesetima ju dobrano i premašio.

Jedan od prvih albuma koji su bili tiskani u socijalističkoj Jugoslaviji bio je sada već legendarni album *Životinjsko carstvo* koji izlazi i danas. Pojavio se 1956. godine u suradnji nakladničke kuće Stožer iz

²⁹ Miladinović, Marko, „Dečje novine’ – simbol jednog vremena: bilo jednom u Gornjem Milanovcu“, <http://bif.rs/2015/03/decje-novine-simbol-jednog-vremena-bilo-jednom-u-gornjem-milanovcu/>, 18.9.2015; Čobanov, Saša, „Kolekcionarska nogometna religija: Kako je sve počelo“, <http://www.index.hr/sp2014/clanak/kolekcionarska-nogometna-reli-gija-kako-je-sve-pocelo/736498.aspx>, 18.9.2015.

Zanimljivo u nekoliko Paninijevih albuma koje su izdale Dečje novine stoji netočan prijevod od koga su albumi preuzeti. Umjesto „printed under licence Copyright Panini“, piše „printed under licence Copuright Panini“. *Minhen* ‘72, Dečje novine, 1972.; *Put u svemir*, Dečje novine, 1973.

³⁰ „1001 album sa sličicama“,

http://forum.stripovi.com/topic.asp?TOPIC_ID=41842&whichpage=1, 25.3.2016.

Beograda i Kraša, uz čije su se čokolade sličice dobivale. Da to zaista jest bio legendaran album, svjedoče i službeni podaci iz Kraša da je do danas pojedeno 1,5 milijardi čokoladica *Životinjskog carstva*, da se u ispunjenim albumima nalazi 95 milijuna sličica te da je do danas podijeljeno 350 tisuća nagrada za ispunjene albume.³¹ Također, *Životinjsko* je *carstvo* u ispitivanju provedenom nad 18 sakupljača kao svoj najdraži album navelo njih četvero.³²

U pedesetima i šezdesetima najznačajniji nakladnici albuma bili su Kraš, Kandit, Koloy's, itd., dakle tvornice koje su proizvodile slatkiše, čokoladu i žvakaće gume, dok su se albumi i njima pripadajuće sličice pojavljivali kao sekundarni proizvodi koji su trebali privući dodatnu pažnju na primarni asortiman proizvoda. Tako su se primjerice uz žvakaće gume *Imperial*, *Holivud*, *Kekec* i *Turist* prodavale sličice za album *Filmske zvezde*.³³

U vezi s tematikom albuma, prevladavale su one teme posvećene prirodi (npr. *Životinjsko carstvo* i *Biljni svijet*), tehnici (npr. *Svet tehnike* i *Razvoj automobilizma*), sportu (npr. *Sportski mozaik* i *Naši nogometaši*), filmu (npr. *Cinema* i *Filmske zvezde*) i geografiji (npr. *Ljepote moje domovine* i *Zemlje i gradovi svijeta*). Vidljivo je kako su prevladavali albumi koji nisu imali samo svrhu da se na njih potroši novac, već da se iz njih nešto i nauči. Kako je rekao jedan od ispitanika: „Kada nismo imali TV, jedini način da vidimo neke slike iz svijeta bio je kroz albume sa sličicama.“³⁴ „Bili smo umreženi međusobno, ali i s ostatkom svijeta jer smo znali što se događa, kako glumci ili gradovi izgledaju u boji.“³⁵ Također, to je još uvijek bila početna etapa razvoja potrošačkog društva te se potrošnji, da bi je se opravdalo iz socijalističke perspektive, morala pridodavati i neka druga vrijednost. Sedamdesetih godina dolazi do promjena te se uz Kraš, koji je i dalje ostao snažan nakladnik, na sceni pojavljuju novi nakladnici, prije svih već spomenute Dečje novine i Jež. Albumi sa sličicama više nisu sekundarni proizvod uz čokolade ili žvakaće gume, već izlaze sami za sebe.

³¹ „Čokoladicama Životinjsko carstvo izgradite Zoološki vrt“, <http://www.kras.hr/hr/novosti/novost-9-cokoladicama-zivotinjsko-carstvo-izgradite-zooloski-vrt>, 18.9.2015.

³² Upitnik.

³³ *Filmske zvezde*, Koloy's, 1971.; *Filmske zvezde*, Koloy's, 1972.

³⁴ Upitnik, B.L.

³⁵ Isto, V.P.

U albumu *Minhen '72* po prvi put pojavljuju se samoljepljive sličice pa se više nije moralo koristiti ljepilo.³⁶ Nisu se svi proizvođači držali tog noviteta pa je Kraš ostao vjeran svojim nesamoljepljivim sličicama i nakon raspada Jugoslavije. U nekima albumima omogućeno je naručivanje sličica koje su nedostajale. Primjerice, za album *Fudbalska 1. liga* iz 1971. moglo se naručiti 30 sličica po cijeni od jednog dinara za svaku.³⁷ S obzirom na takvu mogućnost, kako bi se albumi lakše popunili, zasigurno se, kao što za područje Engleske (u jednom od rijetkih izdanja posvećenih skupljanju sličica) piše Greg Lansdowne,³⁸ ta mogućnost zlorabila i naručivalo se i više od 30 sličica koristeći se različitim adresama, što je bio kreativan način dolaska do sličica koje su se teško mogle nabaviti.

Djelomično se mijenja i tematika albuma, sport preuzima ključnu ulogu, dok tehnika i priroda i dalje zadržavaju dobre pozicije. Do najvećih promjena dolazi u osamdesetim godinama kada je potrošačko društvo doseglo svoj vrhunac. Među nakladnicima prvenstvo zadržavaju Dečje novine i Jež, ali se pojavljuju i Dnevnik i Marketprint. Ipak, ono najznačajnije je promjena u tematici albuma. Dominantna tema uz sport, koji zadržava visok udio na tržištu, postaju albumi nastali na osnovu crtanih junaka ili junaka iz stripova. „Albumi su s vremenom izgubili smisao jer su se sveli na izmišljene likove i crtane kojima je cilj potrošnja“,³⁹ misao je jednoga od ispitanika koji je vjerojatno u pravu, no brojni skupljači iz tog perioda s tim se ne bi složili jer je za njih skupljanje bilo smisleno. Ipak, vidljivo je kako se gotovo sve saželo na zabavu te albumi gube obrazovnu ulogu koju su nekad djelomično imali.

Naklade albuma bile su različite. Primjerice, album *Štrumpf parada*⁴⁰ tiskan je u 30.000 primjeraka, kao i *Ljubav je...*⁴¹ i *Snorky*.⁴²

³⁶ *Minhen '72*.

³⁷ *Fudbalska 1. liga*, Koloy's, 1970.; *Fudbalska 1. liga*, Koloy's, 1971.

³⁸ Lansdowne, Greg, *Stuck On You. The Rise & Fall & Rise of Panini Stickers*, Pitch Publishing, Durrington, 2015., 54.

³⁹ Upitnik, T.K.

⁴⁰ *Štrumpf parada*, Dečje novine, 1985.

⁴¹ *Ljubav je...*, Dečje novine, 1980.

⁴² *Snorky*, Dečje novine, 1985.

*Barbi*⁴³ i *Tarzan*⁴⁴ tiskani su u 20.000 primjeraka, *Sarah Kay Spomenak* u 25.000,⁴⁵ *Spomenici revolucije*, u izdanju Sava Munčan, u 50.000,⁴⁶ dok je *Povratak otpisanih*,⁴⁷ nastao prema istoimenoj popularnoj jugoslavenskoj seriji, tiskan u čak 250.000 primjeraka. Krajem socijalizma *Istorija automobila* je tiskana u 70.000 primjeraka,⁴⁸ a album o svjetskom nogometnom prvenstvu *Italia '90* prodan je čak u 100.000 primjeraka.⁴⁹ Nakladnici su po atraktivnosti naslova ocjenjivali koliki broj primjeraka bi trebalo tiskati te zbog toga nije postojalo pravilo o uobičajenoj nakladi.

Kolika je bila cijena albuma? Brojevi malo znače bez gledanja onoga bitnoga, a to je kupovna moć. Godine 1973. za jednu prosječnu plaću moglo se kupiti 2.083 paketića sličica za album *Flora i fauna*,⁵⁰ odnosno 10.415 sličica s obzirom da je u jednom paketiću bilo pet sličica. Pred kraj socijalizma, godine 1989., za jednu prosječnu plaću moglo se kupiti 5.486 paketića sličica albuma *Istorija automobila*, odnosno 10.972 sličice s obzirom da je paketić imao dvije sličice.⁵¹

Poticanje potrošnje vršilo se na različite načine, uključujući i reklamiranje u samim albumima. Na poledini albuma *Filmske zvezde* iz 1971. godine, Koloy's reklamira svoje žvakaće gume u obliku cigareta te naglašava da se one prave od uvoznih sirovina, da su prilagođene željama potrošača te se izvoze jer su tražene osobito kod sportaša, turista i djece.⁵² Nekoliko stvari iz te reklame treba izdvojiti. Prvo je spominjanje uvoznih sirovina. Iz toga se može zaključiti kako se uvezeno više cijeno i smatralo kvalitetnijim (osobito ako je sa Zapada). Zatim, u skladu s „politikom standarda“, zadovoljavanje želja potrošača postaje bitno. I na koncu, spominjanje sportaša, idola u popularnoj kulturi, turista koji znaju što je kvalitetno jer „dolaze

⁴³ *Barbi*, Dečje novine, 1986.

⁴⁴ *Tarzan*, Dečje novine, 1982.

⁴⁵ *Sarah Kay Spomenak*, Dečje novine, 1981.

⁴⁶ *Spomenici revolucije*, Sava Munčan, 1978.

⁴⁷ *Povratak otpisanih*, Dnevnik, 1977.

⁴⁸ *Istorija automobila*, Dnevnik, 1989.

⁴⁹ Čobanov, 18.9.2015.

⁵⁰ Duda, *Pronađeno blagostanje*, 33; *Flora i fauna*, Jež, 1973.

⁵¹ Duda, *Pronađeno blagostanje*, 33; *Istorija automobila*.

⁵² *Filmske zvezde*.

izvana“ i djece koja bi trebala vidjeti kako se i drugoj djeci sviđa-ju ti proizvodi, trebali su biti dovoljna garancija da će se proizvod prodati. Drugi način koristi se u albumu *Auti* iz 1972. godine. U njemu je napisana cijela priča o tome kako biti lijen i obogatiti se, a sve zahvaljujući kupovini revije *Auto*. Bogaćenje bez rada – daleko od socijalističkog ideala. U albumu je također i poruka za mlade kolekcionare u kojoj se navodi da je svatko nešto skupljao, no da će se ubuduće skupljati nešto novo, „najzanimljivije i najsuvremenije“ – sličice automobila. Igra se i na kartu ega pa piše: „Skupljanje će biti izvor zadovoljstva za vas, vaši vršnjaci će vam se diviti“, zbog sposobnost prepoznavanja auta o kojima će se naučiti podatke.⁵³ U obzir se ne uzima da se auti iz albuma u Jugoslaviji uglavnom nisu vozili. Sredinom osamdesetih više se i ne gleda tematika albuma za postavljanje reklame pa u albumu *Snorky* na poledini stoji reklama za voćni sok.⁵⁴ Vidljivo je kako već sedamdesetih, a pogotovo osamdesetih, nakladnicima najvažnije postaje zaraditi što više novca. Naime, uvođenjem tzv. tržišnog socijalizma i davanjem veće slobode poduzećima, uloga države u planiranju i radu bila je smanjena, odnosno bilo je potrebno ostvariti što bolje tržišne rezultate jer je o njima ovisila uspješnost poduzeća.

Poseban način poticanja kupovine što više sličica bile su nagrade. U albumima *Životinjsko carstvo* iz 1968. i 1970. ni ne spominje se što je nagrada, samo se naglašava da je lijepa.⁵⁵ Godine 1968. u albumu *Zemlje i gradovi svijeta* nagrada za popunjenje istoga bila je paket Kraševih proizvoda.⁵⁶ S vremenom nagrade evoluiraju. U albumu *Zlatna pera* iz 1972. nagrade su već bolje: moped, bicikli, satovi i lopte.⁵⁷ Za album *Flora i fauna* iz 1973. nagrade su već vrlo privlačne te se za popunjen album po izboru dobiva školski pribor, skije, dječja biblioteka, itd. Ali ni to nije bilo sve, prvih desetero koji bi poslali popunjeni album dobili bi bicikl, a prvih troje bi za svoju školu osvojili i uređenje biološkog kabineta u vrijednosti 5.000 dinara (oko 2,5 prosječne plaće).⁵⁸ Možda upravo zbog mogućnosti

⁵³ *Auto*, Koloy's, 1972.

⁵⁴ *Snorky*.

⁵⁵ *Životinjsko carstvo*, Kraš, 1968; *Životinjsko carstvo*, Kraš, 1970.

⁵⁶ *Zemlje i gradovi svijeta*, Kraš, 1968.

⁵⁷ *Zlatna pera*, Kekec, 1972.

⁵⁸ *Flora i fauna*.

osvajanja tolikih nagrada, jedna sličica – ptica pomornik s brojem 288, bila je tiskana u svega 100 komada, što je kod mnogih skupljača izazvalo frustraciju.⁵⁹ Moguće je kako je to jedan od razloga zbog kojih se u albumu *Sarah Kay Spomenak* daje garancija da su sve sličice tiskane u podjednakom broju.⁶⁰ Da neravnomjerna rasprostranjenost pojedinih sličica nije bio samo jugoslavenski problem vidljivo je i iz toga što su se u Engleskoj izdavači sličica također morali početi obvezivati da neće manipulirati s njihovom distribucijom.⁶¹

Od sredine sedamdesetih, što se tiče nagrada, standardno postaje slanje „kesica“⁶² u zamjenu za određenu nagradu. Većinom se nudila mogućnost slanja 100, 300 ili 500 „kesica“, ponekad 200 ili 400, a ovisno o broju, rasla je i vrijednost nagrade. U albumu *Put u svemir* iz 1973. za 100 „kesica“ dobivao se komplet stripova i knjiga. U osamdesetima vrijednost nagrada opada pa se u albumu *Ljubav je...* za 100 „kesica“ dobivaju samo blok i olovka,⁶³ a u albumu *Robotex* iz 1990. samo blok.⁶⁴ Očito je prodaja sličica išla dovoljno dobro i bez potrebe dijeljenja sjajnih nagrada. Bilo je i izuzetaka od pravila. Album *Fudbaleri i timovi 1975/6.* nudio je čak 10.112 nagrada vrijednih 900.000 dinara (preko 250 prosječnih plaća), što je uključivalo televizore, bicikle, itd.⁶⁵ Zanimljiv je koncept predložen u albumu *Blek* iz 1986. godine. Prva je nagrada bila novi automobil Zastava 128, a kako bi se ta nagrada osvojila, bilo je potrebno napisati sastav na temu „Zašto volim strip?“. Dodjeljivalo se još i 1000 drugih nagrada, primjerice put u New York.⁶⁶

Kako bi što bolje poslovali, želja nakladnika albuma bila je prodati što veći broj sličica. Radi postizanja tog cilja, ponekad su nakladnici tražili povratnu informaciju od svojih korisnika. Kandit se tako u albumu *Razvoj automobilizma* iz 1964. godine obraća svojim korisnicima i od njih traži da mu pošalju ideje i sugestije za budućnost,

⁵⁹ *Leksikon YU mitologije*, Postscriptum, Zagreb, 2004., 316-317.

⁶⁰ *Sarah Kay Spomenak*.

⁶¹ Lansdowne, *Stuck On You*, 200.

⁶² Za paketiće sa sličicama najčešće se koristio naziv „kesice“.

⁶³ *Ljubav je...*

⁶⁴ *Robotex*, Forum-Marketprint, 1990.

⁶⁵ *Fudbaleri i timovi 1975/6.*, Jež, 1975.

⁶⁶ *Blek*, Dnevnik, 1986.

pri čemu će se najbolje nagraditi paketom proizvoda.⁶⁷ Slično rade i Dečje novine s albumom *Barbi* u kojem poručuju da će, ako bude interesa, izlaziti i novi albumi s novim Barbie avanturama.⁶⁸

Povratne informacije imale su svrhu ispunjavanja potreba korisnika, istovremeno potičući potrošnju kroz njihovo zadovoljavanje.

Serijali albuma kao što su *Životinjsko carstvo* izlazili su svake godine, no često se njihov izgled, sadržaj i sličice ne bi mijenjali. To je omogućavalo da se isti album skuplja i po nekoliko godina, što je odgovaralo korisnicima koji si nisu mogli priuštiti velik broj kupljenih sličica. Jedan od ispitanika tako je napisao kako je albume skupljao dok je postojala mogućnost dužeg vremenskog skupljanja, a nakon što su albumi počeli izlaziti sve brže, a rok za njihovo skupljanje se skraćivao, on je od skupljanja odustao.⁶⁹ Iz navedenog se također može uvidjeti razvoj potrošačkog društva, gdje se u prvim fazama kupovina proizvoda mogla odvijati polagano i bez pritiska, da bi kasnije ona postala nužno brza i masovna ukoliko se željelo ostvariti cilj – popunjenje albuma.

Pred Svjetsko prvenstvo u nogometu 1990. godine, prije „službenog“ albuma Dečjih novina (Paninija) – *Italia '90*, izlazi album *Svetsko prvenstvo u fudbalu* nakladnika Forum-Marketprint. Album je bio skromno opremljen i za svaku je reprezentaciju nudio samo dvije sličice.⁷⁰ Na taj je način uspostavljena praksa koja će se odvijati i nakon raspada Jugoslavije. Prije izlaska, kako su mu tepali, „glavnog“, „originalnog“ ili „službenog“ Paninijevog albuma, ostali nakladnici također će nastojati iskoristiti popularnost svjetskih prvenstava izdavanjem svojih albuma, a potrošači, s obzirom da je potrošačka kultura bila već vrlo razvijena, neće moći odoljeti čekanju Paninijevog albuma, već će skupljati i sve koji će izaći prije njega.

Teme albuma sa sličicama

U sedamdesetim i osamdesetim godinama glavni junaci albuma sa sličicama su junaci popularne kulture. Najpopularniji sportovi bili su nogomet i košarka, a najpopularniji sportski događaj Olimpijske igre.

⁶⁷ *Razvoj automobilizma*, Kandit, 1964.

⁶⁸ *Barbi*.

⁶⁹ Upitnik.

⁷⁰ *Svetsko prvenstvo u fudbalu Italia '90*, Forum-Marketprint, 1990.

Stoga ne čude albumi posvećeni svim tim temama, osobito nogometu. Posebno su popularni bili albumi posvećeni svjetskim nogometnim prvenstvima započevši s onim u Njemačkoj 1974., a nakon toga u Argentini 1978., Španjolskoj 1982., Meksiku 1986. i pogotovo Italiji 1990. Uz to se pratila i domaća liga i s njom povezani albumi *Fudbalska prva liga*,⁷¹ *Fudbaleri i timovi*⁷² i dr. Košarkom su se bavili albumi *Koš*.⁷³ Prvi album s Olimpijskim igrama bio je *Minhen '72*,⁷⁴ a slijedio je *Montreal '76*,⁷⁵ oba u nakladi Dečjih novina i Paninija. Bili su tiskani i posebni albumi *Mediterranske igre* i *ZOI 84*, posvećeni Mediteranskim igrama u Splitu 1979. i Zimskim olimpijskim igrama u Sarajevu 1984. Neizbježni su početkom osamdesetih i albumi *Auto-moto*, a nešto kasnije i *Formula 1*.⁷⁶ Velik utjecaj imali su televizija i film, bili to domaći ili strani proizvodi. Još šezdesetih godina bilo je tiskano nekoliko albuma *Vinetou* o indijanskom poglavici.⁷⁷ Popularni su bili i filmovi i knjige o Tarzanu pa se pojavljuju albumi i o njemu. Još jedan popularan televizijski lik u albumima sa sličicama bio je Sandokan u istoimenom izdanju Dečjih novina iz 1976.⁷⁸ Porast popularnosti borilačkih vještina vezuje se uz filmove u kojima je glumio Bruce Lee, što onda prati i album *Brus Li*.⁷⁹ Uz film *Partizanska eskadrila* i seriju *Povratak otpisanih* izlazili su i prigodni albumi. Oni su uglavnom pratili priču serije opisima uz sličice te na neki način bili slikovni romani. Inspiriran *Ratovima zvijezda* pojavljuje se i album *Droidi*.⁸⁰ Kada su se na televiziji emitirali crtani filmovi *Snorkijevci* i *Štrumpfovi*,⁸¹ izlaze albumi posvećeni i njima. Zahvaljujući crtanoj seriji, tiska se i album

⁷¹ *Fudbalska prva liga*.

⁷² *Fudbaleri i timovi*.

⁷³ *Koš*, Koloy's, 1972.

⁷⁴ *Minhen '72*.

⁷⁵ *Montreal '76*, Dečje novine, 1976.

⁷⁶ „1001 album sa sličicama“, http://forum.stripovi.com/topic.asp?TOPIC_ID=41842&whichpage=1, 25.3.2016.

⁷⁷ *Vinetou I-II*, Koloy's, 1968.

⁷⁸ „1001 album sa sličicama“, http://forum.stripovi.com/topic.asp?TOPIC_ID=41842&whichpage=1, 25.3.2016.

⁷⁹ *Brus Li*, Dečje novine, 1977.

⁸⁰ *Droidi*, Forum-Marketprint i Dnevnik, 1989.

⁸¹ Dujmović, K., „Pop ikone: samoljepljive sličice“, <http://www.tportal.hr/funbox/funtime/36647/Pop-ikone-Samoljepive-slicice.html>, 25.3.2016.

Masters of the Universe.⁸² Uz porast popularnosti stripova, u drugoj polovici osamdesetih dolazi do albuma posvećenih Bleku Steni, Komandantu Marku i Alanu Fordu.⁸³ Zahvaljujući svemu tome kroz albume sa sličicama može se pratiti i razvoj popularne kulture u Jugoslaviji.

Dominacija utjecaja Zapada i SAD-a u popularnoj kulturi može se iščitavati primjerice iz albuma *Filmske zvezde* po tome koliko glumaca iz kojih zemalja se u njemu nalazi. Dominiraju sličice američkih glumaca (52), a nakon njih slijede francuski (28), talijanski (20), britanski (13), jugoslavenski (10), njemački (5), sovjetski (2), švedski (1) i japanski (1).⁸⁴ Među američke glumce smješten je i Elvis Presley, no ime mu je krivo napisano pa piše Elvis Preasley. Ista greška ponovljena je i u izdanju albuma za 1972. godinu.⁸⁵ Album *Ljubav je...*, o čijem odgojnom utjecaju će biti govora kasnije, preuzet je od američkih novina *Los Angeles Timesa*.⁸⁶ Album *Barbi* prikazuje bezbrižan i otmjen život glavnih likova Barbie i Kena te u svom uvodu piše: „Pođimo u svijet mašte i snova i pokušajmo da zamislimo život baš onakav kakav bi trebalo da proživi svako dijete na ovom svijetu“. Jasna je diskrepancija između socijalističkih ideala onoga što bi se trebalo činiti i onoga što je vesternizacija donijela. Album se također obraća svojoj korisnici i pita ju: „Što bismo nas dvije voljele raditi? Što misliš da pokušamo biti manekenke?“⁸⁷

Unatoč tome što je vesternizacija i s njom prateća potrošačka i popularna kultura preuzela dominaciju u jugoslavenskom društvu, kroz albume sa sličicama pokušavale su se propagirati i domaća kultura i socijalističke vrijednosti, doduše kroz poticanje trošenja na sličice. Jedan od takvih pokušaja promicanja vlastite kulture je i album *Zlatna pera* tiskan u nakladi Kekeca 1972. godine. U albumu se nalaze 102 sličice najpoznatijih jugoslavenskih pisaca, a svaku prati i prigodna kratka biografija. Kako bi album bio privlačan širim slojevima pučanstva, kao što je već ranije napisano, nagrade za skupljače

⁸² *Masters of the Universe*, Dečje novine, 1983.

⁸³ „1001 album sa sličicama“, http://forum.stripovi.com/topic.asp?TOPIC_ID=41842&whichpage=1, 25.3.2016.

⁸⁴ *Filmske zvezde*, 1971.

⁸⁵ *Filmske zvezde*, 1972.

⁸⁶ *Ljubav je...*

⁸⁷ *Barbi*.

bile su bogate i uključivale su mopede, bicikle, satove, itd.⁸⁸ Sljedeći album koji se obrađuje u ovom dijelu nosi naslov *Spomenici revolucije* i tiskan je uz veliku političku podršku u nakladi Sava Munćan 1978. godine, a sadrži 252 sličice spomenika revoluciji diljem Jugoslavije, pri čemu uz svaku sličicu stoji opis ratnih djelovanja i objašnjenje zašto je podignut. U uvodu se navodi Titov govor u kojemu on govori sljedeće: „Ja sam duboko ubijeden da će mladi čuvati ono što su stvorili stariji drugovi i što sada svi zajedno stvaramo, i da će, ako bude potrebno odlučno spriječiti svaki pokušaj da se ugrozi skupo stečena nezavisnost naše domovine, da se naruši bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti naše zemlje, naše samoupravljanje i druge velike tekovine socijalističke revolucije. U tome će oni i dalje biti zajedno sa starijom generacijom, sa borcima i aktivnim učesnicima naše revolucije.“⁸⁹ Obraćanje djeci se nastavlja i naglašava se kako „nema mnogo naroda u svijetu čija djeca mogu danas ispunjavati albume sličicama kojima ćete vi ispuniti ovaj“, odnosno kako je Jugoslavija imala više ratnih junaka od ostalih država. Zatim se hvali Tita i piše: „Zahvaljujući drugu Titu danas o nama i našoj borbi znaju narodi širom svijeta, a drug Tito je postao simbol porobljenih naroda koji se i danas bore za svoju slobodu i nezavisnost“,⁹⁰ čime se naglašava važnost Tita i Jugoslavije u svjetskim razmjerima, što se može povezati s važnom Titovom ulogom u Pokretu nesvrstanih. Idealizirani opis jugoslavenske vanjske politike može se naći i u albumu *Zemlje i gradovi svijeta*, gdje se naglašava kako se Jugoslavija bori za mir i blagostanje među narodima te pomaže zemljama Afrike i Azije kako bi oni u budućnosti živjeli bolje.⁹¹

Usprkos albumima prikazanim u prethodnom odlomku, socijalističke vrijednosti su slabile, a pokušaji njihovog promicanja u albumima sa sličicama bili su sve rjeđi.

⁸⁸ *Zlatna pera.*

⁸⁹ *Spomenici revolucije.*

⁹⁰ Isto.

⁹¹ *Zemlje i gradovi svijeta.*

Obrazovni, socijalni i drugi aspekti proučavanja albuma sa sličicama

Osim kroz aspekt potrošačke i popularne kulture, albume sa sličicama može se promatrati i iz drugih aspekata: obrazovnog, socijalnog, odgojnog, psihološkog, itd. Za istraživanje navedenih aspekata vrlo su korisni podatci dobiveni iz upitnika koji je ispunilo 18 skupljača albuma sa sličicama koji su svoje albume skupljali u vrijeme postojanja Jugoslavije.

Postavlja se pitanje, zašto su se albumi uopće skupljali i što je to bilo toliko „magično“ u njima. Pomalo neočekivano, većina ispitanika je počela skupljati albume sa sličicama zato što su ih skupljali i drugi. Iz toga proizlazi da je skupljanje albuma sa sličicama bilo toliko rašireno da ih se, ukoliko se željelo uklopiti u društvo, moralo početi skupljati. Ono što je također poticalo na skupljanje albuma sa sličicama, prema odgovorima ispitanika, bili su radoznalost i znatiželja. Za sve ispitanike skupljanje sličica predstavljalo je zabavu i druženje. Kod nekih je ono preraslo u hobi, a kod nekih čak i u neku vrstu ovisnosti. Bio je izazov popuniti album, a poseban je ushit izazivalo lijepljenje posljednje sličice. Ispitanici su uživali u osjećaju neizvjesnosti pri otvaranju paketića sa sličicama i iščekivanju koje će sličice dobiti. Neki su maštali o putovanju u krajeve svijeta koje su mogli vidjeti jedino u albumu, dok su drugi željeli živjeti u svijetu mašte iz albuma. Jedan je ispitanik napisao kako je volio naučiti podatke iz albuma i onda se hvaliti svojim znanjem, zbog čega je bio popularniji u društvu.⁹²

Dječacima su uglavnom najdraži bili oni albumi koji su se bavili svjetskim nogometnim prvenstvima, dok su djevojčicama najdraži albumi uglavnom bili oni s likovima Sarah Kay i Barbie. Kada bi se pogledao broj tiskanih albuma, moglo bi se zaključiti da su albumi bili više namijenjeni za mušku populaciju, pogotovo ako bi se sport, tehniku i stripove smatralo dominantno muškim temama.

Albumi sa sličicama često su imali obrazovnu ulogu, pogotovo oni iz vremena kad potrošačko društvo još uvijek nije bilo toliko razvijeno. Treba uzeti u obzir i kako tada nije bilo resursa kojima danas raspolažemo i kada podatke o gotovo bilo čemu možemo

⁹² Upitnik, M.R.

pronaći s nekoliko klikova mišem. Tada je, prema iskazu ispitanika, podatke koji su djecu zanimali bilo puno teže pronaći, a jedan od načina bio je korištenje albuma sa sličicama, koji su često služili kao enciklopedije ili leksikoni.⁹³ Dodatna pozitivna osobina albuma sa sličicama bila je da se iz njih učilo kroz zabavu i igru. Treba izdvojiti nekoliko najznačajnijih albuma. Album *Zemlje i narodi svijeta* čak je nosio podnaslov „Enciklopedija u 272 slike“ i omogućavao je crpljenje znanja iz geografije.⁹⁴ *Životinjsko carstvo*,⁹⁵ *Biljni svijet*,⁹⁶ *Flora i fauna*⁹⁷ i *Ugrožene životinje*⁹⁸ omogućavali su da se puno nauči o prirodi i također su bili svojevrsne male dječje enciklopedije. Album *Zlatna pera* omogućavao je upoznavanje s najpoznatijim jugoslaven-skim piscima.⁹⁹ Album *Put u svemir* omogućavao je upoznavanje sa svemirom i ljudskim pokušajima njegova osvajanja.¹⁰⁰ Vrlo zanimljiv i koristan za edukaciju bio je i album *Čovek i njegova sredina*. Bio je podijeljen na nekoliko poglavlja: ljudsko tijelo; prijevozna sredstva; fosili, minerali i drago kamenje; nebo i atmosferske pojave; Mjesec i osvajanje svemira. Kolika je bila njegova obrazovna vrijednost svjedoči to da se u njemu, između ostaloga, moglo naći odgovore na pitanja koliko ruke imaju mišića, kada je konstruiran prvi tenk, što su to amoniti, kako izgledaju kumulusi, tko je projektirao raketu V-2, itd.¹⁰¹ Albumi *Avioni*,¹⁰² *Auto*¹⁰³ i *Mornarica*¹⁰⁴ u nakladi Koloy's omogućavali su da se nauče svi najznačajniji modeli aviona, automobila i brodova. Kako su automobili očito bili vrlo popularni i djeca su htjela znati što više o njima, obrazovno korisni bili su i albumi *Istorija automobila*¹⁰⁵ i *Razvoj automobilizma*.¹⁰⁶ Sportski albumi,

⁹³ Isto, V.P.

⁹⁴ *Zemlje i gradovi svijeta*.

⁹⁵ *Životinjsko carstvo*, 1968.

⁹⁶ *Biljni svijet*, Zvečevo, 1965.

⁹⁷ *Flora i fauna*.

⁹⁸ *WWF ugrožene životinje*, Dečje novine, 1987.

⁹⁹ *Zlatna pera*.

¹⁰⁰ *Put u svemir*.

¹⁰¹ *Čovek i njegova sredina*, Jež, 1978.

¹⁰² *Avioni*, Koloy's, 1973.

¹⁰³ *Auto*.

¹⁰⁴ *Mornarica*, Koloy's, 1974.

¹⁰⁵ *Istorija automobila*.

¹⁰⁶ *Razvoj automobilizma*.

iako nisu imali toliko istaknutu obrazovnu namjenu, služili su da se nauče zastave sudionica svjetskog prvenstva, karakteristična imena za različite narode, kako se na stranim jezicima kažu druge države, itd. Iz albuma se nisu učile samo činjenice, već se učilo i, kako kaže jedan od ispitanika, strpljenje, s obzirom da je nekad trebalo dugo čekati da se dobije sličica koja nedostaje.

Na albume sa sličicama može se gledati i kao na odgojno sredstvo. Iako je praktički svaki od njih nekako mogao utjecati na djecu, neki se sa svojim porukama osobito izdvajaju. Jedan od takvih je album iz 1980. *Ljubav je...* u kojem se mogu pronaći savjeti kako se treba ponašati prema voljenim osobama, bili to roditelji, prijatelji, rodbina ili partneri, kao i kako se pristojno ponašati u raznim situacijama. Svaka sličica je sukladno nazivu albuma započinjala s tekstom „Ljubav je...“. Neki od primjera su: „Ljubav je biti čest gost kod bake i deke“; „Ljubav je njegovati roditelje kad su bolesni“; „Ljubav je reći da joj pjegice na licu daju posebnu draž“; itd.¹⁰⁷ Sličan album je i *Sarah Kay Spomenak* iz 1981. godine. Album slavi djetinjstvo i započinje riječima: „Kada jednoga dana poslije mnogo godina, slučajno pronađeš ovaj album u nekom starom sanduku na tavanu, bit ćeš ponovo dijete, jer svi su ljudi na svijetu jednom bili djeca“. Vraćajući se na početak ovog rada i oduševljenje ljudi na spomen albuma sa sličicama koje su skupljali, napisano vjerojatno jest istina. U albumu zatim slijede u rimi pisane različite izreke o djetinjstvu, ljubavi, prijateljstvu i sreći, a zvuče poput: „Drugarstvo je zvijezda koja nebo krasi, treba ga čuvati da se ne ugasi.“ Zanimljivo, tekstove u albumu pripremio je poznati književnik Momo Kapor.¹⁰⁸

Albumi sa sličicama svakako su imali i svoju socijalnu komponentu. Djeca su svoje slobodno vrijeme često provodila u aktivnostima vezanim uz skupljanje sličica, bilo pod odmorima u školi ili vani na igralištu. Skupljanje sličica i njihova razmjena značilo je i druženje, sklapanje novih prijateljstava, ali i svađe. Izvrstan primjer može se naći u jednom komentaru na blogu novinara Borisa Latinovića, inače strastvenog kolekcionara albuma sa sličicama. Tako komentator piše kako je skupljao album *Italia '90* te mu je nedostajala samo sličica Harisa Škore da ga popuni. S obzirom da je sličica bila rijetka,

¹⁰⁷ *Ljubav je...*

¹⁰⁸ *Sarah Kay spomenak.*

nitko nije imao duplikat, a tad je saznao da duplikat ima njegov „maloumni“ i „retardirani“ rođak. Kad je rođak vidio da komentatoru nedostaje samo ta sličica, zainatio se i nije mu ju htio dati ni za 300 drugih duplikata. Tada je komentator uzeo stvar u svoje ruke, „prebio“ je rođaka i uzeo mu sličicu.¹⁰⁹

Mnogim je ljudima skupljanje sličica u djetinjstvu bilo poput opsesije ili ovisnosti. Popularni pisac Miljenko Jergović također je bio strastveni kolekcionar albuma sa sličicama, o čemu piše i na svojoj mrežnoj stranici te se pita kako je to moguće da je bio najzreliji u društvu, a ipak je poput ovisnika kupovao sličice.¹¹⁰ Dio ljudi tu je ovisnost prenio i u odrasle godine. Jedan od takvih je i književnik Aleksandar Hemon. On je kao dijete bio opsjednut skupljanjem albuma Svjetskog nogometnog prvenstva 1974. te se, po vlastitim riječima, jedino toga sjeća iz te godine. I danas, kao strastveni kolekcionar skuplja sličice i kaže da će za potrebe ispunjenja albuma „potomstvo manje jesti, ako bude potrebno“.¹¹¹ Kolika je bila potreba za kupovinom sličica svjedoče i odgovori iz upitnika upotrijebljenog u ovom istraživanju. Više je skupljača napisalo kako su trošili cijeli svoj džeparac na sličice, a neki su čak i krali novce iz majčinog novčanika kako bi ih mogli kupiti. Neki su do sličica pokušavali doći na drugačiji način pa je jedna ispitanica napisala da je nagovarala mamu da pravi kolač od čokolade samo kako bi dobila sličicu koja se dobivala uz čokoladu.¹¹² Da ovisnost o sličicama ne mora uvijek biti loša, pokazuje primjer jednog ispitanika koji je ustvrdio da zbog toga što je sav novac trošio na sličice, nije uspio probati cigarete, alkohol i drogu.¹¹³

Uz skupljanje albuma sa sličicama vežu se i različite igre u kojima je cilj bio osvojiti protivnikovu sličicu. U igrama postoje regionalne razlike i brojne varijante pa će ovdje biti nabrojane samo neke. Vjerojatno najpoznatija igra nosi naziv „poklape“. Sličica se postavi na

¹⁰⁹ Latinović, Boris, „Reinkarnacija jednog fenomena“, <https://borislatinovic.wordpress.com/2011/02/11/reinkarnacija-jednog-fenomena-album-sa-slicicama-italija-90/>, 18.9.2015.

¹¹⁰ Jergović, Miljenko, „Sličice Panini“, <http://www.jergovic.com/ajfelov-most/slicice-pani-ni/>, 18.9.2015.

¹¹¹ Hemon, Aleksandar, „Figurine Panini“, <http://pescanik.net/figurine-panini/>, 18.9.2015.

¹¹² Upitnik, K.B.

¹¹³ Isto, V.F.

tvrdi ravnu površinu te se po njoj tada udara koristeći se jednim ili dvama dlanovima, ovisno o verziji igre. Ukoliko se sličicu uspješno okrene, ona pripada udaraču. U Istri, ta je igra bila drugačija. Igrala su je dva igrača, svaki bi imao svoj špil sličica te je cilj bio, bacajući sličice s vrha stepenica, „poklopiti“ suparnikovu sličicu svojom.¹¹⁴ Još jedna vrlo poznata igra je „koljanje“. Sličicu se nastoji baciti što bliže zidu tako što ju se postavi između dva prsta, a palcem i kažiprstom druge ruke ju se ispucava. U igri „par-nepar“ pogađa se nosi li sličica paran ili neparan broj. Sljedeća igra je „kockanje“. Dvije se sličice prekriju dlanom, a protivnik pogađa koja je dolje, a koja je gore. Zatim je postojala igra bacanja sličice u dalj pa tko dalje baci, odnosi pobjedu. Postojale su i igre u kojima se moglo osvojiti sličice, a da one same nisu bile dio te igre, npr. klikeranje za sličicu ili kartanje za sličicu.¹¹⁵ Sve u svemu, postojalo je bogatstvo različitih igara namijenjenih za osvajanje sličice jer je važan dio skupljanja albuma sa sličicama bilo i druženje s prijateljima s kojima se u skupljanju natjecalo.

Zaključak

Albumi sa sličicama utjecali su na razvoj potrošačkog društva u Jugoslaviji, ako ni zbog čega drugoga onda zbog toga što su poticali na potrošnju novca na stvari koje realno nisu bile od životne važnosti. Ipak, ako bi se pitali skupljači sličica iz tog perioda, albumi njima jesu bili nešto od životne važnosti jer su im omogućili brojne sretne trenutke kao što su dobivanje rijetke sličice ili druženje i natjecanje s prijateljima.

Glavni razlog zbog kojega se započinjalo sa skupljanjem sličica, uz radoznalost i znatiželju, bio je postati dijelom društva. Razmjena sličica u školi, na igralištu ili dvorištima, brojne igre vezane uz osvajanje sličica, osjećaj uspjeha i prestiža pred prijateljima i u društvu kada bi se album popunio, sve je to djeci bilo važan aspekt njihova odrastanja i nešto čega se danas s nostalgijom prisjećaju. Upravo je ta socijalna komponenta albuma sa sličicama dovoljna da im se posvete daljnja istraživanja. Bilo bi zanimljivo istražiti razlike među

¹¹⁴ B.K.

¹¹⁵ V.F.

spolovima, kao i razlike u skupljanju između stanovnika sela i grada. Ono što bi svakako trebalo učiniti u bližoj budućnosti jest napraviti katalog svih albuma tiskanih za vrijeme Jugoslavije.

Obrazovni aspekt albuma sa sličicama ne smije se zanemariti jer je možda upravo to jedan od razloga njihove velike popularnosti. U vremenu bez interneta, a pogotovo u vremenu prije široko rasprostranjenih televizijskih uređaja, albumi sa sličicama bili su prozor u svijet prirode, tehnike i sporta i način da se posjete mjesta koja se u životnoj svakodnevici socijalističke Jugoslavije nisu mogla posjetiti.

Teme albuma bile su vezane uz popularnu kulturu, no s vremenom su i oni sami postali dio te iste kulture. Istovremeno su izgrađivali jugoslavenski društveni sustav, ali ga i razgrađivali. Neki aspekti skupljanja albuma sa sličicama kod djece i mladih, poput pružanja (katkad i enciklopedijski organiziranog) znanja i učenja mogli su reproducirati nominalne vrijednosti socijalističkog društva, a igra, dokolica i zabava također su mogli pridonositi „jačanju“ sustava omogućujući mladima i svojevrzni predah od strogo postavljenih odgojnih smjernica društvenog sustava. S druge strane aspekti vesternizacije i komercijalizacije nisu bili u skladu s proklamiranim vrijednostima društva te su posredno mogle i pridonositi njegovu „slabljenju“. Uočljive su razlike između prvih albuma u ranoj fazi potrošačkog društva i onih iz kasnije faze, pogotovo pred raspad Jugoslavije. U početku njihov broj bio je malen, obrazovni aspekti bili su izraženiji i bilo je omogućeno polagano skupljanje kroz dulje razdoblje. U osamdesetima, njihov broj je višestruko narastao, izraženiji su bili zabavni aspekti, a vrijeme za njihovo popunjavanje kratko. Potrošačka kultura i vesternizacija odnosile su pobjedu pred socijalističkim vrijednostima.

Albumi sa sličicama vrlo su dobra podloga za istraživanje jugoslavenske popularne kulture i potrošačkog društva, ali i za pričanje priče o socijalističkoj Jugoslaviji uopće. U svakom slučaju, skupljanje albuma sa sličicama obilježilo je djetinjstvo brojne djece odrasle u Jugoslaviji i tema je koja budi interes.

Bibliografija

Literatura

- Duda, Igor, *Danas kada postajem pionir. Djetinjstvo i ideologija jugoslavenskog socijalizma*, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli i Srednja Europa, Pula – Zagreb, 2015.
- Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih godina*, Srednja Europa, Zagreb, 2010.
- Duda, Igor, *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2005.
- Erdei, Ildiko, *Čekajući Ikeu. Potrošačka kultura u socijalizmi i pre njega*, Filozofski fakultet u Beogradu, Beograd, 2012.
- Erdei, Ildiko, „Odrastanje u poznom socijalizmu – od „pionira malenih“ do „vojske potrošača“, u: *Devijacije i promašaji*, ur. Lada Čale Feldman, Ines Prica, Institut za etnologiju, Zagreb, 2006., 205-240.
- Fiske, John, *Understanding Popular Culture*, Routledge, London-New York, 1989.
- Hromadžić, Hajrudin, *Konzumerizam. Potreba, životni stil, ideologija*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2013.
- Janjetović, Zoran, *Od Internacionale do komercijale. Popularna kultura u Jugoslaviji 1945-1991*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2011.
- Lansdowne, Greg, *Stuck On You. The Rise & Fall & Rise of Panini Stickers*, Pitch Publishing, Durrington, 2015.
- Leksikon YU mitologije*, Postscriptum, Zagreb, 2004.
- Martinić, Tena, *Slobodno vrijeme i suvremeno društvo*, Informator, Zagreb, 1977.
- Valkenburg, Patty M., i Kantor, Joanne, „The development of a child into consumer“, *Applied Developmental Psychology* 22, 2001., 61-72.
- Vučetić, Radina, Kauboji u NOB-u: „Partizanski vestern i strip u socijalističkoj Jugoslaviji“, *Socijalizam na klupi. Jugoslavensko društvo očima nove postjugoslavenske humanistike*, ur. Lada Duraković, Andrea Matošević, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli i Srednja Europa, Pula – Zagreb, 2013., 217-250.
- Vučetić, Radina, *Koka-kola socijalizam*, Službeni glasnik, Beograd, 2015.

Internet

- „1001 album sa sličicama“, http://forum.stripovi.com/topic.asp?TOPIC_ID=41842&whichpage=1, 25.3.2016.
- Čobanov, Saša, „Kolekcionarska nogometna religija: Kako je sve počelo“, <http://www.index.hr/sp2014/clanak/kolekcionarska-nogometna-religija-kako-je-sve-pocelo/736498.aspx>, 18.9.2015.

- „Čokoladicama Životinjsko carstvo izgradite Zoološki vrt“, <http://www.kras.hr/hr/novosti/novost-9-cokoladicama-zivotinjsko-carstvo-izgradite-zooloski-vrt>, 18.9.2015.
- Dujmović, K., „Pop ikone: samoljepljive sličice“, <http://www.tportal.hr/funbox/funtime/36647/Pop-ikone-Samoljepive-slicice.html>, 25.3.2016.
- Hemon, Aleksandar, „Figurine Panini“, <http://pescanik.net/figurine-panini/>, 18.9.2015.
- Jergović, Miljenko, „Sličice Panini“, <http://www.jergovic.com/ajfelov-most/slicice-panini/>, 18.9.2015.
- Latinović, Boris, „Reinkarnacija jednog fenomena“, <https://borislatinovic.wordpress.com/2011/02/11/reinkarnacija-jednog-fenomena-album-sa-slicicama-italija-90/>, 18.9.2015.
- Miladinović, Marko, „Dečje novine – simbol jednog vremena: bilo jednom u Gornjem Milanovcu“, <http://bif.rs/2015/03/decje-novine-simbol-jednog-vremena-bilo-jednom-u-gornjem-milanovcu/>, 18.9.2015.
- Stanić, Sanja, „Nastanak i razvoj potrošačkog društva“, WEB predavanje, 2-4., <https://www.ffst.unist.hr/images/50013806/Sanja.Stanic.Nastanak.i.razvoj.potrosackog.drustva.pdf>, 20.9.2015.

Albumi

- Auto*, Koloy's, 1972.
- Avioni*, Koloy's, 1973.
- Barbi*, Dečje novine, 1986.
- Biljni svijet*, Zvečevo, 1965.
- Blek*, Dnevnik, 1986.
- Brus li*, Dečje novine, 1977.
- Čovek i njegova sredina*, Jež, 1978.
- Droidi*, Forum-Marketprint i Dnevnik, 1989.
- Filmske zvezde*, Koloys, 1971.
- Filmske zvezde*, Koloy's, 1972.
- Flora i fauna*, Jež, 1973.
- Fudbaleri i timovi 1975/6.*, Jež, 1975.
- Fudbalska 1. liga*, Koloy's, 1970.
- Fudbalska 1. liga*, Koloy's, 1971.
- Istorija automobila*, Dnevnik, 1989.
- Koš*, Koloy's, 1972.
- Ljubav je...*, Dečje novine, 1980.
- Masters of the Universe*, Dečje novine, 1983.
- Minhen '72*, Dečje novine, 1972.
- Montreal '76*, Dečje novine, 1976.

- Mornarica*, Koloy's, 1974.
Povratak otpisanih, Dnevnik, 1977.
Put u svemir, Dečje novine, 1973.
Razvoj automobilizma, Kandit, 1964.
Robotex, Forum-Marketprint, 1990.
Sarah Kay Spomenak, Dečje novine, 1981.
Snorky, Dečje novine, 1985.
Spomenici revolucije, Sava Munćan, 1978.
Svetsko prvenstvo u fudbalu Italia '90, Forum-Marketprint, 1990
Štrumpf parada, Dečje novine, 1985.
Tarzan, Dečje novine, 1982.
Vinetou I-II, Koloy's, 1968
WWF ugrožene životinje, Dečje novine, 1987.
Zemlje i gradovi svijeta, Kraš, 1968
Zlatna pera, Kekec, 1972.
Životinjsko carstvo, Kraš, 1968
Životinjsko carstvo, Kraš, 1970.

Collecting sticker albums in Yugoslavia:

a contribution to the study of consumer society and popular culture

The phenomenon of collecting sticker albums in socialist Yugoslavia is researched in this paper from the perspective of consumer society and popular culture. The paper analyzes the most popular albums and the secondary literature about the subject, and also makes use of a survey conducted among former collectors of sticker albums in order to highlight the social and educational aspects of this phenomenon. The main themes explored in the albums were connected to popular culture, and sticker albums themselves also became part of socialist popular culture. On the one hand, sticker albums could strengthen the Yugoslav social and political system due to the fact that young people were socialized into the dominant knowledge through fun and relaxation. On the other hand, they could also be potentially threatening as they introduced forms of westernization and consumerism that conflicted with dominant socialist values. Sticker albums are a very good platform for investigating popular culture and consumer society in socialist Yugoslavia, but also, more generally, they can be used to narrate socialist Yugoslavia as a whole.

Drugi dio: razgradnja

Primarna zdravstvena zaštita u Hrvatskoj od samoupravljanja do tranzicije: korijeni ideja privatizacije*

SNJEŽANA IVČIĆ, ANA VRAČAR I LADA WEYGAND

Ovaj se rad bavi istraživanjem ideje korijena privatizacije hrvatskog zdravstvenog sustava na primjeru primarne zdravstvene zaštite. U radu se fokusiramo na zdravstvene reforme u 1980-ima u tadašnjoj SR Hrvatskoj i analiziramo kako su se planovi i strategije međunarodnih zdravstvenih institucija poput Svjetske zdravstvene organizacije (SZO) s jedne, te promjene u svjetskoj ekonomiji i paralelni uspon neoliberalizma s druge strane, počele održavati na tadašnju primarnu zdravstvenu zaštitu. Osnovna teza rada je da u ovom razdoblju dolazi do promjene paradigme u promišljanju zdravstvenog sustava, a pokušat ćemo to pokazati kroz dva polja koja u ovom periodu doživljavaju promjene: terminologiju zdravstvenog sustava te kroz ekonomski sustav koji doživljava prelazak sa socijalističkog na tržišni, a što se odrazilo i na odnose unutar zdravstva.

Uvod

Zdravstveni sustav Hrvatske danas je organiziran prema centralističkom modelu, a sudjelovanje u njegovoj organizaciji u praksi je ograničeno na malobrojne skupine stručnjaka. Ipak, još u osamdesetim godinama zdravstvo u Hrvatskoj počivalo je na temeljima decentralizacije i participativnog modela, pri čemu je šira populacija barem formalno mogla utjecati na ključne odluke.

Prema Slaveni Letici, možemo govoriti o pet različitih perioda u upravljanju zdravstvom u Jugoslaviji.¹ Od 1948. do 1952. godine financiranje zdravstva bilo je organizirano na budžetski način, što znači da je socijalno osiguranje činilo dio državnog budžeta – zbog čega je i upravljanje zdravstvenim sustavom bilo centralistički ustrojeno na razini federacije. Između 1952. i 1962. godine financiranje i

* Ovaj tekst dio je projekta „Supporting the Labour Movement Through Education Research, Field Work, and Media Activities” koji Baza za radničku inicijativu i demokratizaciju (BRID) provodi u 2016. godini u suradnji s Rosa Luxemburg Stiftung South East Europe.

¹ Letica, Slaven, *Kriza i zdravstvo*, Stvarnost, Zagreb, 1984.

upravljanje još uvijek su bili centralizirani, ali je na lokalne republičke budžete prebačeno znatno više odgovornosti za financiranje sustava nego što je to bio slučaj ranije. Sličan model uređenja nastavio se sve do 1979. godine: u tom razdoblju, iako su postojale izražene sličnosti s ranijim razdobljem, govorilo se prvo o decentraliziranom financiranju, a jednom kada je donesen Zakon o udruženom radu 1976., o samoupravnim interesnim zajednicama (SIZ) u zdravstvu. Do najvećih promjena nakon uvođenja samoupravljanja u zdravstvu dolazi 1980. godine, kada je izglasan novi Zakon o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenom osiguranju, koji je temeljio ustroj i funkcioniranje zdravstvenog sustava na slobodnoj razmjeni rada i koji je, prema nekim analitičarima, „živio uglavnom normativno, a ne i realno“.² U 1990-ima hrvatsko zdravstvo doživljava promjene koje su uzrokovane promjenom ideologije i prelaskom na slobodno tržište, a u ovom tekstu naš fokus je na 1980-ima i događajima koji su te promjene omogućili.

S obzirom da je ova vrsta analize zdravstvenog sustava bila bitno zanemarena u proteklom razdoblju, u radu smo se fokusirale na stvaranje temelja za budući istraživački rad kroz analizu dostupne arhivske građe, javnih dokumenata te zakona u području zdravstva. Uz te izvore, kao i dostupnu znanstvenu i stručnu literaturu, nastojale smo što više koristiti sekundarne izvore koji indirektno pružaju sliku funkcioniranja zdravstvenog sustava posljednjeg desetljeća postojanja Jugoslavije. Pritom, ti izvori govore o specifičnim problemima do kojih je dolazilo prilikom implementacije službenih strategija i planova, čija se pojava u radnoj svakodnevici može pratiti kroz publikacije poput tiskovina radnih zajednica, izjava pojedinih stručnjaka, ali i razgovora s ekspertima koji do danas rade na području organizacije zdravstvenog sustava. Posebno mjesto u tim materijalima zauzimaju oni aspekti zdravstva koji se odnose na uključivanje zajednice i zdravstvenog kadra u različite faze planiranja, ne bi li se od prijašnjih iskustava izvukli podsjetnici na ono što se danas može poduzeti radi očuvanja javno financiranog zdravstvenog sustava.

² Kesić, Branko, *Principi i organizacija zdravstvene zaštite*, JAZU i Stvarnost, Zagreb, 1983.

(Samo)upravljanje u zdravstvu

Kada govorimo o samoupravnom periodu u zdravstvu, kao jednu od njegovih glavnih karakteristika moramo izdvojiti decentralizaciju. Nastojanja su tada bila usmjerena ka spuštanju planiranja i upravljanja zdravstva na razine općina i radnih organizacija, odnosno onih grupa koje iz prve ruke mogu prosuđivati o vlastitim zdravstvenim potrebama i adekvatnim oblicima za njihovo osiguravanje. Osim što su se takva kretanja u zdravstvu slagala sa smjerom prisutnim u privredi, računalo se da će decentralizacija i samoupravljanje u zdravstvu polučiti poboljšanja na području ekonomičnosti, efikasnosti i kvalitete.³ Naime, već osamdesetih godina sustavu se predbacuje loše gospodarenje sredstvima. Posebno se isticala velika potrošnja bolnica, zbog čega je djelomično 1980. naglasak u Zakonu o zdravstvenoj zaštiti i prebačen na primarnu zdravstvenu zaštitu – odnosno na liječnike obiteljske, školske i medicine rada. Hipoteza skupine koja je pisala prijedlog zakona bila je da će se razvojem uloge obiteljskog liječnika i njegovom participacijom u cjelokupnom životu zajednice biti u stanju ranije doskočiti poteškoćama na granici zdravstvenog i socijalnog, čime će se pak smanjiti pritisak na druge, skuplje, razine zdravstvenog sustava.⁴

Kako bi se zamišljene uštede postigle, bilo je potrebno ustrojiti primarnu zdravstvenu zaštitu na način da na svojoj razini uistinu može rješavati dovoljan broj zdravstvenih problema, kako bi se bolnice rasteretile. U tome su važnu ulogu odigrale radne organizacije: pet godina nakon donošenja Zakona o udruženom radu, malih radnih organizacija u zdravstvu SRH bilo je 1238, dok je većih bilo 144.⁵ Prvenstveno se radilo o samoupravnim interesnim zajednicama (SIZ) zdravstva, koje su kroz različite oblike udruživanja djelovale na istim razinama na kojima se donosio normativni okvir zdravstva. Tako su se radne jedinice prvo udruživale u složene organizacije udruženog rada (SOUR) te kasnije na razinu saveza koji je pokrivao pojedini grad ili općinu. Osim specifičnosti koje je u organiziranje zdravstvenih SIZ-ova donosila priroda medicinskih struka, oni su po ostalim značajkama uvelike sličili na druge samoupravne

³ Popović, Boško, i Škrbić, Milan, *Samoupravljanje u zdravstvu*, Zbor liječnika Hrvatske, Zagreb, 1968.

⁴ Zakon o zdravstvenoj zaštiti, 1980.

⁵ Popović i Škrbić, *Samoupravljanje u zdravstvu*.

organizacije. Međutim, ako ih se usporedi s prethodnim i nadolazećim organizacijskim ustrojima, SIZ-ovi u zdravstvu bili su specifični jer su uključivali i svoje korisnike. Tako je unutar jednog SIZ-a bilo prisutno Vijeće korisnika i Vijeće davalaca, koja su se zasebno sastajala oko pitanja koja su spadala u domenu jedne ili druge skupine, a kasnije su zajedno usuglašavali zaključke, s time da je određeno vijeće imalo autonomiju u odlukama koje su jasno spadale pod njihovu stručnost. Vijeće korisnika je pritom obuhvaćalo ne samo predstavnike radnika i poljoprivrednika kao primarnih korisničkih skupina, već i delegate Saveza sindikata, Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske, SUBNOR-a te Crvenog križa. Uključivanjem raznih profila u rad vijeća bilo je moguće proučiti i zagovarati potrebe svih skupina, od kojih su mnoge često ostajale na marginama procesa donošenja odluka. Zajedno, vijeća su unutar SIZ-ova utvrđivala plan i program zdravstvene zaštite te zajedničke standarde za korisnike, ali su isto tako donosila plan razvoja zdravstva za svoju zajednicu i razmatrala aktualno zdravstveno stanje korisnika.⁶

Osim SIZ-ova i vijeća, na razini administracijskih jedinica općina, republika i federacije djelovali su i savjeti za zdravlje, u kojima su sudjelovali članovi različitih radnih jedinica. Prema Popoviću i Kešiću, godine 1966. u SRH bilo je 40 641 zaposlenih u zdravstvu, od čega je medicinsko osoblje činilo 55%. Od tog broja, radne organizacije na rad u savjete delegirale su 5623 zdravstvenih radnika: 3028 zdravstvene struke – od čega 1142 visoke stručne spreme (odnosno liječnika) i 821 više i srednje stručne spreme – te 971 tehničko-administrativnog podrijetla. Već iz ovog presjeka vidljiv je jedan od potencijalno najvećih propusta samoupravnog sustava u zdravstvu. Naime, iako je on nominalno ciljao uključivanju što većeg broja ljudi u osmišljavanje sustava, u praksi se najčešće događalo da glavnu ulogu preuzmu i zadrže liječnici. Pritom su druge medicinske struke, prvenstveno medicinske sestre i tehničari, koje su brojčano zastupljenije u strukturi zaposlenih u zdravstvu, ostajale zanemarene, što se vidi i iz toga da je razina stručne spreme karakteristična za medicinske sestre u savjetima podzastupljena čak i u odnosu na tehničko-administrativno osoblje.

⁶ *Zakon o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenom osiguranju*, Biblioteka zdravlje, Zagreb, 1980.

Stoga, iako je struktura nadležnih tijela formalno omogućavala da svi sudjeluju u kreiranju plana zdravstvene zaštite, možemo se zapitati koliko se to zapravo događalo. Naime, već iz samog sastava vijeća davalaca i strukture različitih savjeta za zdravlje, razvidno je da su i u ovom razdoblju medicinski stručnjaci, napose liječnici, uživali povlaštenu poziciju kada je u pitanju bilo planiranje sustava. Upravo o tome govori i Letica kada identificira najveće probleme u funkcioniranju SIZ-ova u zdravstvu: unatoč tome što su im formalno bile pružene jednake mogućnosti, razlika u znanju između davalaca i korisnika je bila tolika da je predstavljala nepremostivu prepreku u međusobnoj komunikaciji. Nastupajući u ulozi primarnih pružatelja medicinske skrbi, liječnici su zadržali glavnu riječ u sklopu novouspostavljenih odnosa. Istovremeno, davaoci zdravstvene skrbi i njihovi predstavnici u SIZ-u u većini slučajeva nisu pokazivali želju da izbalansiraju postojeću disproporciju u znanju. Drugim riječima, u većini slučajeva članovi vijeća davalaca nisu bili skloni prijenosu stručnih znanja vijeću korisnika, ali su istovremeno isticali kako do realizacije punog potencijala samoupravnog modela ne može doći jer pacijenti nisu dovoljno upoznati s različitim aspektima sustava i zdravlja općenito. Ovaj se raskorak kod većine autora citira kao glavni problem u funkcioniranju samoupravljanja u zdravstvu, ali treba napomenuti kako je u mnogim slučajevima veće poteškoće stvarao generalni okvir u kojem je ono trebalo opstati. Naime, kao što upozoravaju Jurković i suradnici,⁷ barem podjednako problematična bila je i teorijska nerazrađenost samoupravljanja u zdravstvu, kao i učestale poteškoće s kojima se ono susretalo u privrednim radnim organizacijama.

Dok su radne organizacije u zdravstvu predstavljale one koji pružaju medicinsku skrb, sa strane korisnika nalazile su se radne organizacije u privredi. Direktno povezivanje dvaju vrsta radnih zajednica bilo je zamišljeno kao dodatni poticaj na uključivanje radnika u promišljanje sustava i njegovo veće razumijevanje. Štoviše, jednom kada je provedena reforma u smjeru slobodne razmjene rada, a troškovi zdravstvene zaštite prebačeni na sredstva osnovnih organizacija udruženog rada (OOUR), u ovaj odnos je uvedena i izražena interesna

⁷ Jurković et al., *Ekonomski aspekti zdravstva i zdravstvene zaštite u Zagrebu. Sinteza istraživanja*, Ekonomski institut Zagreb, Zagreb, 1982., 2.

komponenta. Naime, tada su radnici morali kreirati vlastite sporazume i planove zdravstvene zaštite sa SIZ-ovima zdravstva, u skladu s financijskim mogućnostima radne organizacije. Na samoupravne sporazume sa SIZ-ovima u zdravstvu gledalo se prvenstveno kao na regulativni mehanizam koji je trebao financijski i radno rasteretiti zdravstveni sustav, slično onome što su neki planeri sustava željeli postići participacijama. Pritom, kod njih „participacija nema prvenstveno za cilj da utječe na smanjenje potrošnje u zdravstvenoj zaštiti, nego u prvom redu služi unapređenju odnosa između zdravstvenih radnika i građana, podizanju kvalitete zdravstvenih usluga i racionalizaciji potrošnje.“⁸ Iako je ta promjena trebala rasteretiti upravne strukture i na organski način dovesti do racionalizacije troškova, na slobodnu razmjenu rada između zdravstvenih i drugih SIZ-ova može se gledati kao još jedan model uvođenja ekonomskih kategorija u zdravstvo, što na ovaj ili na onaj način predstavlja opasnost od otvaranja vrata nejednakostima zbog različitih platnih mogućnosti. U konačnici, kod autora koji su se bavili ovom temom može se naići na zaključke prema kojima su odnosi između radnih zajednica u privredi i u zdravstvu zrcalili odnose između SIZ-ova u zdravstvu i njihovih organizacija više razine, a : „...ti (su) kontakti uglavnom imali karakter kupoprodajnih odnosa, najčešće im je nedostajala dugoročna komponenta suradnje, njezina evaluacija od strane obaju partnera i zajedničko snošenje rizika.“⁹

Nedoradenost sustava došla je do izražaja pogotovo kada su ekonomske prilike u državi krenule opadati. U tom su kontekstu smanjena sredstva kojima su OOUR-i raspolagali za zdravstvo, a time i sredstva koja su isplaćivana SIZ-ovima zdravstva, što je konačno utjecalo na kvalitetu pružane zdravstvene zaštite i na kvalitetu života radnika u zdravstvu.¹⁰

Naime, uz poteškoće specifične za zdravstvene SIZ-ove, zdravstvene radne organizacije susretale su se i s poteškoćama jednakima onima u ostalim sektorima. U velikim radnim kolektivima poput bolnica, zdravstveni su se radnici susretali s pitanjima vlastitih radnih uvjeta, materijalnih prava i donosili odluke koje su utjecale na

⁸ Popović i Škrbić, *Samoupravljanje u zdravstvu*, 101.

⁹ Jurković et al., *Ekonomski aspekti zdravstva*, 236.

¹⁰ *Naše novine*, izvanredni broj, ožujak 1987.

svakodnevni rad ustanova. Posebno je intenzivno bilo razdoblje krajem osamdesetih godina kada su se pojavljivale situacije učestale u privrednom sektoru. Zanimljiv primjer toga je obustava rada koja se dogodila početkom ožujka 1987. u zagrebačkom KBC Rebro. Radnici ovog bolničkog centra suočili su se sa smanjivanjem osobnih dohodaka zbog donošenja Zakona o raspodjeli dohotka u društvenim djelatnostima, kojim su zamrznute mjere koje su radne zajednice unutar KBC-a uvele kako bi ublažile posljedice izraženog rasta cijena i inflacije u tom periodu. Smanjivanje dohodaka posebno se odrazilo na primanja zdravstvenih radnika srednje stručne spreme, odnosno medicinskih sestara i tehničara, kao i tehničkih službi, koji su ujedno činili grupe s najnižim primanjima unutar KBC-a. Iz tog razloga, kako pišu u izvanrednom broju lista *Naše novine*:

U srijedu, 11. ožujka, za vrijeme dok su u radnim jedinicama održavani stručni sastanci, došlo je do okupljanja radnika radilišta Rebro u holu glavne zgrade, koji su tako izrazili svoje nezadovoljstvo zbog smanjenja osobnih dohodaka u veljači (...) Radnici su iskazali težinu svoje materijalne situacije zbog najnovijih povišenja cijena i nesklada mogućnosti očuvanja životnog standarda.¹¹

Zanimljivo, na obustavu su posebno negativno reagirali predstavnici službenih samoupravnih struktura – radnih jedinica, sindikata i OOUR-a – koji su smatrali da takav pristup rješavanju problema nije niti efikasan niti primjeren radnicima u zdravstvenom sektoru. Prvo bitno je nezadovoljstvo, izraženo prosvjednim skupom i obustavom rada, preusmjereno na sastanke s odgovornim osobama i grupama stručnjaka pa je tako ujedno svedeno i u prihvatljive okvire radničkog ponašanja. S obzirom na to da se slični i ekstremniji slučajevi istih godina mogu naći diljem Jugoslavije u privrednim i vanprivrednim radnim zajednicama, slučaj s Rebra postaje ilustrativan za poteškoće s kojima se samoupravni model susretao u zdravstvu.¹²

¹¹ *Naše novine*, izvanredni broj, ožujak 1987., 3.

¹² Kao prvo, samoupravljanje je uvelike podrazumijevalo radničko djelovanje kroz točno definirane strukture, što se ne može izjednačiti sa slobodnim izražavanjem radničke volje. Kao drugo, ovaj primjer pokazuje kako je nejednako sudjelovanje u samoupravnim zdravstvenim tijelima korespondiralo i s klasnim raslojavanjem unutar sektora. To se ovdje prvenstveno vidi iz podatka da su nedostatni dohotci prevladavali u određenim skupinama zdravstvenih radnika – prvenstveno tehničkog osoblja, a djelomično i među medicinskim

Odnos s međunarodnim institucijama

U 1980-ima Jugoslavija se nalazila u ekonomskoj krizi koja se nastavila iz razdoblja stagnacije 1970-ih. Od izbijanja naftne krize 1973. dug Jugoslavije prema inozemstvu se rapidno povećao, a taj je dug utjecao i na kreditnu sposobnost Jugoslavije.¹³ Vanjski dug 1979. iznosio je 19,3 milijarde američkih dolara, a cijelo desetljeće od 1979. do 1989. bilo je opterećeno politikama usmjerenima ka smanjenju duga te strukturnim reformama koje su trebale omogućiti zemlji da dugoročno otplaćuje dugove.¹⁴ Strukturne reforme se provode kako bi se zadovoljili uvjeti Međunarodnog monetarnog fonda (MMF) i srezala domaća potrošnja te provelo refinanciranje komercijalnog duga uz pomoć privatnih banaka. Zbog nemogućnosti vraćanja dugova oni se reprogramiraju 1983. godine, a Jugoslavija je u razdoblju od 1983. do 1990. otplatila stranim kreditorima preko 30 milijardi dolara.¹⁵ Svjetska banka (SB) u svojoj analizi ekonomske situacije kao glavne promjene preporučuje prelazak na tržišnu ekonomiju, ukidanje samoupravljanja i privatizaciju, odnosno promjenu titulara vlasništva (s društvenog u privatno) kako bi se omogućila privatizacija i zemlja izvukla iz krize.¹⁶ U svjetlu ovih promjena dolazi do pritiska od strane raznih aktera – pogotovo MMF-a i SB-a – da se provedu reforme koje bi se slagale s generalnom težnjom da se u što većoj mjeri, u svim sektorima, smanji utjecaj države na tržište i sve odluke koje se tiču tržišnih politika.¹⁷

U okviru drugih međunarodnih institucija, točnije SZO, u isto se vrijeme oblikuju i predlažu strategije razvoja zdravstva sasvim suprotne onima koje se pojavljuju u sferi gospodarskog planiranja. Počevši od 1978. godine, kada je održana konferencija u Alma Ati, na ovoj se razini planiranja zdravstvenog sustava počinje zagovarati cjelovita

sestrama i tehničarima – koji se najčešće shvaćaju kao pomoćno, ne u potpunosti nužno zdravstveno osoblje.

¹³ Mihalj, Pavle, „Dugovi zemalja u tranziciji“, *Politička misao*, 36(2), 1999., 193-204.

¹⁴ Woodward, Susan, „The Political Economy of Ethno-Nationalism in Yugoslavia“, *Socialist Register*, 39, 2003., 73-92.

¹⁵ Obradović, Saša, „Stanje i perspektive odnosa MMF i SRJ“, *Ekonomski horizonti*, 2(1-2), 2000., 89-96.

¹⁶ World Bank, *Yugoslavia – industrial restructuring study – overview, issues and strategy for restructuring*, World Bank, 1991., III-IV.

¹⁷ Brunton, Margaret, i Pick, David, „The Contest for community diagnostic laboratory contract in New Zealand: The Influence of neoliberalism in the public health sector“, *International Journal of Healthcare Management*, 7 (1), 2014., 45-47.

primarna zdravstvena zaštita dostupna svima u sklopu pokreta promicanja zdravlja. Deklaracija iz Alma Ate¹⁸ i danas predstavlja jedan od temeljnih dokumenata za one koji se vode pozitivnom definicijom zdravlja SZO-a.¹⁹ Iako je deklaracija značajna iz više razloga, možemo govoriti o tri ključna elementa koja će se moći identificirati u različitim oblicima jednom kada se počnu intenzivirati promjene u zdravstvenom sustavu. Prema Paulu Farmeru i suradnicima²⁰ te povjesničaru Marcosu Cueto,²¹ Deklaracija iz Alma Ate:

Kao prvo, uvodi pojam „adekvatne tehnologije“ kako bi objasnila javnozdravstvena i zdravstvena oruđa koja se mogu koristiti u okolnostima gdje su sredstva ograničena (...) Druga stavka koju Cueto prepoznaje u Deklaraciji iz Alma Ate jest kritika „medicinskog elitizma“. Deklaracija odbacuje zdravstvene inicijative odozgo, kojima upravljaju liječnici u urbanim (i najčešće zapadnim) centrima i zalaže se za veću participaciju zajednice u provođenju zdravstvene zaštite te za integraciju zapadnih i tradicionalnih medicinskih praksi. Treće, deklaracija vidi zdravlje kao polje gdje je moguće postići društveni i ekonomski razvoj. Delegati na konferenciji u Alma Ati zagovarali su ekspanziju primarne zdravstvene zaštite jer su u njoj vidjeli mogućnost poboljšanja obrazovanja i uhranjenosti populacija, čime bi se ojačala radna snaga. Odnosno, promatrali su zdravlje kao cilj za sebe i kao oruđe za razvoj.

Smjer koji je zauzela konvencija u Alma Ati nastavio se do kraja sedamdesetih i kroz osamdesete godine, prvenstveno kroz već spomenuti pokret promicanja zdravlja i nekoliko drugih dokumenata: Lalondov izvještaj²² i povelju iz Ottawe.²³ Uz deklaraciju iz 1978. godine, ova dva spisa predstavljaju temelje pokreta promicanja zdravlja i važni su za razumijevanje daljnjeg razvoja zdravstvenih sustava diljem svijeta jer uvode shvaćanje zdravlja kao ne samo biološke kategorije te

¹⁸ Svjetska zdravstvena organizacija, *Declaration of Alma Ata*, 1978.

¹⁹ „Zdravlje je stanje potpunog fizičkog, mentalnog i socijalnog blagostanja.“ Definicija je preuzeta sa službene stranice SZO: <http://www.who.int/suggestions/faq/en/>, 4.9.2016.

²⁰ Farmer, Paul, et al., *Reimagining Global Health*, University of California Press, Berkeley, 2013., 78-81.

²¹ Cueto, Marcos, „The Origins of Primary Health Care and Selective Primary Health Care“, *American Journal of Public Health*, 94, 2004., 1867-1878.

²² Lalonde, Marc, *A New Perspective on the Health of Canadians*, Minister of Supply and Services, Canada, 1974.

²³ Svjetska zdravstvena organizacija, *The Ottawa Charter for Health Promotion*, 1986.

naglašavaju važnost razvijanja komplementarnih zdravstvenih, socijalnih, obrazovnih i ekonomskih politika. Upravo zbog napora kanaliziranih kroz navedene temeljne dokumente, kroz osamdesete je godine bilo moguće pokrenuti inicijative poput *Zdravih gradova*, *Zdravih škola* ili „*Baby-friendly*“ *bolnica*, koje su adresirale zdravlje stanovništva kroz prizmu zdravstvenog sustava, ali i kroz praktična rješenja na području prehrane, stanovanja, bavljenja sportom, itd.²⁴ Rješenja koja su predlagana u deklaraciji iz Alma Ate, Ottawskoj povelji ili Lalondovom izvještaju u mnogočemu su bila komplementarna sa zdravstvenim sustavom Jugoslavije, koji je tada barem na načelnoj razini shvaćao zdravlje stanovništva kao pojam složen od bioloških, socijalnih i ekonomskih sastavnica,²⁵ zbog čega ne čudi što su prvi sastanci inicijative *Zdravi gradovi* održani upravo u Zagrebu.²⁶

Članice SZO su 1978. godine prihvatile principe primarne zdravstvene zaštite kao ključne za razvoj zdravstvenih sustava,²⁷ a iako su krajem 1980-ih krenule reforme čiji je cilj bio dati veću ulogu primarnoj zdravstvenoj zaštiti, fokus je pod pritiskom neoliberalnih politika uskoro prebačen na ekonomske aspekte. Postavilo se pitanje kako osigurati što efikasnije korištenje resursa te povećati učinkovitost i kvalitetu bez da se ugrozi jednaka dostupnost zdravstvene zaštite koja se njegovala posljednja četiri desetljeća. Uvođenjem ekonomskih struktura u zdravstvene sustave započete reforme počele su se suočavati sa sličnim problemima: kontrolom zdravstvenih troškova, osiguranjem zdravstvene zaštite, njenom isplativošću, realizacijom jednake dostupnosti u okvirima ekonomskih ograničenja.

Iz opisanoga se može vidjeti kako su krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih u sektoru planiranja zdravstva na razini međunarodne zajednice postojale dvije različite, u suštini potpuno suprotne tendencije, od kojih je prva vukla na stranu diskursa štednje i racionalizacije, a druga na osmišljavanje cjelovitih zdravstvenih

²⁴ Potvin, Louise, i Jones, Catherine, „Twenty-five Years After the Ottawa Charter: The Critical Role of Health Promotion for Public Health“, *Revue Canadienne De Sante Publique*, 102/4, 2011., 244-248.

²⁵ Štampar, Andrija, „O zdravstvenoj politici“, *U borbi za narodno zdravlje*, Izdavački zavod JAZU, Zagreb, 1966., 55-73.

²⁶ Šogorić, Selma, Lang, Slobodan, i Popović, Duško, *Pokret zdravih gradova – Djelotvorno znanje za zdravlje*, Hrvatska mreža zdravih gradova, Zagreb, 2010.

²⁷ Cricelli, Claudio et al., *Primary health care reforms*, Svjetska zdravstvena organizacija, Regionalni ured za Europu Kopenhagen, 1996., 1-2.

sustava utemeljenih na sudjelovanju zajednice. I iako je pokret promicanja zdravlja postigao značajan momentum u internacionalnoj medicinskoj zajednici, u jednom je trenutku faktički ipak došlo do prevage u korist onoga što su zagovarale financijske institucije. Na poticaj MMF-a i SB-a poslije 1989. sve srednjo- i istočnoeuropske zemlje (CEE²⁸ zemlje) započele su s reformama zdravstvenog sustava.²⁹ Promjene koje su uvedene u različitim zemljama razlikovale su se po specifičnim uvjetima na početku i tijekom procesa, ali nekoliko promjena je bilo zajedničko svima: uvođenje tržišnih instrumenata, uvođenje dopunskog, dodatnog ili privatnog zdravstvenog osiguranja koje bi zamijenilo postojeći temeljen na općem plaćanju poreza, privatizacija i uvođenje privatnog plaćanja usluga te djelomično sudjelovanje korisnika u financiranju zdravstvene zaštite/usluga. Pritom se nije izričito odbacio naglasak na primarnu zdravstvenu zaštitu koju se predlagalo kroz deklaraciju iz Alma Ate, Lalondov izvještaj ili Ottawsku povelju, ali su joj ipak nametnuta značajna ograničenja u pogledu sadržaja i opsega. Doručena koncepcija primarne zdravstvene zaštite, kasnije poznata kao „selektivna primarna zdravstvena zaštita“,³⁰ prihvatila je i integrirala ekonomsko pojmovlje i okvir, čime je *de facto* zacrtan smjer u kojemu će se kreirati buduće reforme.³¹

²⁸ Central and Eastern Europe CEE ili Central and Eastern European Country CEEC – generički termin koji se od 1989-90. koristi za bivše komunističke države na području Europe.

²⁹ Nemec, Juraj, i Kolisnichenko, Natalya, „Market-based health care reforms in Central and Eastern Europe: lessons after ten years of change“, *International Review of Administrative Sciences*, 72, 1, 2006., 12.

³⁰ Selektivna primarna zdravstvena zaštita (*selective primary health care*, SPHC) pojam što su ga razvili Julia Walsh i Kenneth Warren, a koji je zaživio u okviru prvenstveno filantropskih organizacija u istom periodu kada je donesena deklaracija iz Alma Ate. Zagovarači SPHC ističu da, iako su ideali cjelovite primarne zdravstvene zaštite hvalevrijedni, oni ne mogu nikada biti provedeni u potpunosti zbog nedostatka sredstava. Kako bi se ipak ublažili teški zdravstveni problemi koji potječu iz ekonomskih prilika, pogotovo u zemljama tzv. Trećeg svijeta, Walsh i Warren predložili su skup mjera koje bi omogućile da se spasi što više života za što manje uložених sredstava. Među tim postupcima nalaze se kampanje imunizacije, oralna rehidracija i promocija dojenja. Zato što je provođenje ovih postupaka bilo znatno jeftinije od razvijanja cjelokupnog sustava primarne zdravstvene zaštite, mnoge zemlje su uslijed kriza osamdesetih godina optirale za SPHC te se nikada nisu vratile na put koji je predlagala SZO. Vidi Farmer et. al. *Reimagining Global Health*, 81-84.

³¹ Cueto, *The Origins of Primary Health Care and Selective Primary Health Care*.

U tom kontekstu prebacivanje planiranja zdravstvenog sustava na općinsku i razinu radničke organizacije kakvo je provedeno u Jugoslaviji u istom razdoblju zanimljiv je potez jer predstavlja upravo suprotno od onoga čime se u drugim državama, a kasnije i u Hrvatskoj, pokušavaju provesti uštede. Naime, dok se 1980. rješenje za preveliku potrošnju vidjelo u osvještavanju korisnika sustava, od devedesetih nadalje to se pokušava napraviti isključivo rezanjem njihovih prava, čime se niti uspijevaju postići željene uštede, niti se povećava kvaliteta pružene zdravstvene zaštite.³²

U 1980-ima planiranje sustava u Jugoslaviji provodilo se na nekoliko razina – na razini samih ustanova, općina, srezova,³³ republika i, konačno, federacije. Na federaciju je otpadao relativno malen broj zadataka, što se objašnjavalo željom za odmakom od prethodnog centralističkog razdoblja. Tako su na najvišoj razini nakon 1980. godine ostale radnje vezane uz načela organizacije zdravstvene službe, međunarodne obaveze, promet lijekova, osiguravanje hitne medicinske pomoći na magistralnim putevima i zaštita na radu. Republike su u svojoj nadležnosti imale obrazovanje medicinskih kadrova i organiziranje medicinsko-istraživačkog rada, dok se uloga srezova većinom svodila na koordinaciju rada općina u domeni zdravstvene zaštite i pokretanje inicijative za osnivanje novih zdravstvenih ustanova. Većina korisnicima opipljivih zadataka pala je dakle na općine, koje su iz svojih sredstava organizirale higijensko-edukativne aktivnosti, sistematske preglede za populacije poput radnika i školske djece, primarnu zdravstvenu zaštitu, ali i hitnu medicinsku pomoć te bolničko liječenje. Kompletna slika podjele poslova prema različitim razinama vlasti može se sažeti kroz sljedeći paragraf: „... dok federacija daje opšta načela organizacije zdravstvene službe, a narodna republika propisuje načela, srez koordinira i pomaže,

³² Jedan od najboljih primjera smanjenja prava nalazi se među onim skupinama koje bi trebale biti najzaštićenije, one dječje – u kojoj se razina oralnog zdravlja znatno pogoršala u odnosu na osamdesete godine kada je stomatološka služba u većoj mjeri bila integrirana u ostatak primarne zdravstvene zaštite, i koja je skoro pa potpunim nestankom službi školske medicine ostala bez pristupa mnogim preventivnim mjerama koje su joj ranije bile garantirane.

³³ Prema općoj definiciji, srez čini više teritorijalno povezanih općina, koje zajedno predstavljaju cjelinu u ekonomskom i prostornom smislu te dijele ekološke i druge interese.

opština neposredno sprovodi organizaciju i obezbeđuje zdravstvenu zaštitu.³⁴

Zakon o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenom osiguranju iz 1980. godine

Podjela nadležnosti u organizaciji zdravstva između federativnih razina reflektirala se i na odabire fokusa. Recimo, u poslijeratnom razdoblju fokus je stavljen na javnozdravstvene prioritete³⁵ te na zaštitu populacije od vodećih bolesti.³⁶ Također, posebna se pozornost pridavala zaštiti određenih društvenih grupa, tj. djece, omladine i studenata, žena te radnika. Navedene skupine svoju su zdravstvenu zaštitu ostvarivale prvenstveno putem dispanzera,³⁷ koji su stanovništvu pružali specijalističku njegu³⁸ na primarnoj razini te pokrivali širi spektar liječničke njege od onoga što se kasnije prenijelo na domove zdravlja. Važno je napomenuti kako je u ovom razdoblju narastao broj ambulanti i zdravstvenih stanica unutar tvorničkih pogona jer je prepoznato da radnici predstavljaju zasebnu kategoriju kojoj je potreban specifičan vid kontinuirane zdravstvene zaštite.

Ustroj zdravstvene zaštite formalno se mijenja 1980. kada je donesen Zakon o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenom osiguranju,³⁹ koji i danas (formalno) predstavlja temelj svim zakonima koji reguliraju zdravstvenu zaštitu te zdravstveno osiguranje u Hrvatskoj. Novi zakon ističe nekoliko karakteristika⁴⁰ kojima se pokušao unaprijediti zdravstveni sustav, od kojih ćemo se osvrnuti na dio njih, a koje nam danas mogu biti zanimljive:

³⁴ Đukanović, Voja, *Zdravstveno stanje i organizacija zdravstvene zaštite u Jugoslaviji*, Slobodan Jović, Beograd, 1963.

³⁵ Suzbijanje bolesti cirkulatornog, respiratornog, digestivnog i urogenitalnog sistema, neoplazme, perinatalni mortalitet i morbiditet, duševni poremećaji, endokrine bolesti, itd.

³⁶ To je prije svega tuberkuloza, a od ostalih spomenimo dizenteriju, virusni hepatitis, sifilis, gonoreju i svrab.

³⁷ Dispanzer je vrsta zdravstvene ustanove koja uz ambulantno liječenje ima i širu zadaću suzbijanja raširenih bolesti i propagiranja higijenskog načina života prema načelima socijalne medicine (<http://www.hrleksikon.info/definicija/dispanzer.html>)

³⁸ Najviše zastupljeni su bili dispanzeri za kožno venerične bolesti, kardiovaskularne bolesti, dijabetes, onkologija, duševne bolesti, alkoholizam i slične ovisnosti, tuberkuloze, itd.

³⁹ Zakon o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenom osiguranju, Narodne novine 10/294, 1980.

⁴⁰ Šeparović, Zvonimir (ur.), *Zakon o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenom osiguranju s objašnjenjima*, Biblioteka „Zdravlje, sigurnost i kvaliteta života“, Zagreb, 1980.

- zdravstvo u funkciji udruženoga rada
- koncepcija zajedničke odgovornosti
- obvezno osiguranje primarne zdravstvene zaštite
- primarna zdravstvena zaštita radnika
- racionalna podjela rada
- novi model organizacije zdravstvene djelatnosti
- financiranje zdravstvene zaštite.

Zdravstvo u funkciji udruženoga rada odnosi se na nastojanje zakona da se zdravstveni sustav regulira na način da se odgovornost raspodijeli u horizontalnom smjeru. Poseban je naglasak stavljen na organizacije udruženog rada (OUR) zdravstva koje dobivaju značajniju ulogu u kreiranju i provođenju zdravstvene zaštite.

Zakon polazi od shvaćanja da razvoj društva valja promatrati kao složen proces međuzavisnosti i uvjetovanosti odnosa u materijalnoj sferi i socijalnom razvoju, pri čemu sve sfere društvenog rada, povezane u sistemu udruženog rada, stvaraju nužne pretpostavke (materijalne i socijalne) za odvijanje procesa društvene reprodukcije. Stoga udruženi rad mora preuzeti glavnu ulogu i u određivanju okvira cjelokupne društvene reprodukcije (ciljeva, prioriteta, kriterija financiranja, odnosa itd.).⁴¹

Cilj je dakle bio da se radnike unutar OUR-ova, kao i građane unutar njihovih lokalnih zajednica, izravnije uključi u provođenje brige za zdravlje svojeg kolektiva, a sve kako bi se postigla veća učinkovitost cjelokupnog zdravstvenog sustava, što se u potpunosti slaže sa smjerom koji je tada preuzela SZO. Razvijanjem ovakvog koncepta samozastite također se htjelo doprinijeti rasterećenju institucionalizirane medicine te demokratizaciji zdravstvene zaštite – uzajamnom pomoći i solidarnošću manjih kolektiva i zajednica omogućila bi se kvalitetnija preventivna zaštita te generalno održavanje zdravlja stanovništva. Iz takvog razmišljanja razvila se i koncepcija zajedničke odgovornosti, čija je okosnica ideja da se aktivnim sudjelovanjem pojedinaca i kolektiva koji nisu vezani uz medicinsku struku u procesima zdravstvene zaštite, prvenstveno kroz preventivne djelatnosti, rasterećuje zdravstveni sustav.

⁴¹ Popović, Boško, Letica, Slaven i Škrbić, Milan (ur.), *Zdravstvo u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj. Razvoj – Stanje – Perspektive. Zdravlje i zdravstvena zaštita*, Jugoslavenska medicinska naklada, Zagreb, 1981., 285.

Možda najznačajnija novina ovoga zakona jest uvođenje obveznog osiguranja primarne zdravstvene zaštite. Do 1980. godine različiti dijelovi stanovništva imali su nejednak pristup primarnoj zdravstvenoj zaštiti. Primjerice, samostalni poljoprivrednici morali su plaćati punu cijenu zdravstvenih usluga iz spektra opće medicine. Novim zakonom koji propisuje obvezno osiguranje u području primarne zdravstvene zaštite ta financijska prepreka je uklonjena te su poljoprivrednici izjednačeni s radnicima u području primarne zdravstvene zaštite. Takav prijelaz može se promatrati kao prelazak iz osiguranja rizika na osiguranje zdravstvene sigurnosti i svakako predstavlja bitnu prekretnicu u načinu razmišljanja o zdravstvenom sustavu i zdravstvenom osiguranju. Međutim, proširenje obveznog osiguranja podrazumijevalo je i povećanje troškova. Zakon je predvidio da će se tako nastali trošak pokriti solidarnošću zdravstvenog osiguranja radnika i zdravstvenog osiguranja samostalnih obrtnika, ugostitelja i prijevoznika (20%) te doprinosima osiguranika individualnih poljoprivrednika (80%).⁴²

U kontekstu racionalne podjele rada, važno je za primijetiti da se u razdoblju prije donošenja ovoga zakona dramatično mijenjao iznos sredstava namijenjenih za zdravstvenu zaštitu. Izražen u postotku narodnog dohotka u Jugoslaviji, on je u SR Hrvatskoj godine 1970. iznosio 6,12%, dok je usporedbe radi, u Sloveniji on iznosio 4,56%. Taj je iznos sljedećih godina rastao diljem Jugoslavije, da bi 1978. godine Hrvatska prednjačila sa 6,78%, nakon čega je slijedila Srbija (6,43%) te Slovenija (6,07%). Međutim, nakon toga slijedi značajan pad te je već 1982. godine SR Hrvatska za zdravstvo izdvajala samo 5,00% nacionalnog dohotka.⁴³ Kombinacija smanjenih sredstava namijenjenih zdravstvu i proširenja opsega obveznog zdravstvenog osiguranja imala je očekivanu posljedicu – sve veću nestabilnost zdravstvenog sustava, koja se nastavila sve do danas. Dapače, u opisima iz osamdesetih možemo prepoznati slične probleme kao i danas:

Jedan od krupnih problema našega sistema zdravstvene zaštite, što ga se nastoji riješiti novim Zakonom, je problem racionalizacije djelatnosti. Neadekvatna podjela rada između primarne, polikliničko-

⁴² Šeparović, *Zakon o zdravstvenoj zaštiti*, 27-28.

⁴³ Budak, Antun, i Lang, Slobodan, „Zdravstvena zaštita i njeno financiranje u SR Hrvatskoj“, *Praxis Medici*, Vol. XVII, br. 1, 1986., 58.

konzilijarne i stacionarne zdravstvene zaštite najkrupniji je uzrok neracionalne zdravstvene potrošnje i neefikasnosti sistema zdravstvene zaštite.⁴⁴

Međutim, iako nam podaci o postotku BDP-a koji se izdvaja za zdravstvo mogu poslužiti kao indikacija smjera u kojem se kreće zdravstvena politika, ono što je još bitnije jest na koji se način taj novac troši. Budak i Lang u radu iz 1986. godine spominju kako su već tada razmatrane metode za suzbijanje troškova zdravstvene zaštite uključivale uvođenje participacije za pojedine usluge. Također, kritiziraju pristup koji se koncentrirao isključivo na reguliranje prihoda i rashoda u zdravstvu putem zakonodavstva, bez provedene detaljnije analize stanja i bez izrade dugoročnog plana razvoja sustava zdravstva:

Suočeni s potrebom da smanjuju udio narodnog dohotka za zdravstvenu zaštitu u Sloveniji su već prije 4 godine prišli selektivnom i planskom smanjivanju nekih dijelova zdravstvene potrošnje (...) Dok su naši susjedi studiozno provodili akcije da im zdravstvena zaštita bude jednako efikasna, sveobuhvatna i kvalitetna, u nas se vodila akcija za donošenje novog Zakona o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenom osiguranju i njegovo uvođenje u funkciju. Smatralo se valjda da se zakonskom regulativom mogu postići oni efekti kojima se težilo.⁴⁵

Novosti u organizaciji primarne zdravstvene zaštite

Novim zakonom zdravstvena je zaštita po prvi put organizirana tako da se sastoji od primarne, polikliničko-konzilijarne i stacionarne zdravstvene zaštite. Na ovaj način utemeljena je primarna zdravstvena zaštita vrlo slična onoj kakvu danas poznajemo. Korisnici su podijeljeni na građane, djecu predškolskog uzrasta, školsku djecu i omladinu te radnike; istovremeno je primarna zdravstvena zaštita sastavljena od četiri odvojene cjeline, odgovarajuće kategorizaciji pacijenata: opće medicine, pedijatrije, školske medicine te medicine rada. Takvu podjelu korisnika prati i odgovarajuća podjela medicinskog kadra pa možemo razlikovati nekoliko vrsta liječnika koji djeluju unutar primarne zdravstvene zaštite: liječnici opće medicine, liječnici medicine rada,

⁴⁴ Šeparović, *Zakon o zdravstvenoj zaštiti*, 21.

⁴⁵ Budak, Lang, „Zdravstvena zaštita i njeno financiranje u SR Hrvatskoj“, 63.

liječnici školske medicine, liječnici pedijatri, zubni liječnici te liječnici hitne medicine. S obzirom na vrstu specijalnosti, liječnici su locirani u mjesnim zajednicama, organizacijama udruženog rada (OUR); koji mogu biti vezani uz odgoj i obrazovanje, zaštitu djece, socijalnu zaštitu, proizvodne pogone te u posebnim jedinicama hitne medicine.⁴⁶

U kontekstu strukturalnih promjena novi je zakon pisan na liniji tadašnjih kretanja rasprava o organizaciji primarne zdravstvene zaštite. Glavna je dvojba bila između integralnog sustava u kojem je naglasak na izvanbolničkoj zdravstvenoj zaštiti, te dezintegriranog sustava u kojem u primarnoj zaštiti djeluju različiti specijalisti te se ona provodi većinom kroz bolničku djelatnost. Uzimajući u obzir najčešće tipove oboljenja, strukturu društva i obitelji, te ponovno se oslanjajući na snagu manjih zajednica i radničkih kolektiva, odlučuje se za integrirani sustav primarne zdravstvene zaštite. Takav sustav, ukratko, znači da se su preventivni i kurativni postupci spojeni u jedinstven medicinski pristup, ali i da se pri analizi medicinskog stanja pojedinca u obzir uzimaju ne samo njegovi zdravstveni pokazatelji, nego i oni socijalni, obiteljski, psihološki, itd. Tu je važno primijetiti da je takav pristup u skladu s dominantnim tendencijama u pokretu socijalne medicine na našem području još od početka rada Andrije Štampara. Zakon je također ukinuo organizaciju zdravstva prema teritorijalnom načelu te se zdravstvena zaštita počela ostvarivati prema mjestu stanovanja, rada i školovanja.⁴⁷

Definicija zdravlja iz ovog perioda također je važna za razumijevanje funkcioniranja zdravstvenog sustava i promjena koje se uvođe. Zakon o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenom osiguranju iz 1980. upućuje na zdravstveni standard i daje niz garancija za ostvarenje prava na zdravstvenu zaštitu, osiguravajući njenu funkcionalnost, racionalnost, efikasnost i dostupnost, određujući koje su mjere zdravstvene zaštite i načini zadovoljavanja potreba, organizacijske okvire, dužnosti i prava korisnika, zdravstvenih radnika i njihovih OUR-a, te prava iz zdravstvenog osiguranja.⁴⁸ Za definiciju zdravlja u ovom periodu koristi se definicija SZO-a koja zdravlje definira kao stanje potpunog fizičkog, mentalnog i socijalnog blagostanja. Također

⁴⁶ Popović, Letica i Škrbić, *Zdravstvo u Socijalističkoj Republici Hrvatsko*, 317.

⁴⁷ Zdravstvo, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=67025>, 15.3.2016.

⁴⁸ Šeparović, *Zakon o zdravstvenoj zaštiti*, 159.

smatra se kako zdravlje nije apstraktan pojam, već je proizvod interakcije nasljeđa i okoline – društveno-političke, fizičke i biološke⁴⁹ – što je suštinski drugačije od razdoblja koje slijedi, kada se zdravlje redefinira i razlikuje kao potrošno i kapitalno dobro.

Naime, u Hrvatskoj se početkom 1980-ih prepoznaje kako u svijetu sve više dolazi do izražaja raskorak između rastućih izdvajanja za zdravstvo i nemogućnosti da se zadovolje zdravstvene potrebe stanovništva.⁵⁰ Rješenje za ove probleme pokušava se naći u osnovnim pretpostavkama neoliberalizma, ističu se blagodati privatizacije, ali i odgovornost pojedinca za vlastito zdravlje. Međutim, za razliku od trendova u ostalim zemljama, u Jugoslaviji se umjesto decentralizaciji teži centralizaciji. Zdravstveni sustavi Jugoslavije u to su vrijeme već bili dosegli razinu decentralizacije koja se u ostatku Europe tek počimala zagovarati, s jednom bitnom razlikom – u njihovom je slučaju ona počivala na štamparovskim načelima medicine. Odnosno, decentraliziranost jugoslavenskog zdravstvenog sustava uspostavljena je radi kvalitetnijeg pružanja skrbi, odnosno nastojanja da se zdravstveni sustav integrira i učini dostupnijim pacijentima, a ne samo kako bi se postigle željene uštede.

Najave promjena u ovom razdoblju moguće je pratiti kroz terminologiju koja se polako počinje mijenjati. Osamdesetih se u području zdravstva uvelike mijenja vokabular, što se vidi po ondašnjim jugoslavenskim publikacijama. Primjerice Ekonomski institut Zagreb 1982. izdaje publikaciju *Ekonomski aspekti zdravstva i zdravstvene zaštite u Zagrebu – sinteza istraživanja* u kojoj dominira terminologija koja se da svesti na jedan temeljni pojam: zdravstvene usluge kao ponuda i potražnja.⁵¹ U istom kontekstu pojavljuje se i problem mjerenja efikasnosti zdravstvene djelatnosti⁵² i rada zdravstvenih

⁴⁹ Jakšić i suradnici, *Socijalna medicina – Praktikum 1*, Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu: Zagreb, 1989., 21.

⁵⁰ Jurković et. al., *Ekonomski aspekti zdravstva*, 3.

⁵¹ Isto.

⁵² Efikasnost u zdravstvu teško je mjeriti jer primjerice kada dođe do tzv. tržišnog neuspjeha, to jest kada tržišni mehanizam ne može zajamčiti maksimalnu efikasnost, netržišne institucije poput državne regulacije mogu poboljšati tržišnu alokaciju, što je u području zdravstva (a i ostalih socijalnih i netržišnih područja zbog njihovih specifičnosti vrlo često). Prema: Mihaljek, Dubravko, „Zdravstvena reforma u Hrvatskoj: kako vidjeti šumu od drveća?“, *Pridruživanje Hrvatske Europskoj uniji. Izazovi sudjelovanja*, ur. Katarina Ott, Zagreb: Institut za javne financije, Zaklada Friedrich Ebert, 2006., 270.

organizacija. Ipak, čak i kada se govori o efikasnosti zdravstva ističe se kako ona mora biti takva da *što potpunije i ravnomjernije zadovoljava zdravstvene potrebe svih slojeva stanovništva pri zadanim materijalima i ljudskim resursima*. Nasuprot tome, tvrdi se da je zdravstvena služba u trenutku pisanja orijentirana na savladavanje zahtjeva za zdravstvenim uslugama, na zadovoljavanje potražnje, a ne stvarnih zdravstvenih potreba – o kojima se premalo zna.⁵³ Sličan vokabular koristi i Letica u svojoj knjizi *Kriza i zdravstvo* iz 1984.⁵⁴ Terminologija u knjizi obiluje izrazima poput: participacija, korisnici, ekonomski učinci, kreiranje potražnje i potrošnje, ponude, itd. Jednom kada je diskurs o zdravstvu približen onom ekonomskom, postalo je prihvatljivo na njega primjenjivati i mjere iz ekonomsko-gospodarske sfere. Tako je u razdoblju ozbiljnih ekonomskih teškoća s kojima se suočava cijelo jugoslavensko društvo postavljen zahtjev da se svi oblici potrošnje smanje.⁵⁵ U svrhu racionalizacije i poboljšanja sustava predlaže se niz mjera: donošenje karte zdravstvenih ustanova Hrvatske do 2000. godine, organizacijska dogradnja (klasifikacija bolnica, osnivanje domova njege i sestrinskih domova, osnivanje dnevne bolnice i poliklinike), racionalizacija opreme, revitalizacija postojećih bolničkih kapaciteta, uvođenje doplaćivanja zdravstvenih usluga od strane korisnika, itd.⁵⁶ Iz ovoga, ali i iz drugih primjera razvidno je kako termini iz gospodarske sfere ulaze u sustav koji po svojoj naravi ne može funkcionirati po tržišnim pravilima, na što upozoravaju čak i vodeći neoklasični i liberalni ekonomisti.

Osim jezika, još jedno polje u kojem se vide promjene su odnosi unutar zdravstvenog sustava. Naime, paralelno s terminologijom koja je počela reflektirati onu gospodarsku, odnosi unutar zdravstva, do tada temeljeni na socijalističkoj ekonomiji, počeli su se sve više približavati tržišnima. Okvirno u ovom periodu počinje priča o ekonomskoj odgovornosti bolesnika i liječnika, velikom utjecaju farmaceutske industrije, nerazumnom propisivanju lijekova, neracionalnom korištenju bolničkih kapaciteta, nepravilnom ocjenjivanju radne

⁵³ Jurković et al., *Ekonomski aspekti zdravstva*, 8.

⁵⁴ Letica, *Kriza i zdravstvo*.

⁵⁵ Isto, 5.

⁵⁶ Isto, 200-203.

sposobnosti, kaotičnom stanju u laboratorijskoj djelatnosti, itd. Ove su pojave opisane kao samo neki od brojnih uzroka teškog materijalnog stanja u kojem se nalazi zdravstvena zaštita.⁵⁷ Pritom Branko Kesić izlaz iz situacije vidi u izgradnji sistema zdravstvene zaštite,⁵⁸ te u razvijanju osjećaja ekonomske odgovornosti liječnika i drugih zdravstvenih radnika. Međutim, Kesić ne nameće konačnu verziju sustava koja bi bila ispravna za tadašnje prilike u Hrvatskoj. Naprotiv, ističe kako pri donošenju odluke koji je sustav najbolji za određeni slučaj u obzir treba uzeti mnoge elemente: želje stanovništva, broj liječnika sveukupne medicine i liječnika specijalista, ekonomske mogućnosti, vrstu i geografski položaj naselja, zdravstvene probleme itd.⁵⁹ Kesić smatra kako se treba čuvati dogmatskih modela i primjene stranih modela – svaka populacija treba razviti onaj oblik zdravstvene zaštite koji odgovara njenim potrebama, mogućnostima i željama.

Ipak, osmišljavanje i planiranje zdravstvene zaštite u Hrvatskoj krenuli su u dosta drugačijem smjeru od onoga kojega zagovara Kesić. Iako se kao ishodište promjena u zdravstvenom sustavu RH najčešće uzima početak devedesetih, iščitavanje ranijih izvora o ovoj temi pokazuje kako temelji privatizacije zdravstvenog sustava u Hrvatskoj sežu još u rane sedamdesete godine prošlog stoljeća, kada se kriza iz energetskeg sektora krenula prelijevati na druge sektore svjetske industrije, što nije poštedilo ni Jugoslaviju. Ako promotrimo nacрте i analize iz socijalističkog razdoblja, možemo vidjeti kako su se planovi i strategije međunarodnih zdravstvenih institucija poput SZO s jedne, i promjene u svjetskoj ekonomiji te paralelni uspon neoliberalizma s druge strane, počeli odražavati na tadašnju primarnu zdravstvenu zaštitu.⁶⁰ Napominjemo da pod neoliberalizmom

⁵⁷ Kesić, *Principi i organizacija zdravstvene zaštite*, 551-553.

⁵⁸ Autor smatra da u Jugoslaviji nema sistema zdravstvene zaštite u pravom smislu jer nema ministarstva zdravlja, nema regionalnih uprava, nema zdravstvene administracije. Zdravstvena zaštita osniva se na samoupravnim interesnim zajednicama i organizacijama udruženog rada, unutar kojih se javljaju osnovne organizacije udruženog rada, a između njih nema ni vertikalne ni horizontalne veze, nema administrativne „crvene niti“ koja razvija zavisnost i interakciju između pojedinih elemenata zdravstvene zaštite i osigurava jedinstvo plana i akcije. Detaljno pojašnjenje u: Kesić, *Principi i organizacija zdravstvene zaštite*, 492-493.

⁵⁹ Isto, 497.

⁶⁰ O utjecaju neoliberalnih politika u zdravstvu pišu primjerice primjerice Alan Jacobs, Kathleen LeBesco, Sue McGregor, Vincente Navarro, Rachel Turner. Neoliberalisti ne vide potrebu da država osigurava redistribuciju bogatstva i time smanjuje razmak između onih

podrazumijevamo filozofiju političke ekonomije koja naglašava privatno vlasništvo, slobodno tržište, slobodnu trgovinu i dopušta tržištu da daje rješenja za socijalne i ekonomske probleme. Promjenom naglaska mijenja se i način na koji se na razini politike i dizajniranja sustava razmišlja o funkcioniranju i namjeni zdravstvenog sustava, što se vidi, kao što je već spomenuto, i po terminologiji koja se tada počinje koristiti u ovom kontekstu. Primjerice, Kenneth Arrow još je 1963. primijetio kako se zdravstvena zaštita razlikuje od drugih ekonomskih dobara.⁶¹ Među ostalim, Arrow je u svom radu objasnio kako individualna zdravstvena potreba pojedinca može biti neregularna i nepredvidljiva; prodavači zdravstvenih usluga razlikuju se od ostalih prodavača usluga jer u ovom slučaju njihov klijent ne može testirati proizvod prije nego što ga kupi te zato mora postojati međusobno povjerenje, oporavak od bolesti je nepredvidljiv kao i samo obolijevanje, itd. Ove, i slične razloge zašto zdravstvo ne može funkcionirati po tržišnim principima, i kasnije razrađuju i argumentiraju brojni autori,⁶² ali sve to nije spriječilo da se i zdravstveni sustav počine tumačiti kroz postulate tržišta. Navedene promjene možemo promatrati kroz prizmu neoliberalnih politika koje su u tom periodu već u usponu i odražavaju se u nizu promjena kroz koje prolazi Jugoslavija, a automatski i SR Hrvatska na svim razinama.

koji imaju i onih koji nemaju. Svaki transfer novca od strane države nekoj socijalnoj grupi vidi se kao povreda tržišnih pravila koje kaže da samo oni koji sudjeluju u transakciji mogu i imati beneficije od nje. Zagovara se deregulacija i privatizacija svog javnog i državnog vlasništva (škole, fakulteti, zdravstvena zaštita, radio i televizija), a kroz deregulaciju i izmjene zakona daje se više moći privatnom sektoru. Vidi: McGregor, Sue, „Neoliberalism and health care“, *International Journal of Consumer Studies*, 25, 2, 2001., 85-86.

⁶¹ Arrow, Kenneth, „Uncertainty and the welfare economics of medical care“, *The American Economic Review*, 5 (LIII), 1963., 141-149. (Reproducirano u *Bulletin of the World Health Organization*, 82, 2, 2004).

SAD još i danas predstavlja jedan od rijetkih primjera zdravstvenog sustava koji je primarno organiziran prema tržišnim načelima te počiva na privatnim osigurateljima. Više o američkom zdravstvenom sustavu može se čitati u: Richmond, Julius B., *The Health Care Mess*, Harvard University Press, Cambridge MA, 2005. te Ezekiel, Emanuel, *Reinventing American Health Care*, Public Affairs, NY, 2014.

⁶² Primjerice Cynthia Levine-Rasky, Sanja Špoljar Vržina, Dubravko Mihaljek, Stjepan Orešković, itd.

Zdravstvena politika 1980-ih: svjetske tendencije i Hrvatska

Opća recesija svjetske ekonomije dovela je do značajnih promjena u ekonomskim i socijalnim politikama razvijenih zemalja, to jest do rezanja troškova⁶³ socijalne infrastrukture i javne potrošnje.⁶⁴ SB, MMF i Svjetska trgovinska organizacija (STO) pomogle su da neoliberalizam postane dio javnopolitičkog okruženja nacionalnih vlada širom svijeta,⁶⁵ što je utjecalo i na nacionalne zdravstvene politike.⁶⁶ Neoliberalne reforme zdravstva koje se predlažu osamdesetih uključuju rezanje troškova zbog efikasnosti, decentralizaciju sustava na lokalnu ili regionalnu razinu, te smatraju zdravlje privatnim dobrom za prodaju,⁶⁷ a ne javnim dobrom koje se financira kroz poreze.⁶⁸ Deklarativno, decentralizacija je trebala donijeti racionalnije zdravstvene usluge na lokalnoj razini, popraviti implementaciju zdravstvenih programa i smanjiti dupliciranje usluga i nejednakosti, povećati uključenost lokalne zajednice u procese odlučivanja, itd. S obzirom da je velik dio zdravstvenih sustava tada bio temeljen na sasvim različitim principima – solidarnosti, javnom financiranju, itd. – sredinom 1980-ih⁶⁹ počela su upozorenja o općoj neučinkovitosti, odnosno neusklađenosti zdravstvenih sustava s tržišnim principima. Kako bi se povećala učinkovitost, u zdravstveni sektor uvode se različiti (tržišni) mehanizmi: povećavanje konkurencije između davatelja usluga, stavljen je naglasak na preventivne aktivnosti, financijski se stimuliraju liječnici koji povećavaju uštede, itd. Istovremeno je počeo i proces decentralizacije odgovornosti za upravljanje zdravstvenim ustanovama i financiranje zdravstvenih usluga.⁷⁰

⁶³ U literaturi se koristi termin racionalizacija, ali zapravo radi se o smanjenju troškova.

⁶⁴ Letica, *Kriza i zdravstvo*, 11.

⁶⁵ Brunton, Margaret, i Pick, David, „The Contest for community diagnostic laboratory contract in New Zealand“, 45-46.

⁶⁶ McGregor, Sue, „Neoliberalism and health care“, 82.

⁶⁷ Privatizacija u kontekstu promjena zdravstvenih politika osamdesetih znači da se usluge moraju naći na kompetitivnom tržištu, a ne financiranjem kroz poreze.

⁶⁸ McGregor, Sue, „Neoliberalism and health care“, 83-86.

⁶⁹ Ovo je jedan od rezultata uspona neoliberalnih politika u svijetu, ali u ovom radu ne možemo elaborirati koje su se promjene događale od 1970-ih obzirom da bi to zahtijevalo posebno istraživanje.

⁷⁰ Orešković, Stjepan, i Skupnjak, Berislav, „Zdravstveni privatizacijski pendulum“, *Društvena istraživanja*, Zagreb, god. 8, 4 (42), 1999., 604.

Prve najave privatizacije

Nastavno na opisane trendove, krajem 1980-ih polako se najavljuje privatizacija zdravstvenog sustava i u Hrvatskoj. Mladen Radković, tadašnji pomoćnik predsjednika Republičkog komiteta za zdravstvenu i socijalnu zaštitu SR Hrvatske, najavio je u ožujku 1990. reformu zdravstvenog sustava.⁷¹ U „Polaznim osnovama za izradu novog sistema zdravstva i zdravstvenog osiguranja u SR Hrvatska“⁷² navodi se kako su građani odgovorni za svoje zdravlje,⁷³ da se moraju preventivno brinuti o njemu, a pušači i oni koji piju trebaju plaćati veće premije. Iako se na prvi pogled može učiniti da njegova izjava nije bitno različita od onoga što se zagovaralo u prethodnom razdoblju, odnosno o suodgovornosti pacijenta za vlastito zdravlje, ova formulacija pokazuje u kojem smjeru će se kretati buduće reforme. Slikom korisnika zdravstvene zaštite kao glavnog odgovornog za održavanje vlastitog zdravlja želi se reći kako zdravlje populacije više nije odgovornost države – pri čemu se zaboravlja da na zdravlje građana utječu i socijalne determinante, okolišni faktori, genetske predispozicije, materijalno stanje, dostupnost zdravstvene zaštite, itd. – što je u potpunosti usklađeno s osnovnim premisama neoliberalizma. Nadalje, navodi da je orijentacija prema primarnoj zaštiti nužna, prvenstveno zato što je ekonomski opravdana, a u okviru ovih promjena najavljuje se i participacija pacijenata u zdravstvenim uslugama.

Andrija Hebrang, tadašnji ministar za zdravstvenu i socijalnu zaštitu Hrvatske, u intervjuu 1990. govorio je o mjerama koje planira poduzeti nova vlada prilikom sanacije zdravstvenog sustava.⁷⁴ S obzirom da je cijelo gospodarstvo tada bilo u lošoj situaciji, bilo je i manje novca za zdravstveni sustav. Stopa izdvajanja za zdravstvo

⁷¹ Petrović, Jasna, A., „Štuke i zdravstveni realizam“, *Sindikalna javnost*, br.12 (Zagreb), 12.3.1990., 4,5.

⁷² Studija se ne može pronaći. Ministarstvo zdravlja RH je odgovorilo u dopisu od 12. veljače 2016. da ne posjeduje navedenu studiju, a također je nemaju ni Hrvatski zavod za zdravstveno osiguranje ni srodne zdravstvene institucije.

⁷³ Važno je napomenuti kako se ne radi o novouvedenom terminu: još u stručnoj literaturi iz osamdesetih (npr. kod Kesića, Popovića i Škrbića) kaže se kako treba jačati svijest pacijenata o vlastitoj odgovornosti i uložiti u očuvanju vlastitog zdravlja, ali se pritom ne dokida odgovornost koju država ima za osiguravanje kvalitetnog zdravstvenog sustava, ali i drugih mjera koje omogućavaju korisnicima lak pristup zdravim životnim opcijama.

⁷⁴ Cvitikušić, Dragan, „Glasovi razgovori: Bivši sistem je varao narod“, *Glas Slavonije* br. 12925 (Osijek), 22.9.1990., 10-11.

je niska, 3,6 bruto nacionalnog dohotka, te Hebrang predlaže da izdvajanje za zdravstvo ide iz osobnih dohodaka kako bi se „pučanstvo naučilo da zdravstvena usluga ima cijenu“ jer je, smatra, prošli sistem potpuno neopravdano proširio svijest o besplatnim zdravstvenim uslugama. Najavljuje kako SIZ-ovi od 1. listopada 1990. više neće imati nikakvu vlast, već će biti ispostave Republičkog fonda zdravstvenog osiguranja i zdravstva Hrvatske⁷⁵ gdje će se obavljati novčane transakcije. Sustav je potrebno centralizirati kako bi se postigla veća kontrola potrošnje novca, a uz Republički fond osnovana je i agencija⁷⁶ koja ima dvije funkcije: posredništvo u nabavi skupe opreme te da dijelom novca iz Republičkog fonda obavlja transakcije kako bi se fond bolje financijski poslovaio, objašnjava Hebrang.

U siječnju 1991. uvodi se ranije najavljena participacija u cijeni zdravstvenih usluga.⁷⁷ Iako su u pojedinim zdravstvenim uslugama pacijenti i ranije sudjelovali (lijekovi na recept, pojedini zubarski radovi, ortopedska pomagala), sada je visina participacije povećana i uvedena je za gotovo sve vrste usluga. Participacija je u ovom razdoblju imala dvije funkcije: da popuni proračun i da pripremi građane i zdravstvene ustanove na nove tržišne odnose, to jest na privatizaciju koja bi u zdravstvu trebala početi 1991. godine, što je, podsjetimo se, sasvim drugačije od funkcije koju su joj dezinirali ranije. Od 1. siječnja 1991. nastupio je i slobodan izbor liječnika, odnosno mogućnost da osiguranici sami mogu birati liječnika kod kojeg će se liječiti.⁷⁸ Izmjenama Zakona o zdravstvu i zdravstvenom osiguranju omogućen je slobodan izbor liječnika opće prakse, pedijatra, liječnika školske medicine, ginekologa i stomatologa.

Hebrang početkom iste godine najavljuje daljnje izmjene Zakona zbog velikih dugova u zdravstvu.⁷⁹ U ovom periodu SIZ-ovi su već

⁷⁵ Na službenim stranicama Hrvatskog zavoda za zdravstveno osiguranje navodi se kako je 1.9.1990. osnovan Republički fond zdravstvenog osiguranja i zdravstva Hrvatske.

⁷⁶ Agencija za razvoj zdravstva, osnovana prema Statutu Republičkog fonda zdravstvenog osiguranja i zdravstva Hrvatske, 10.10.1990., Narodne novine.

⁷⁷ Milković, Ljerka, „Sve o participaciji u zdravstvu“, *Sindikalna javnost*, br. 5 (Zagreb), 21. siječnja 1991., 8-9.

⁷⁸ Krivokuća, Dubravko, „Sami birajte svog liječnika“, *Sindikalna javnost*, br. 4 (Zagreb), 14. siječnja 1991., 18.

⁷⁹ Đaković, Marinka, „Ponovo učimo o zdravstvu“, *Sindikalna javnost*, br. 1,2 (Zagreb), 24. prosinca 1990. / 1. siječnja 1991., 17, 22. U istom tekstu Hebrang izjavljuje i: „Treba im (ljudima) jasno, glasno i istinito reći što mogu dobiti za ono što su platili.“

ukinuti, a centralni Fond djeluje već mjesec dana. Uveden je novi sistem obračuna financijskih usluga, uspostavljen jedinstveni cjenik za cijelu Hrvatsku, a „uz to započeli smo i borbu za smanjenje prava osiguranika“, najavljuje Hebrang. U okviru ovih izmjena zamišljeno je da primarna zdravstvena zaštita bude dostupna svakome u ambulantama i laboratoriju zdravstvenog osiguranja. Uskoro će uslijediti ratna zbivanja koja će na neko vrijeme prekinuti započete procese, ali 1994. Andrija Hebrang u svojem tekstu „Reorganization of the Croatian Health Care System“ ponovo najavljuje nužnost reformi, to jest privatizacije zdravstvenog sustava.⁸⁰

Zaključak

Već i kratkom analizom dostupne literature o organizaciji i reformama zdravstvenog sustava SR Hrvatske od kraja sedamdesetih do početka devedesetih godina postaje jasno da promjene u smjeru privatizacije i smanjenja prava počinju već mnogo ranije od onoga što se inače uzima kao njihov početak, a to je razdoblje devedesetih godina. Promjene u zdravstvu ustvari se počinju događati paralelno s usponom neoliberalnih politika te prelaskom sa socijalističke na tržišnu ekonomiju krajem 1980-ih u tadašnjoj Jugoslaviji.

Početak privatizacije zdravstva, a posebno primarne zdravstvene zaštite, možemo pratiti kroz perspektivu uvođenja ekonomske terminologije u promišljanje zdravstva te kroz prelazak sa socijalističke ekonomije na tržišnu što direktno utječe i na promjene odnosa u zdravstvenom sustavu, i što su posljedice pritiska koje međunarodne financijske institucije u ovom periodu vrše na jugoslavenske države. Paralelno s ovim pritiscima, na razini međunarodne zajednice, odnosno SZO, prisutni su sasvim drugačiji trendovi osnaživanja najnižih razina zdravstvenih sustava i promicanja zdravlja, ali su oni zbog intenziteta ekonomskih pritiska već krajem osamdesetih gurnuti u drugi plan te predložene politike ostaju neostvarene.

Tako se u 1980-ima javni diskurs zdravstva počinje približavati ekonomskom, a sve učestalije se koriste termini iz iste sfere. Planiranje zdravstva se na tom tragu počinje provoditi uz pomoć

⁸⁰ Hebrang, Andrija, „Reorganization of the Croatian Health Care System“, *Croatian Medical Journal*, 35, (3), 1994., 130-136.

kategorija poput korisnika, ekonomskih učinaka, isplativosti, zdravstvenih usluga, uvođenja dodatnog i dopunskog osiguranja, a pozitivne i sveobuhvatne definicije zdravlja iz prethodnog razdoblja ostaju ostavljene po strani. U području odnosa te promjene se očituju u uvođenju različitih tržišnih mehanizama: povećavanje konkurencije između davatelja usluga, financijski se stimuliraju liječnici koji povećavaju uštede, itd.

Osim toga, donošenjem Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o poduzećima 1989. ukida se samoupravljanje, što dovodi do naleta centralizacije upravljanja zdravstvom, suprotno preporukama SB-a, MMF-a i drugih financijskih institucija. Ova promjena specifična je za slučaj Hrvatske u odnosu na ostale europske države, jer je zahvaljujući samoupravnom modelu ona već imala razvijen decentraliziran sustav sličan onome što su zagovarale međunarodne institucije. Međutim, samoupravljanje se u zdravstvu nikada u potpunosti nije ostvarilo zbog izražene asimetrije u znanju između liječnika i pacijenata, koja u ovom razdoblju nikada nije prevladana i koja je predstavljala ozbiljnu prepreku u suodlučivanju u zdravstvenim ustanovama svih razina. Zaključak koji u ovom kontekstu možemo izvesti, kako iz primjera iz prakse, tako i iz prethodno provedenih analiza, jest da je samoupravljanje u zdravstvu bilo opterećeno s dosta problema i nedorečenosti. Ipak, bilo bi pogrešno tvrditi kako ono nije imalo smisla. Baš suprotno tome, zbog većeg uključivanja pacijenata i pružanja mogućnosti zdravstvenim radnicima da odlučuju o vlastitim radnim zajednicama, ovaj je period upravljanja u zdravstvu bio dosta avangardniji od onoga koji je uslijedio, a koji je odlučivanje u potpunosti izmaknuo od nižih razina uprave i sudjelovanja.

Razlika u koncepciji decentraliziranog sustava ponajbolje objašnjava zašto je u slučaju Hrvatske moralo prvo doći do centralizacije, a kasnije do ponovnog formalnog prelaska na decentralizirani sustav. Naime, kroz taj proces, koji se zbivao paralelno ratnim događajima u prvoj polovici 1990-ih, bilo je moguće uvesti nove kategorije u promišljanje zdravstva, a kroz koje je olakšano kasnije provođenje privatizacije dijelova zdravstvenog sustava.

U ovom periodu dolazi i do promjene značenja nekih pojmova, primjerice participacije. Početkom 1980-ih ona služi za unapređenje

odnosa između zdravstvenih radnika i građana, podizanju kvalitete zdravstvenih usluga i racionalizaciji potrošnje, bez da potiče isključivo smanjenje potrošnje u zdravstvenoj zaštiti. S druge strane, u siječnju 1991. uvodi se participacija u cijeni pojedinih zdravstvenih usluga, ali sada s drugačijom funkcijom: da popuni proračun i da pripremi građane i zdravstvene ustanove na nove tržišne odnose. Osim participacije, iste se godine uvodi i slobodan izbor liječnika, koji je do danas uvelike utjecao na odnos pacijenata prema zdravstvenom sustavu, dostupnosti određenih dijelova zdravstvene zaštite i njenu kvalitetu, ali posljedice te promjene preopsežne su za opisati na istom mjestu kao i prethodno navedene promjene, zbog čega ćemo se njima baviti u narednim tekstovima.

Konačno, valja primijetiti kako početkom 1980-ih u zdravstvu dominira koncepcija zajedničke odgovornosti, čija je okosnica ideja da se aktivnim sudjelovanjem pojedinaca i kolektiva koji nisu vezani uz medicinsku struku u procesima zdravstvene zaštite, prvenstveno kroz preventivne djelatnosti, rasterećuje zdravstveni sustav. Koncepcija zajedničke odgovornosti krajem ovog desetljeća se odbacuje i počinje se isticati individualna odgovornost za zdravlje, bez da se pritom uvažavaju i ostali socioekonomski, okolišni i genetski faktori. Sve navedeno u konačnici dovodi do promjene definicije zdravlja koje postaje kapitalno i potrošno dobro, odnosno do zaokreta u paradigmi i, kasnije, do sve izraženijih nejednakosti u sustavu kojima se može svjedočiti sve do danas.

Bibliografija

Knjige

- Cricelli, Claudio, et al., *Primary health care reforms*, Svjetska zdravstvena organizacija, Regionalni ured za Europu Kopenhagen, 1996.
- Đukanović, Voja, *Zdravstveno stanje i organizacija zdravstvene zaštite u Jugoslaviji*, Slobodan Jović, Beograd, 1963.
- Ezekiel, Emanuel, *Reinventing American Health Care*, Public Affairs, New York, 2014.
- Farmer, Paul, et al., *Reimagining Global Health*, University of California Press, Berkeley, 2013.
- Jurković, Pero, et al., *Ekonomski aspekti zdravstva i zdravstvene zaštite u Zagrebu – sinteza istraživanja*, Ekonomski institut Zagreb, Zagreb, 1982.

- Jakšić, Želimir i suradnici, *Socijalna medicina – Praktikum 1*, Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1989.
- Kesić, Branko, *Principi i organizacija zdravstvene zaštite*, JAZU i Stvarnost, 1983.
- Lalonde, Marc, *A New Perspective on the Health of Canadians*, Minister of Supply and Services, Canada, 1981.
- Letica, Slaven, *Kriza i zdravstvo*, Stvarnost, Zagreb, 1984.
- Popović, Boško, i Škrbić, Milan, *Samoupravljanje u zdravstvu*, Zagreb, Zbor liječnika Hrvatske, 1968.
- Popović, Boško, Letica, Slaven, i Škrbić, Milan (ur.), *Zdravstvo u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj. Razvoj – Stanje – Perspektive. Zdravlje i zdravstvena zaštita*, Jugoslavenska medicinska naklada, Zagreb, 1981., 285.
- Richmond, Julius B., *The Health Care Mess*, Harvard University Press, Cambridge MA, 2005.
- Šeparović, Zvonimir (ur.), *Zakon o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenom osiguranju s objašnjenjima*, Biblioteka „Zdravlje, sigurnost i kvaliteta života“, Zagreb, 1980.
- Šogorić, Selma, Lang, Slobodan, i Popović, Duško, *Pokret zdravih gradova – Djelotvorno znanje za zdravlje*, Hrvatska mreža zdravih gradova, Zagreb, 2010.
- World Bank, *Yugoslavia – industrial restructuring study – overview, issues and strategy for restructuring*, World Bank, 1991.
- Pokazatelji o stanju i radu u zdravstvu*, Zavod za zaštitu zdravlja SR Hrvatske, Zagreb, 1977.

Prilozi iz knjige ili zbornika

- Mihaljek, Dubravko, „Zdravstvena reforma u Hrvatskoj: kako vidjeti šumu od drveća?“, *Pridruživanje Hrvatske Europskoj uniji. Izazovi sudjelovanja*, ur. Katarina Ott, Zagreb: Institut za javne financije, Zaklada Friedrich Ebert, 2006., 265-308.
- Štampar, Andrija, „O zdravstvenoj politici“, *U borbi za narodno zdravlje*, Izdavački zavod JAZU, Zagreb, 1966., 55-73.

Prilozi iz časopisa

- Arrow, Kenneth, „Uncertainty and the welfare economics of medical care“, *The American Economic Review*, 5 (LIII), 1963., 141-149. (Reproducirano u *Bulletin of the World Health Organization*, 82, 2, 2004).
- Brunton, Margaret i Pick, David, „The Contest for community diagnostic laboratory contract in New Zealand: The Influence of neoliberalism

- in the public health sector“, *International Journal of Healthcare Management*, 7, 1, 2014., 45-52.
- Budak, Antun i Lang, Slobodan, „Zdravstvena zaštita i njeno financiranje u SR Hrvatskoj“, *Praxis Medici*, Vol. XVII, br. 1, 1986., 57-69.
- Cueto, Marcos, „The Origins of Primary Health Care and Selective Primary Health Care“, *American Journal of Public Health* 94, 2004., 1867-1878.
- Hebrang, Andrija, „Reorganization of the Croatian Health Care System“, *Croatian Medical Journal*, 35 (3), 1994., 130-136.
- McGregor, Sue, „Neoliberalism and health care“, *International Journal of Consumer Studies*, 25 (2), 2001., 82-89.
- Mihalj, Pavle, „Dugovi zemalja u tranziciji“, *Politička misao*, 36(2), 1999., 193-204.
- Nemec, Juraj, Kolisnichenko, Natalya, „Market-based health care reforms in Central and Eastern Europe: lessons after ten years of change“, *International Review of Administrative Sciences*, 72, 1, 2006., 45-52.
- Obradović, Saša, „Stanje i perspektive odnosa MMF i SRJ“, *Ekonomski horizonti*, 2, 1-2, 2000., 89-96.
- Orešković, Stjepan i Skupnjak Berislav, „Zdravstveni privatizacijski pendulum“, *Društvena istraživanja*, Zagreb, god. 8, 4 (42), 1999., 601-621.
- Potvin, Louise, i Jones, Catherine, „Twenty-five Years After the Ottawa Charter: The Critical Role of Health Promotion for Public Health“, *Revue Canadienne De Sante Publique*, 102, (4), 2011., 244-248.
- Woodward, Susan, „The Political Economy of Ethno-Nationalism in Yugoslavia“, *Socialist Register*, 39, 2003., 73-92.

Prilozi iz novina

- Cvitikušić, Dragan, „Glasovi razgovori: Bivši sistem je varao narod“, *Glas Slavonije*, 12925 (Osijek), 22.9.1990., 10-11.
- Đaković, Marinka, „Ponovo učimo o zdravstvu“, *Sindikalna javnost*, 1, 2 (Zagreb), 24.12.1990. / 1.1.1991., 17, 22.
- Krivokuća, Dubravko, „Sami birajte svog liječnika“, *Sindikalna javnost*, br. 4 (Zagreb), 14.1.1991., 18.
- Milković, Ljerka, „Sve o participaciji u zdravstvu“, *Sindikalna javnost*, br. 5 (Zagreb), 21.1.1991., 8-9.
- Naše novine*, izvanredni broj, ožujak 1987.
- Petrović, Jasna, A., „Štuke i zdravstveni realizam“, *Sindikalna javnost*, br. 12. (Zagreb), 12.3.1990., 4-5.

Prilozi s interneta

Dispanzer, <http://www.hrleksikon.info/definicija/dispanzer.html>, 15.3.2016.

Zdravstvo, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=67025>, 15.3.2016.

Definicija zdravlja <http://www.who.int/suggestions/faq/en/>, 4.9.2016.

Zakoni/Povelje/Strategije

Ministarstvo zdravlja, *Nacionalna strategija razvoja zdravstva 2012.-2020.*, Ministarstvo zdravlja, Zagreb, 2012.

Svjetska zdravstvena organizacija, *The Ottawa Charter for Health Promotion*, 1986.

Svjetska zdravstvena organizacija, *Declaration of Alma Ata*, 1978.

Zakon o udruženom radu, *Službeni list SFRJ* 53/76, 1976.

Zakon o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenom osiguranju, *Narodne novine* 10/294, 1980.

Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o poduzećima, *Službeni list SFRJ* 40/89, 1989.

Primary healthcare in Croatia from self-management to transition: the roots of privatization

This paper addresses the roots of privatization of the Croatian healthcare system on the basis of the example of primary healthcare. The focus is placed on healthcare reforms which occurred in the Socialist Republic of Croatia in the 1980s. The authors analyse the plans and strategies of international institutions such as the World Health Organization (WHO) on the one hand, and the changes in the world economy and the parallel rise of neoliberalism on the other hand, and look at the ways in which these transformations were reflected in primary healthcare in Croatia in the 1980s. The main hypothesis is that in this period, a paradigm shift occurred when it comes to the way in which the healthcare system was devised. Two fields, notably, underwent a major change: first, the health care terminology, and secondly, the economic context, which went from socialist to free-market, greatly affecting the healthcare system as a whole.

Tržište, država i kraj socijalizma: slučaj „Borova“

JASNA RAČIĆ, SNJEŽANA IVČIĆ I SVEN CVEK

Članak je dio istraživanja o kontinuitetu društvenih sukoba u Hrvatskoj 1987-1991., koje se provodi u suradnji Centra za mirovne studije i Baze za radničku inicijativu i demokratizaciju iz Zagreba. U tekstu se bavimo promjenom ekonomske paradigme s kraja osamdesetih i početka devedesetih godina dvadesetog stoljeća. Na primjeru kombinata „Borovo“ analiziramo kako su se promjene vezane za prelazak na tržišno gospodarstvo odrazile na poziciju radnika. Pritom nas zanima proces uspostavljanja i poopćavanja tržišnih odnosa, u kojem država odigrava ključnu ulogu. Na ovaj način borbe za suverene nacionalne države s početka devedesetih smještamo u kontekst suvremenog preslagivanja klasnih odnosa i preraspodjele društvenoga bogatstva.

Kraj osamdesetih godina dvadesetog stoljeća – „dekadentna“ faza jugoslavenškoga socijalizma — predstavlja period krize u kojem se društvene promjene odvijaju velikom brzinom, a temeljne kategorije i dominantni ideološki obrasci jugoslavenške političke zajednice dovode se u pitanje i transformiraju. Ono što može biti predmetom sporenja je narav i historijska logika ovog ključnog momenta naše suvremenosti. U pristupima razgradnji socijalizma tako naglasak može biti na usponima republičkih etatizama, problematici nacionalnog pitanja, na uspostavljanju post-hladnoratovskog svjetskog poretka, uključivanju u svjetsko tržište ili pak ulozi međunarodnoga duga u društvenoj dinamici ovoga perioda. No, različiti pristupi moraju uvažiti činjenicu da se radilo o trenutku pomaka prema restauraciji kapitalističkih društvenih odnosa u Jugoslaviji. U svom istraživanju jednog paradigmatskog jugoslavenškog industrijskog sistema, kombinata gume i obuće Borovo, u središte razmatranja stavljamo klasni aspekt dramatičnih mijena s kraja osamdesetih (1988-1991.), a posebno iskustvo jugoslavenškoga radništva.¹

* Tekst je nastao u sklopu projekta udruge Baza za radničku inicijativu i demokratizaciju, uz financijsku podršku Rosa Luxemburg Stiftunga SEE sredstvima Ministarstva vanjskih poslova Savezne Republike Njemačke.

¹ Istraživanje „Kontinuitet društvenih sukoba 1988.-1991.: kombinat Borovo“ se od kraja 2013. provodi u suradnji Centra za mirovne studije i Baze za radničku inicijativu i

Iz ove perspektive kriza „nije tek stanje stvari, već polje borbe“² čiji ishod ovisi o odnosima snaga u konkretnim društvenim uvjetima. Ovakav nam fokus omogućuje da osnovne konture kraja dekadice ocrta-
tamo na sljedeći način: pritisnuta zahtjevima međunarodnih kreditora i vođena ciljem uspostavljanja integriteta domaće valute, savezna vlada provodi reforme koje uključuju kako mjere štednje za građanstvo, tako i smanjenu dostupnost kredita za poduzeća. Narodno nezadovoljstvo i mobilizacija izazvana krizom i „mjerama stabilizacije“ stvaraju društvenu podlogu za uzlet novih političkih snaga koje svoju moć izgrađuju na populističkom etno-nacionalizmu. Društvo je razjedinjeno po republičkim linijama, po pitanju budućeg političkog uređenja zemlje, a naposljetku i po linijama etničkih podjela. Ipak, u situaciji sveopće fragmentacije nazire se jedan ujedinjujući motiv: tržište se pojavljuje kao jedan od temeljnih zahtjeva i krajnjih dosega tekućih promjena. „Tržišna orijentacija“ i „tržišni odnosi“ sada zacrtavaju neupitan smjer društvenoga razvoja. Polazeći od borovskoga primjera, u ovom nam je tekstu cilj progovoriti o klasnom procesu koji se odvijao u pozadini retoričkog i stvarnog okretanja tržištu. Ponešto uopćeno kazavši, dvije su osnovne funkcije koje „tržište“ obavlja u trenutku restauracije kapitalizma. S jedne strane, radi se o ideologemu koji legitimira pomake u smjeru „post-socijalizma“. U ovom smislu, „tržište“ implicira pojmove poput osobne odgovornosti, poduzetništva, tržišnih kriterija,

demokratizaciju iz Zagreba. Kroz studiju slučaja cilj nam je istražiti kontinuitete i diskontinuitete između radničkih štrajkova s kraja osamdesetih i nasilnih sukoba iz devedesetih, koji se odvijaju i interpretiraju prvenstveno u etno-nacionalnom ključu. U istraživanju smo se služili tjednikom kombinata kao glavnim arhivskim izvorom te polustrukturiranim dubinskim intervjuima s bivšim radnicima i radnicama Borova. Naš pristup problemu društvenih sukoba koji su obilježili kraj socijalističke Jugoslavije uključuje pokušaj rekonstrukcije svakodnevnog iskustva krize jugoslavenskoga radništva, opis klasnih odnosa u kasnom socijalizmu, njihove promjene u trenutku restauracije kapitalizma, kao i klasni aspekt nastanka samostalnih nacionalnih država na ruševinama jugoslavenske federacije. Usp. Ivčić, Snježana, Nekić, Martina, i Račić, Jasna, „Čiji smo mi ovdje u Slavoniji? Štrajk radnika Borova 1988. u kontekstu mjera štednje i uspona nacionalizma u SFRJ“, *Diskrepancija*, 19, 2014., 6-23; Cvek, Sven, Ivčić, Snježana i Račić, Jasna, „Jugoslavensko radništvo u tranziciji: 'Borovo' 1989“, *Politička misao* 52, 2, 2015., 7-34; Cvek, Sven, Račić, Jasna i Ivčić, Snježana, „Rad u interpretacijama jugoslavenskih sukoba“, *Interpretacije jugoslavenskih sukoba i njihove posljedice: između suštinskog neslaganja i dijaloga*, ur. Goran Tepšić, Radmila Nakarada i Nemanja Džuverović, Fakultet političkih nauka i Forum Ziviler Friedensdienst, Beograd, 2016., 109-130; kao i www.borovo1988.radnickaprava.org)

² Hall, Stuart, *The Hard Road to Renewal: Thatcherism and the Crisis of the Left*, Verso, London i New York, 1988, 146.

natjecanja, nagrađivanja rada nasuprot neradu, pojačane discipline i slično. S druge strane, tržište se odnosi na realnost novih društvenih odnosa stvorenih kroz političko djelovanje, odnosno na rad mehanizma države kojima se kapitalistički društveni odnosi uspostavljaju kao učinci naizgled objektivnih ekonomskih zakonitosti.³ Promatrani u cjelini, ovi aspekti „tržišne orijentacije“ funkcioniraju kao pripreme radnje za privatizaciju društvenoga vlasništva i stvaranje „slobodne“ radne snage.

Prije upuštanja u pregled opisane transformacije, važno je napomenuti da su i pojam tržišta i praksa oslanjanja na tržišni mehanizam desetljećima bili dio političko-ekonomske prakse jugoslaven-skoga samoupravnog socijalizma.⁴ Štoviše, čitava jedna kronologija te prakse mogla bi se uobličiti oko tumačenja i značenja tržišta u različitim instancama jugoslavenske povijesti, od Edvarda Kardelja do Ante Markovića. Stoga se spominjanje tržišta krajem osamdesetih moglo doimati kao ponavljanje relativno poznatih političkih fraza. Zaista, političke elite su u ovom periodu koristile poznati (ne samo tržišni) idiom za nove reforme. Ali okretanje tržištu, u SFRJ poznato još od 1960-ih, u praksi samoupravnoga socijalizma uvijek je kao bitan element podrazumijevalo radničko samoupravljanje na razini

³ Kratka terminološka digresija: Kada govorimo o „generalizaciji tržišnoga imperativa“, mislimo na ono što Ellen Meiksins Wood naziva „univerzalizacijom“ tržišta, koju ona vidi kao „historijsku specifičnost“ kapitalizma: „Materijalni život i društvena reprodukcija u kapitalizmu univerzalno su posredovani tržištem, pa svi pojedinci moraju, na ovaj ili onaj način, ući u tržišne odnose da bi dobili pristup sredstvima za život; a prisile kapitalističkoga tržišta – imperativ natjecanja, akumulacije, maksimizacije profita i povećanja produktivnosti rada – reguliraju ne samo ekonomske transakcije, već društvene odnose općenito“. Meiksins Wood, Ellen, „From Opportunity to Imperative: The History of the Market“, *Monthly Review*, 46, 3, 1994., 15. Pojam „države“ ovdje koristimo uopćeno, da bismo naglasili upletenost institucionalnih aparata vlasti u uspostavljanje tržišnih odnosa. Pritom se ne zadržavamo na razlikama između savezne i republičke razine, nego upućujemo na opće okretanje tržištu. Pro-tržišna orijentacija bila je zajednička svim većim strankama koje su pristupile demokratskim izborima 1990 (usp. „Politički pluralizam u Jugoslaviji“, *Naše teme*, 3-4, 1990., 516-942.). Pritom kontrola nad republičkim politikama uključuje kontrolu nad već zacrtanim procesom tranzicije: upravo je za republički fond predviđeno da ubire prihode od prodaje društvenog vlasništva (usp. Zakon o prometu i raspolaganju društvenim kapitalom, *Službeni list SFRJ*, 84/89 i 46/90. Beograd).

⁴ Bockman, Johanna, *Markets in the Name of Socialism: The Left-Wing Origins of Neoliberalism*, Stanford University Press, Stanford, 2011; Horvat, Branko, *ABC jugoslavenskog socijalizma*, Globus, Zagreb, 1989.

poduzeća.⁵ U trenutku kada se i posljednji tragovi samoupravljanja ukidaju, tržišna retorika sukobila se s realnošću generalizacije tržišnoga imperativa pod paskom države.⁶ Dakle, u intervalu kojim se bavimo pojam tržišta mijenja značenje. Unatoč poznatoj retorici, iz zakonskih rješenja i političkih poteza koji dolaze od vladajućih klasa postaje jasno kako tržišna orijentacija sada znači prelazak na kapitalističko tržište, s ukidanjem samoupravnih institucija i promjenom vlasničkih odnosa kao bitnim karakteristikama ovoga procesa. U ostatku članka pokušat ćemo detaljnije objasniti kako je „tržište“ odredilo fazu društvene transformacije u istraživanom razdoblju. Pritom ćemo, krećući od borovskoga slučaja, naznačiti kako su tržišni odnosi uvedeni u sferu rada, kako su doživljeni počeci uspostavljanja tržišta rada te kako je generalizacija tržišnih odnosa, kao i transformacija onih vlasničkih, izmijenila uvjete radničkoga djelovanja. Ukratko, ono što je započelo kao zazivanje tržišta, ubrzo se transformiralo u djelovanje tržišta te je stvorilo nove uvjete za djelovanje radništva, iznjedrilo novu radnu disciplinu i izmijenilo logiku društvene reprodukcije. Zaključno, na temelju ovakve analize transformacije društvenih i napose vlasničkih odnosa, nudimo nekoliko napomena o klasnom aspektu nastanka samostalnih post-jugoslavenskih država.

⁵ Kao tipičnoga zagovornika „tržišnoga socijalizma“ možemo izdvojiti Branka Horvata, koji, zagovarajući tržište kao zalog istinske demokratizacije, 1989. piše: „svaka društveno-ekonomska formacija ima svoj tip tržišta koje generiraju društveno-ekonomski odnosi te formacije a ne obrnuto. Jednako tako i socijalizam stvara svoje tržište, socijalističku robnu proizvodnju ... bez tržišta nema samoupravljanja, a bez samoupravljanja nema socijalizma“ Horvat, *ABC*, 16. U teorijskom samoupravnom idiomu, osim ekonomskog mehanizma za alokaciju resursa, tržište predstavlja model horizontalne, demokratske društvene organizacije. Za detaljniji pregled mjesta tržišta u jugoslavenskom socijalizmu usp. Bockman, *Markets in the Name of Socialism*, za kritički prikaz uključivanja Jugoslavije u svjetsko tržište vidi Živković, Andreja, „Povratak u budućnost – tranzicija na Balkanu“, *Kriza, odgovori, levica. Prilozi za jedan kritički diskurs*, ur. Ana Veselinović, Miloš Jadžić i Dušan Maljković, Rosa Luxemburg Stiftung, Beograd, 2013., 218-249.

⁶ Za našu raspravu nije potrebno ulaziti u problematiku odnosa samoupravne teorije i prakse—nesumnjivo je nesrazmjer među njima bio velik. Ipak, naše istraživanje je pokazalo da je i u svojoj iznimno reduciranoj varijanti samoupravljanje predstavljalo nekakav, iako često kontradiktoran, radnički obrambeni mehanizam.

Tržište i samoupravljanje

Pred kraj osamdesetih, kada ekonomska kriza i radnički otpor dosežu svoj vrhunac, retorika tržišta prožima jugoslavensko društvo od političkoga vrha do tvorničkoga pogona. U rujnu 1989. predsjednik predsjedništva SFRJ govori o „liberalizaciji“ i „deregulaciji“, o „otvaranju prostora preduzetništvu, inventivnosti i inicijativi naših radnika i menadžera“ te o potrebi okretanja „tržišnoj utakmici“. ⁷ Samo nekoliko mjeseci nakon borovskog pohoda na saveznu skupštinu, čelnik republičkog sindikata u Borovu izjavljuje da je veliki štrajk iz 1988. prilika za „okretanje tržištu“ te uvođenje „rizika“, „samostalnosti“ i „tržišnih odnosa“ u radni kolektiv. ⁸ (Pritom se ne osvrće na riječi jedne radnice iz borovske Gumare, da je borovska radna snaga već izložena tržištu, onom svjetskom: „Mi jeftino prodajemo u inozemstvu radnu snagu, a ne cipelu“, *ibid.*) I predsjednik Saveza sindikata Jugoslavije Borovčanina je najavio više tržišta i natjecanja, a manje državne intervencije, zalažući se za više discipline i oslanjanje na vlastite snage u kombinatu. ⁹ Ove je hvalospjeve tržištu, koji su dolazili s pozicija moći, pratilo smanjivanje radničkog utjecaja u jedinoj sferi u kojoj je on postojao: u sferi rada.

Logika procesa ukidanja samoupravljanja nazire se već 1988. kada je u Borovu bilo potrebno donijeti plan konsolidacije kojom bi se kombinat sa šezdeset i jedne sveo na sedamnaest radnih organizacija. ¹⁰ Osamostaljena i „tržišno orijentirana“, borovska bi poduzeća tako mogla poslovne partnere tražiti i izvan kombinata. Ovakav plan reorganizacije pritom mora proći kroz samoupravne procedure, što uvelike usporava njegovo provođenje. Osim toga, on se ne prihvaća sasvim bez prigovora, pa je tvornički tjednik, naslućujući predstojeću dezintegraciju velikoga industrijskoga sistema, naziva „prilično

⁷ „Za tržišnu ekonomiju“, *Borovo* 3096, 22.9.1989., 1.

⁸ „Ključno pitanje je u organizaciju ‘Borova’ unijeti elemente rizika, samostalnosti i pune odgovornosti“, *Borovo* 3046, 23.9.1988., 3. O štrajku iz 1988. v. Ivčić, Nekić i Račić, „Čiji smo mi ovdje u Slavoniji?“, i niže u tekstu.

⁹ „Promjene – velik izazov sindikata“, *Borovo* 3057, 9.12.1988., 1.

¹⁰ O ukidanju samoupravljanja, zakonskim rješenjima na liniji povećanja efikasnosti, lakšeg otpuštanja i pokretljivosti radnika unutar poduzeća, kao i o podjelama među radnicima u kontekstu pro-tržišnih reformi već smo pisali (Cvek, Ivčić i Račić, „Jugoslavensko radništvo u tranziciji“). Zato ćemo se ovdje ograničiti samo na opis općeg smjera suvremenih politika.

radikalnim zahvatom“.¹¹ Međutim, iako je odlučivanje o reorganizaciji prepušteno samoupravnim institucijama, uskoro postaje jasno da ona nije pitanje izbora, nego se radi o zahtjevu banaka i preduvjetu za daljnje kreditiranje kombinata. Osim bankarskih zahtjeva, reorganizacijom se kombinat želi pripremiti za „radikalne rezove u organiziranju privrede“ u skladu s novim Zakonom o poduzećima.¹² Brojne druge odluke koje se moraju donijeti da bi se kombinat uklopio u reformski smjer društvenoga razvoja i koje će radnici Borova bezuspješno pokušavati donijeti putem referenduma i preko delegata u radničkim savjetima – kako će se raspoređivati (gotovo nepostojeći) prihodi, osobni dohodak, kako će se podijeliti imovina i dugovi SOUR-a nakon reorganizacije i kako će se kombinat riješiti dijela radnika – pokazuju se teško provedivima u uvjetima prije ukidanja samoupravljanja. Demokratsko odlučivanje, ma kako ograničenog dometa i kontradiktornih ishoda, tako se ukazuje kao prepreka novoj prisili tržišta. Kako bi ovu prepreku uklonila, država donosi niz novih zakona „poticajnih“ za tržište. U komentaru o novom Zakonu o radnim odnosima, borovski tvornički list (u nastavku: Tjednik) izdvaja „najzanimljiviji detalj“: „da se socijalna problematika izuzima iz sfere radnih odnosa, u kojima sudjeluju isključivo sposobnost, umijeće i tržišna tražnja“.¹³ Istovremeno, Tjednik prenosi tekst koji kritizira dotadašnju jugoslavensku logiku zapošljavanja po „socijalnoj“ umjesto „ekonomske“ logici i identificira „nerad“ i „nedisciplinu“ kao uzroke krize.¹⁴ Druge zakonodavne promjene za rukovodioce predviđaju prelazak s „naglašeno koordinatorske“ na upravljačku funkciju te proširuju njihove ovlasti i slobodu u upravljanju poduzećem. Ukratko, „upravljanje poduzećem mora u potpunosti da se preda tehnostukturi, a to su direktor, rukovodna struktura, pojedinci

¹¹ „Ovakav SOUR se predlaže“, *Borovo* 3053, 11. 11. 1988.

¹² „Naša velika obaveza“, *Borovo* 3059, 23. 12. 1988.

¹³ „Novi Zakon o radnim odnosima“, *Borovo* 3105, 24.11.1989., 1; „Zaoštrena disciplina i odgovornost“, *Borovo* 3099, 13.10.1989., 2.

¹⁴ „Zanemarena kategorija“, *Borovo* 3093, 1.9.1989., 2. Sličnu ambivalentnost prema smjeru reformi vidimo i u napisima u Tjedniku iz 1990. kada se Borovo našlo u nemogućoj poziciji: jugoslavenska orijentacija, koja proizlazi iz ekonomskog interesa kombinata, sada je postala neodvojiva od ekonomske politike čije popratne pojave uključuju, pokazat će se, slabljenje ne samo kombinata, već i jugoslavenske industrije u cjelini: „Nismo protiv SIV-ovog programa. Naprotiv. Ali gdje smo mi?“ („A gdje smo mi?“ *Borovo* 3115, 9.2.1990., 7.)

neposredno zaduženi za taj posao, ulagači kapitala.“¹⁵ Ove mjere dio su procesa postupnog eliminiranja postojećih barijera između radnika i burze rada te isključivanja i posljednjih samoupravnih struktura iz procesa upravljanja. Istovremeno, proces ukidanja samoupravljanja predstavljen je kao njegova prilagodba tržišnim uvjetima.

Kombinat na tržištu

Šok terapija s kojom započinje 1990. godina izaziva potrese u jugoslavenskoj industriji i društvu općenito.¹⁶ Izuzetak nisu ni Borovo i Vukovar. U skladu sa zahtjevima stranih kreditora, savezna vlada u ovom periodu provodi mjere „restrukturiranja“ industrije. One, između ostalog, uključuju politiku kreditne restrikcije i programirane stečajeve. Kako se navodi u izvještaju Svjetske banke iz 1991., bitni ciljevi ovih mjera uključivali su transformaciju vlasničkih odnosa i rješavanje viška radne snage, koji ova institucija procjenjuje na 20%.¹⁷ Prema istom izvještaju, samo kroz 1990. industrijska je proizvodnja u Jugoslaviji zbog ovih mjera pala za 11%. Proces deindustrijalizacije, s naglim popratnim rastom nezaposlenosti, tako je započet u ime prilagođavanja tržištu.

U 1990. promjene koje pripremaju Borovo prilagodbi na tržišne uvjete zahvatile su sve dijelove kombinata. Implementacijom Zakona o poduzećima „razbija se interno tržište i uvode klasični tržišni odnosi“ među pojedinim poduzećima.¹⁸ Kombinat više ne postoji kao cjelina: nema zajedničkog završnog računa, već 17 računa po

¹⁵ „Tržište ne sputava samoupravljanje“, *Borovo* 3101, 7.10.1989.

¹⁶ Na temelju analize ranih radova utjecajnih zagovaratelja „šok terapije“ Davida Liptona i Jeffreya Sachsa, te na temelju ruskog i poljskog slučaja, Peter Murrell zaključuje da je „središnji element“ reformi koje su u ovo vrijeme provedene u Istočnoj Evropi „beskompromisno radikalna stav prema postojećem društvu. ... Obzirom da postojeće institucije predstavljaju problem, u reformskome procesu društvo je potrebno zaobići.“ Murrell, Peter, „What is Shock Therapy?“, *Post-Soviet Affairs*, 9. 2. 1993., 112-13. Sachsov opis poljskoga iskustva dostupan je u Sachs, Jeffrey, „Shock Therapy in Poland: Perspectives of Five Years“, *The Tanner Lectures on Human Values*, Sveučilište Utah, 6. i 7.4.1994. a (ironično naslovljena) dijagnoza jugoslavenske situacije u Sachs, Jeffrey, „How Yugoslavia Can Save Itself“, *The Washington Post*, 31.12.1989. Za vjerojatno najpopularniju kritiku društvenih posljedica šok terapije usp. Klein, Naomi, *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism*. New York: Picador, 2008.

¹⁷ World Bank, *Yugoslavia*, xi.

¹⁸ „Organizacija poslovnog sistema Borovo“, *Borovo* 3124, 13.4.1990., 8.

poduzećima. Uz to, različita poduzeća unutar kombinata u jednom času čak imaju različito radno vrijeme, što im dodatno otežava zajedničko funkcioniranje.¹⁹ Sada se sve više govori o uspješnim i neuspješnim, stabilnim i ugroženim kolektivima. Dijeli se i imovina Borova, što izaziva nove nesuglasice među poduzećima. Poduzeće Borovo Commerce (Prodaja), s 14.8% zaposlenih, dobiva najviše imovine (56.5%). Ovo izaziva nezadovoljstvo kod ostalih, jer prevladava mišljenje da su imovinu kombinata zajednički stvarali radnici svih poduzeća. Na ovaj način, primjećuje Tjednik, zajednički stvoreno bogatstvo „polako briše sve tragove svog nastanka“, a Prodaja „sve više gubi dodirnih točaka sa interesima proizvodnih poduzeća Kombinata“.²⁰

Razbijanje integriranog poslovnog sustava otežava ionako tešku situaciju u uvjetima kreditne restrikcije.²¹ Borovo ne može dobiti zajmove kod banaka, a sredstva koja su se ranije prelijevala unutar internog tržišta kombinata (interna dugovanja), sada se, zahvaljujući reorganizaciji i uvođenju tržišnog principa kao temelja međusobnih odnosa, pretvaraju u dugove između odvojenih poduzeća.²² Ovo rezultira čestim blokadama računa, a zatim i zastojima u proizvodnji i slanjem radnika na čekanje zbog nedostatka posla. Vrijedi napomenuti kako u razdoblju od ljeta 1990. do proljeća 1991. gotovo nema dana kada netko od borovskih radnika nije na čekanju. U najdramatičnijim epizodama, poput studenog 1990., hale su sablasno prazne, a na čekanju je preko 15.000 radnika.²³ U ovakvim uvjetima, do problema dolazi i u onim poduzećima koja bi, kako Tjednik navodi,

¹⁹ „Svakidašnje teme“, *Borovo* 3123, 6.4.1990., 5.

²⁰ „Kome je koliko pripalo“, *Borovo* 16.2.1990, 3116, 6. Iz Commercea će uslijediti više nezadovoljnih reakcija na pisanje Tjednika o raspodjeli, usp. „O sadržaju i uređivanju lista“, *Borovo* 3117, 23.2.1990., 1, „Kome je koliko pripalo“, *Borovo* 3120, 16.3.1990., 8 i „Više dogovora, manje nesporazuma“, *Borovo* 3127, 5.4.1990., 4.

²¹ Zanimljivo je da je u takvim uvjetima Borovo pomagalo post-revolucionarnu Rumunjsku. U humanitarnom konvoju koji je u veljači 1990. organizirao Crveni križ Hrvatske našao se i kamion iz Borova s 1.150 pari obuće i natpisom „Radnici Borova narodu Rumunjske“. Radnici borovskog Transporta za Tjednik su nakon puta govorili o „bijedi na svakom koraku“ i „slikama gladi i bolesti“ koje su u Rumunjskoj vidjeli. Prelazak jugoslavenske granice na povratku opisali su riječima: „Iz pakla smo došli u raj“. („Slike siromaštva“, *Borovo* 3119, 9.3.1990., 7).

²² Za dugovanja kombinata prema vanjskim dobavljačima na jednom se mjestu kaže da „nisu neizdrživa“ („O dugovanjima“, *Borovo* 3119, 9.3.1990., 4).

²³ „Poteškoće zbog struje“, *Borovo* 3154, 7.12.1990.

„imala pozitivan saldo u poslovanju – pozitivni su GTR, Strojara, Radnički dom“. ²⁴ Pojedina poduzeća sada su prisiljena prilagoditi se novoj stvarnosti. Radnički dom, tradicionalno mjesto društvenih, edukativnih i kulturnih aktivnosti, tako počinje komercijalno iznajmljivati prostor, uz opravdanje da – iako je poslovno rukovodstvo „apsolutno ... za sport, kulturu, usluge građanima, informiranje, aktivnosti društveno-političkih organizacija“ – „nema besplatnog ručka“. ²⁵ Investiciona izgradnja traži ili da joj ostala poduzeća plate za stanove u koje su radnici Borova već uselili ili da se stanari ise, a stanovi prodaju. Tjednik se osvrće na širenje tržišnog imperativa primjećujući da je „novost ... priroda robe koja je predmetom sporenja: krov nad glavom!“ ²⁶ Slična je situacija i s Tvornicom strojeva, koja u jednom času prestaje s isporukom prema poduzećima unutar kombinata koja joj duguju novac. Rigidnost u uspostavljanju tržišnih odnosa među poduzećima kombinata dovodi do toga da je zbog međusobnih dugovanja, a na temelju novog Zakona o financijskom poslovanju, sredinom godine već sedam poduzeća pred stečajem.

Tržište i radna snaga

Pogled na dinamiku zapošljavanja i produktivnosti kombinata u nešto dužem periodu mnogo govori i o Borovu i o borovskim problemima. Početkom 1991. u Borovu se kao glavne probleme navodi „tehnološki višak radnika, nisku produktivnost i izrazito visoke doprinose“, pa se donose usporedbe za period 1970-1990. Tako saznajemo da je 1970. u Borovu bilo 12.545 zaposlenih, a 1990. njih 22.800, što je porast od 81,7%. U istom periodu „proizvodnja je povećana tek za 1,1%, produktivnost je pala čak za 44,4%, a doprinosi prema državi su povećani za oko 12%“. ²⁷ Ovakvi su podaci nesumnjivo činili stečaj još neizbježnijim. No, oni također govore o tome kako funkcija socijalističkog poduzeća nije bila samo tržišna. Socijalna ili društvena funkcija kombinata bila je višestruka. Već smo naglasili kako je Borovo kroz osiguravanje širih socijalnih usluga osiguravalo razmjerno visok standard svojim radnicima, čije su plaće inače bile manje od republičkog

²⁴ „O dugovanjima“, *Borovo* 3119, 9.3.1990., 4.

²⁵ „Nije ničiji hir“, *Borovo* 3117, 23.2.1990., 7.

²⁶ „Platiti ili iseliti“, *Borovo* 9.3.1990., 3119, 4.

²⁷ „Do plaće mnogo prepreka“, *Borovo* 3158, 18.1.1991., 3.

prosjeaka. Osim toga, Borovo je zbog svoje veličine često služilo zbrinjavanju radne snage. Kao primjer poslužit će nam iskaz jednog od bivših direktora iz kombinata:

onda [nas] zove biro i kaže: 300 ljudi mi sklonite, prave probleme. Onda dođe 300 ljudi u Borovo. E sad, one bolje ... daješ negdje na važnije poslove, a ove [druge] gurneš u taj Komunalac. I onda oni šišaju travu po naselju tamo, ... malo spavaju, malo popiju, a nisu socijalni problem. Kod kuće bi tuko ženu, razbio i tako dalje. Dakle, Borovo je uvijek bilo više nego poduzeće.²⁸

Tenzije unutar kombinata nesumnjivo su bile pojačane brzinom promjene dotadašnje pozicije i funkcije Borova, koja je sa sobom donijela za radnike sve opipljiviju prijetnju gubitka posla.

Uz reorganizaciju, drugi zahtjev koji tržište stavlja pred Borovo odnosi se na povećanje produktivnosti, odnosno rješavanje viška radne snage. U tom kontekstu valja promatrati i sve češće radničke svađe oko koeficijenata. One svjedoče o tome kako svođenje odnosa unutar kombinata isključivo na tržišni imperativ produbljuje i jednu od postojećih podjela između borovskog radništva, onu koja se temelji na kvalifikacijama odnosno proizvodnosti.²⁹ Kako prihodi pogonskih radnika ovise o produktivnosti, odnosno prikupljenim bodovima, nije neobično da niskokvalificiran radnik ostvari premiju veću od stručnjaka. Radnici koji u uvjetima smanjene proizvodnje nisu u mogućnosti povećati svoje prihode traže da i stručnjaci budu podvrgnuti istom, tržišnom kriteriju. Tjednik, koji je donedavno znao donositi kritički intonirane napise o „socijalističkoj uravnilovki“, na učestale sukobe oko koeficijenata odgovara konciznom dijagnozom o rađanju „tržišta rada“: „Iza pitanja zarada, krije se razoran eksploziv. ... probija na scenu jedan vrlo upadljiv pravac našeg kretanja. Put nejednakosti. Neravnopravnosti. Prava jačeg. Ponekad i boljeg ... To i hoćemo, zar ne? Kapital odnose.“³⁰

Stvaranje tržišta rada u ovom periodu pratila je nova zakonska regulativa. Republički Zakon o zapošljavanju i Zakon o radnim odnosima doneseni početkom svibnja 1990., kao i programi za socijalnu

²⁸ Navod kazivača intervjuiranog u sklopu istraživanja 2015. godine.

²⁹ O ovome smo pisali u Cvek, Ivčić, Račić, „Jugoslavensko radništvo u tranziciji“.

³⁰ „Između želja i ograničenja“, *Borovo* 3115, 9.2.1990., 9; „Nepopravljivi idealisti“, *Borovo* 3115, 9.2.1990., 4.

zaštitu standarda stanovništva i novoosnovani Fond za poticanje zapošljavanja, bili su usko povezani s planovima za „prestrukturiranje privrede“, tj. s očekivanim valom stečajeva i nezaposlenosti. U operacionalizaciji ovog procesa posebno je važan bio Zakon o financijskom poslovanju, kojim se prijelaz na tržišne odnose trebalo ubrzati tako da se u poduzećima koja ne mogu osigurati likvidnost, tj. koja su u blokadi dulje od 60 dana, automatski pokreće stečajni postupak.³¹ Stečajevi u ovom periodu predstavljaju prije svega način za rješavanje viška radne snage. Novi zakoni su za radnike koji su dobili otkaz zbog stečaja zato predvidjeli određene prednosti pred drugim nezaposlenima. List *Sindikalna javnost* je donošenje ovih zakona ironično prokomentirao: „Otpuštanja radnika kroz likvidaciju i stečajeve mogu sad početi.“³² Samo nekoliko mjeseci kasnije, isti list piše o „zloupotrebama stečajnog postupka u svrhu ‘rješavanja’ viška zaposlenih“, navodeći kako je vrlo lako umjetno stvoriti zakonske uvjete za stečaj, odnosno postići da poduzeće bude nelikvidno 60 dana. Na primjer, rukovodstvo poduzeća može tako nešto jednostavno dogovoriti s poslovnim partnerima i na taj način nerealno smanjiti vrijednost svoga poduzeća.³³ (Spomenimo ovdje da je Vijeće Saveza sindikata Jugoslavije, svjesno mogućih malverzacija, tražilo od Skupštine SFRJ da se izmijeni ranije doneseni savezni Zakon o prisilnoj nagodbi, stečaju i likvidaciji, ali bez uspjeha.)

Ono što je važno imati na umu jest da je, uza sve objektivne probleme kombinata, rješavanje viška radnika u trenutku kada su (i) oni još uvijek nosioci dotadašnjeg društvenog vlasništva – koje se tek treba pretvoriti u privatno – predstavljalo problematičnu praksu. Ovoga su svakako bili svjesni i u Borovu: „Najgore će svakako biti utvrđivanje imena i prezimena [suvišnih] ljudi“, naveo je jedan od borovskih direktora, „to nitko ne želi preuzeti na sebe ... posebno zbog toga što vlasnički odnosi nisu riješeni, pa je tvornica zvanično još uvijek vlasništvo svih njenih radnika“.³⁴ Iako su predlagane alternative „restrukturiranju“ i premda se o problemu viška radnika dugo raspravljalo, do rješenja se, unatoč naporima uprave, nije

³¹ Usp. „Sedam stečajnih prijava borovskih poduzeća“, *Borovo* 3125, 20.4.1990., 1, 4.

³² Ljerka Milković, „Pazite na rokove“, *Sindikalna javnost* 1, 7.5.1990., 19.

³³ Ivan Jakopović, „Lažirani stečajevi“, *Sindikalna javnost* 12, 23.7.1990., 21.

³⁴ „Nezadovoljstvo isplatama“, *Borovo* 3146, 12.10.1990., 1.

uspjelo doći u samom kombinatu.³⁵ Stečaj će se zato pokazati kao vrlo efikasna metoda rješavanja viška radne snage. Odlučujući faktor pritom predstavlja činjenica da za poduzeća u stečaju „kombinatski rukovodstveni nivo više ne postoji“, već se programirani stečaj odvija pod direktnom kontrolom republičkih državnih tijela: privrednog suda i stečajnog upravitelja.³⁶

Razvoj situacije u 1990. godini bio je u oštroj suprotnosti s višedesetljetnom borovskom i jugoslavenskom političko-ekonomskom praksom. Prema podacima republičkog Zavoda za zapošljavanje, broj radnika prijavljenih na burzu zbog prestanka rada poduzeća popeo se s nešto manje od 4.000 u siječnju 1990. na 30.710 u prosincu 1990., a samo u siječnju 1991. posao je zbog stečaja izgubilo dodatnih 5.456 radnika.³⁷ U situaciji bez cjelovitih podataka, kao orijentir za procjenu može nam poslužiti broj nezaposlenih.³⁸ Njihov se broj povećao za približno 50.000 od prosinca 1989. do prosinca 1990., da bi do ljeta 1991. narastao za dodatnih 80.000 nezaposlenih.³⁹ Brojni stečajevi, kao dio strategije prilagodbe jugoslavenske privrede tržištu, generiraju veliku nezaposlenost, a nova radna mjesta se ne otvaraju. Čuju se ideje i planovi da radnici mogu povećati svoju zapošljivost ako posjeduju ili usavrše dodatne vještine, poput poznavanja jezika, računalne pismenosti i slično, no u opisanoj situaciji ta nastojanja da

³⁵ „Nezvanična razmišljanja: Svi na broju, ali sa dvostrukim učinkom“, *Borovo* 3160, 1.2.1991., 4.

³⁶ „Stečaj postao stvarnost“, *Borovo* 3167, 22.3.1991., 1.

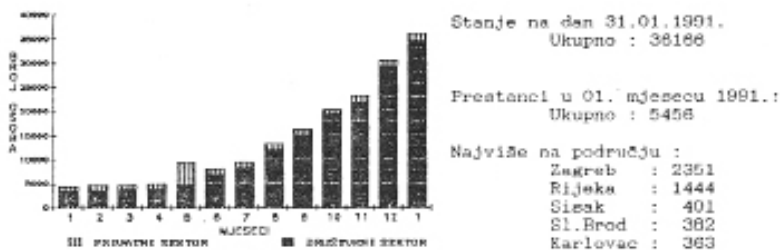
³⁷ „Ritam stečaja“, *Radničke novine* 18, 2.1991., 9.

³⁸ Ovakvoj rekonstrukciji prisiljeni smo pribjeći budući da podatke o stečajevima u 1990. i 1991. nemaju: Državni zavod za statistiku, Ministarstvo financija – Porezna uprava, Ministarstvo pravosuđa – Trgovački sud, FINA, Hrvatski državni arhiv, Arhiv Jugoslavije. Broj je usporediv s brojem radnika koji su se našli na burzi zbog stečaja. Ukoliko uzmemo kao relevantne podatke o stečajevima republičkog Zavoda za zapošljavanje iz 1991., možemo zaključiti kako u ukupnom porastu broja nezaposlenih u 1990. godini najveći dio čine upravo radnici koji su posao izgubili uslijed stečaja, čak 60,6% (povećanje broja nezaposlenih iznosi 50.656, dok je broj radnika koji u se u istom intervalu našli na burzi zbog stečaja 30.710). Taj postotak se dodatno povećava ukoliko iz mase nezaposlenih oduzmemo radnike koji su se te godine našli na burzi bez radnog iskustva. Naravno, ova metoda nije idealna, ali nam daje okviran pregled nad situacijom. Možemo pretpostaviti da se sličan trend nastavio i u 1991. godini.

³⁹ Prema podacima Hrvatskog zavoda za zapošljavanje stanje na dan 31.12.1989. (ukupan broj nezaposlenih osoba) iznosi 144.810, istog datuma 1990. 195.466, a 1991. 283.308 nezaposlenih osoba. Mjesečna dinamika dostupna je na <http://www.tradingeconomics.com/croatia/unemployed-persons>.

se radnici učine tržišno atraktivnijima zvuče u najmanju ruku deklarativno.⁴⁰ Zanimljivo je da ni borovski visokoobrazovani stručnjaci, za koje se još donedavno smatralo da mogu relativno lako pokrenuti privatni posao, ne nalaze svoje mjesto na tržištu. Za njih se sada kao problem pojavljuje – nedostatak početnoga kapitala.⁴¹

PRIJAVLJENI RADNICI ZBOG PRESTANKA RADA PODUZEĆA (STEČAJ)
ODNOSNO DJELATNOSTI POSLODAVCA

Nezaposlenost izazvana stečajevima na dan 31.1.1991. (Izvor: „Ritam stečaja“, *Sindikalna javnost* 9, 18.2.1991., 9)

Iako često ambivalentan prema pojedinim aspektima reformi, tvornički je list ostao relativno usamljen u kritičkom odnosu prema novim vremenima. Pritom je Tjednik ignorirao pozive iz Privredne komore Jugoslavije da se angažira oko „stvaranja pozitivne klime za poduzetništvo i afirmaciju stvaralačke inicijative“ i „kult[a] rada i ... efikasnog poslovanja“.⁴² Tu mobilizacijsku ulogu odigrali su drugi. *Vjesnik* tako čitateljima poručuje da, iako je stečaj „svatko u sebi proživljavao kao neki vlastiti ‘poraz’“, potrebno je prihvatiti da „tržište rada“ ne ide skupa s „dopenzijskim“ radnim mjestom, jer „iza kapije kao korektiv svačijeg rada ‘čuče’ sposobniji ljudi koji čekaju svoju priliku“.⁴³ Isti će časopis pokušati baciti svjetlo optimizma na društvenu kataklizmu uzrokovanu stečajevima, pišući kako su oni „normalna i gotovo svakodnevna pojava u svakoj tržišnoj privredi“.⁴⁴ Premda smo se u arhivskom radu tek u manjoj mjeri oslanjali na analizu dnevnih novina, napisi na koje smo naišli upućuju na nezanemarivu podršku suvremenim

⁴⁰ „Struka, strani jezici i kompjutori“, *Sindikalna javnost* 12, 11.3.1991., 8-9.

⁴¹ „Stručnjaci još uvijek čekaju“, *Borovo* 3171, 19.4.1991., 2.

⁴² „Kult efikasnog rada i poslovanja“, *Borovo* 3119, 9.3.1990., 2.

⁴³ „Pet stuba do burze“, *Vjesnik* 15342, 7.6.1990., 3.

⁴⁴ „Stečajevi haraju Zagrebom“, *Vjesnik* 15356, 11.6.1990., 3.

ekonomskim politikama u medijima. Oni također pokazuju kako su se pritisci na radništvo prikazivali kao spontani, prirodni i zakoniti rezultat ekonomskih procesa (natjecanja, produktivnosti, zalaganja) „oslobođenih“ birokratskih stega države, unatoč tome što su ti procesi, kako smo pokazali, upravo rezultat kontinuirane državne regulacije.

Da bismo upotpunili naš prikaz novine i težine radničkog iskustva, ukratko ćemo opisati kako je prisila tržišta bila doživljena na radnom mjestu. Kako smo ranije naveli, u ožujku 1991. borovska poduzeća idu u stečaj. Nakon višemjesečnih čekanja, štrajkova i nesigurnosti, radnici proživljavaju još jedno novo i dramatično iskustvo: svima su podijeljene radne knjižice, a samo manji dio može očekivati povratak na posao.⁴⁵ Njih po povratku na radna mjesta čeka nova disciplina. O pojačanom pritisku na radnike u uvjetima stečajnoga izvanrednog stanja saznajemo iz opisa situacije u Strojari, gdje su radnici produktivnost povećali čak osam puta. Ovo je postignuto isključivo po cijenu žestokog intenziviranja rada, ili, kako ga Tjednik opisuje, „zapadnjačkog proizvodnog ritma“. „Tempo na koji [radnici] nisu navikli“ podrazumijeva pola sata pauze za ručak i dvije kave, „ali uz stroj“. Također, utorkom se radi dva sata duže, jer se ne radi subotom. Tjednik zaključuje kako „napor ipak nije adekvatno nagrađen“, budući da se i dalje radi za minimalac. „Opstat će uporni i oni koji vole svoj posao. Dotad, strpljenje i samoodricanje, maksimalan angažman ...“ I uz postrožene disciplinske mjere (npr. za rad u fušu), „izdržati se mora, jer izgubi li se radno mjesto nema ni socijalne pomoći, a izostaje i preporuka u traženju novog zaposlenja.“⁴⁶ Slično kao i *Vjesnik*, novu situaciju pravdao je i stečajni upravitelj borovskog poduzeća Poly, izjavivši za Tjednik kako stečaj nije „bauk“, već „prava prilika da se bez birokratskih stega i radnici i rukovodioci posvete poslu.“ Smatra da je radnicima bilo „dosta samoupravljanja, njihovih prava, bolovanja i lažne solidarnosti. Oni žele posao, nekoga tko će im dati naređenje i platu.“⁴⁷ Po povratku u pogone nakon stečaja, i radnici Polija nailaze na pojačanu disciplinu, zahtjeve za „samoodgovornošću“, kao i „rigoroznija

⁴⁵ „Pred radnicima nepoznanice“, *Borovo* 3167, 22.3.1991., 3; „Reakcija“, *Borovo* 3168, 29.3.1991., 1.

⁴⁶ „Osam puta produktivniji“, „Povratiti izgubljeno povjerenje“, *Borovo* 3172, 26.4.1991., 1, 4.

⁴⁷ „POLI – Stečaj izmijenio sliku“, *Borovo* 3176, 21.6.1991., 1, 2.

mjerila u vrednovanju rada“. Unatoč tvrdnjama da će ovo imati pozitivan utjecaj na „radnike čija je kreativnost bila potiskivana“, četrnaest radnika uskoro dobiva otkaz jer nisu ispunili obaveze ili su bili „nezainteresirani“.⁴⁸ Naime, u Borovu je početkom godine donesen novi Pravilnik o disciplinskoj i materijalnoj odgovornosti radnika, koji umjesto dotadašnjih pet predviđa „tri rigoroznije disciplinske mjere: javnu opomenu, novčanu kaznu i prestanak radnog odnosa“. U duhu novog vremena, pravilnik nije prethodno dan na uvid radničkom savjetu, nego je „provođen po osnovi Zakona“.⁴⁹

Na osnovi ovakvih opisa, kao i šireg konteksta strukturnih promjena, može se zaključiti kako je najveći dio tereta u tranzicijskom procesu uspostavljanja kapitalističkih društvenih odnosa bio prisiljen podnijeti upravo rad. To je očito i iz napisa u Tjedniku koji navode da će se izlaz iz krize postići „boljom organizacijom rada, većim iskorištenjem vremena ... ali i znatno ozbiljnijem pristupu radu, disciplini i kvalitetnijom obučom“.⁵⁰ Ovakav je smjer zacrtan ne samo ograničenjima koja nameću mjere SIV-a, već i izravnije, novim programom prestrukturiranja Borova, kojim se kreće ka „pretvorbi vlasništva“, odnosno prema ispunjavanju uvjeta za dobivanje kredita od Svjetske banke. Program restrukturiranja za Borovo radi londonska kuća Coopers & Lybrand Deloitte i taj posao naplaćuje 500.000 američkih dolara. U nacrtu programa stoji: „Što se tiče proizvodnje obuke, posebno se naglašava potreba povećanja produktivnosti rada i eliminacija viška radnika, bolji pristup prihvatljivim sirovinama i bolje organizacija, uključujući autoritet, odgovornost i poticaj.“⁵¹

Prelazak na tržišno gospodarstvo: neizvjestan ishod

Promjene koje se događaju u ekonomskoj sferi nailaze na nepripremljenu i slabo informiranu javnost. Citirani primjeri iz *Vjesnika* sugeriraju da razlog za to nije bila samo medijska okrenutost zahuktalim nacionalnim sukobima.⁵² Radnici, čiji se materijalni položaj srozava

⁴⁸ „Dio radnika vraćen u hale“, *Borovo* 3171, 19.4.1991., 3.

⁴⁹ „Teških devedeset dana“, *Borovo* 3156, 1.1.1991., 1.

⁵⁰ „U dva poduzeća?“, *Borovo* 3176, 21.6.1991., 2.

⁵¹ „Prestrukturiranje Borova“, *Borovo* 3170, 12.4.1991., 2.

⁵² Borovske su novine i u ovom slučaju ostale kritički osjetljive na suvremene društvene trendove: „Zakoračili i mi, novinari u tržnu utakmicu – sistem financiranja te u nju izbacio

već niz godina, u svom odgovoru na reformsku ekonomsku politiku konzistentno ostaju jedino pri zahtjevu da ne bude dodatnih rezanja njihovih osobnih dohodaka. Istovremeno, pokazuje se da nemaju jasnu sliku o tome kako će izgledati ekonomsko uređenje prema kojem reforme vode. „Okretanje tržištu“ tako postaje magična floskula kojom se najavljuje izlazak iz krize, no radnici ne znaju što ona u praksi znači (iako će to ubrzo naučiti iz vlastitog iskustva). Primjerice, kada reformirani Savez samostalnih sindikata Hrvatske u Borovu izlaže svoj novi program i statut i radnicima predstavlja kolektivni ugovor kojim će štititi njihove interese, iz publike dolazi simptomatično pitanje: „Od koga će radnici štititi svoje interese?“⁵³ Ovakvo je pitanje u tom trenutku sasvim logično, jer se još uvijek ne zna na koji će se način transformirati društveno vlasništvo, ili radnici o tome nisu dovoljno obaviješteni.

Prijedlozi moguće pretvorbe i privatizacije društvenoga vlasništva ne prolaze bez kritika i brojnih nejasnoća: „Ako ... se [radnicima dionice] budu prodavale, tko će im ih prodavati – sami sebi? Budu li dionice podijeljene, neće li mnogi zaposleni izravno iz računovodstva pohrliti da ih prodaju budzašto čime se tek otvara mogućnost grabeža društvenog vlasništva i u čemu tek mogu profitirati ‘stručnjaci i direktori’, koji najbolje poznaju stanje stvari.“⁵⁴ Ova je bojazan bila utemeljena u suvremenoj praksi. U jednom od brojnih članaka o privatizacijskim dilemama, *Radničke novine* na proljeće 1990. spominju dotadašnja stečajna iskustva u kojima „od prodaje

pa, kao i sva nova poduzeća, moraš početi razmišljati o potencijalnim kupcima ove naše robe! Koja se ne jede a i ne oblači. Dakle, milosti nema za one koji imaju namjeru opstati! ... mijenjaju teme, okreće onima koje dižu tiraž. ... Tako trenutno na djelu jagma za informativnom robom koja ima zagaraniranu prodaju: nacio-teme. ... čak ni štrajk nije nikakva vijest ...“ („Lokalna novinarska muka“, *Borovo* 3107, 15.12.1989., 4) Kroz 1990. u Tjedniku se među oglasima pojavljuju reklame za male privatne biznise: videotke, krojačke radionice, trgovine na malo, frizerske salone i TV servise. Osim toga, tvornička novina daje svoj prilog informiranju radnika Borova o „oslobođenoj privatnoj inicijativi“ (uostalom, odlazak u privatnike predstavljao je jedno od poželjnih rješenja za problem viška radnika). Tjednik izvještava da je „u posljednjoj godini otvoreno preko stotinu privatnih trgovina – 40 privatnih poduzeća i par poduzeća za intelektualni rad, marketing i posredovanje“, kao i „prvo privatno poduzeće za knjigovodstvene i konzalting usluge“. („Mala privreda: Šansa u toleranciji“, *Borovo* 3120, 16.3.1990., 7.) Po prvi puta, Tjednik objavljuje i cjenik oglašavanja u listu. (*Borovo* 3128, 11.5.1990., 10.)

⁵³ „Test sindikalnog modela“, „Što radnicima donose sindikalne novine“, *Borovo* 3116, 16.2.1990., 1, 5.

⁵⁴ „Imaš poduzeće, vrati fotelju“, *Vjesnik* 15337, 2.6.1990., 4.

‘njihova’ vlasništva radnici ne dobivaju ni peneze, a gube i posao. Ostaju na cesti bez pravne, socijalne i materijalne sigurnosti, kao u početnoj fazi najcrnjeg kapitalizma“.⁵⁵ Prijelazno razdoblje dakle, osim socijalnih nemira, odlikuje neizvjesnost i nedostatak informacija oko načina i ishoda privatizacije.

Nakon saveznog Zakona o društvenom kapitalu, hrvatska vlada 24. listopada 1990. donosi uredbu o „zaštiti interesa Republike Hrvatske o postupku pretvaranja društvenog vlasništva u druge oblike vlasništva“, prema kojoj republička Agencija za restrukturiranje i razvoj procjenjuje je li predviđeno pretvaranje vlasništva prihvatljivo.⁵⁶ Naime, na temelju saveznog zakonskog okvira, republike su samostalno trebale razviti „implementacijske strategije za restrukturiranje poduzeća i privatizaciju“.⁵⁷ Sa sindikalne scene ubrzo stižu kritike na strategiju privatizacije nove hrvatske vlade. Sindikalno glasilo upozorava: „Dok savezna vlada, makar to namjerava ostvariti i nepopularnim mjerama, pokušava čuvati narodno bogatstvo na način koji bi dominaciju nad njim osigurao ili državi ili našim radnicima, ne isključujući ni inozemni kapital, naša se republička vlada potpuno opredijelila za totalnu privatizaciju.“⁵⁸ I Svjetska banka, koja pomno motri razvoj situacije u Jugoslaviji, smatra da nacrti slovenskog i hrvatskog Zakona o privatizaciji sadrže značajne izmjene u odnosu na savezni zakon. U Hrvatskoj, novi zakon predviđa rok (30. lipnja 1992.) nakon kojega ovlasti za odlučivanje o pretvorbi prelaze s poduzeća na Agenciju za restrukturiranje i razvoj, a Agencija se ovlašćuje za preuzimanje upravljanja u slučaju da su ugroženi ekonomski interesi Republike Hrvatske (npr. ako poduzeće nagomila dugove ili je insolventno, ili kada republička vlada tako odluči).⁵⁹ Dakle, ovi izvori sugeriraju da je republički model, u odnosu na savezni zakon, predvidio snažniju ulogu države (republike) u procesu pretvorbe društvenoga vlasništva. Ovakva mišljenja nalazimo i u komentarima na novu verziju republičkog Zakona o pretvorbi iz travnja 1991.

⁵⁵ Nedjeljko Jusup, „Kako u reprivatizaciju“, *Radničke novine* 18/19, 23.4.1990., 2.

⁵⁶ „Ako se država najednom povuče, doći će do grabeži imovine“, *Borovo* 3149, 2.11.1990., 2.

⁵⁷ Usp. World Bank, *Yugoslavia*, 23.

⁵⁸ Vlahov, Karmelo, „Sapunjanje daske“, *Sindikalna javnost* 11, 16.7.1990., 3.

⁵⁹ Usp. World Bank, *Yugoslavia*, 23.

kada *Sindikalna javnost* piše da, unatoč učinjenim izmjenama, „i dalje ostaje dojam o prevelikoj ulozi države“.⁶⁰

Preraspodjela društvenog vlasništva i borba za državu

Ovaj deskriptivni pregled procesa razgradnje socijalizma upućuje na potrebu dodatnog promišljanja borbi za državu koje se odvijaju u istom periodu. Naime, čini se neupitnim da u ovom času, kroz uspostavljanje tržišnih odnosa, država odigrava ključnu ulogu u transformaciji i preraspodjeli društvenoga bogatstva, pa stoga predstavlja moćan instrument u preslagivanju suvremenih klasnih odnosa. Uspostavljanje „apolitičnih“ tržišnih odnosa i političku borbu za državu stoga možemo promatrati u sklopu općenitijeg, klasnog procesa. Kao prvi korak u smjeru takve analize, koja bi ukazala na mjesto borbe za državu u procesu uspostavljanja novih klasnih odnosa, nudimo osvrt na nekoliko štrajkova koji su se odigrali u periodu kojim se bavimo.

Krenimo od prvog generalnog štrajka jedne industrijske grane u SFRJ iz prosinca 1990. Suočeni sa za rad pogubnim posljedicama tržišnog zaokreta, tom su prilikom štrajkali metalci i tekstilci, odnosno grane koje su činile „gotovo trećinu privrede Hrvatske“. Zahitjevi prije štrajka bili su da se „porezi i doprinosi poduzeća smanje na razinu na kojoj su bili 1988. godine, da se uvede 40-satno tjedno radno vrijeme, garantira minimalna plaća od 600 DEM i uvede moratorij na stečajevе“.⁶¹ Nakon neuspješnih pregovora, štrajk, u kojem sudjeluju i borovski radnici, organiziran je „zbog niskih plaća i najava masovnih otpuštanja bez odgovarajućeg socijalnog programa“.⁶² Kako je dio sindikata odustao od promoviranja reformskih mjera vlade i okrenuo se pokušajima da utječe na usporavanje posljedica privatizacije, hrvatska je vlada odgovorila pokušajem daljnjeg fragmentiranja sindikalnog pokreta, ponovno iza kulise gospodarskog napretka i tržišnog imperativa.⁶³ Nakon generalnog štrajka vlada

⁶⁰ Neven Andrić, „Privatno s pečatom države“, *Sindikalna javnost* 16, 8.4.1991., 3.

⁶¹ „Hrvatska pred stečajem“, *Danas* 458, 27.11.1990., 7.

⁶² „Štrajk“, *Sindikalna akcija*, 13.5.2015., 14.

⁶³ Promjene u pozicioniranju sindikata u razdoblju 1988-1991. upozoravaju na smjer i percepciju promjena koje se događaju u ekonomiji i društvu. Vrludanje sindikata u tom razdoblju ovom prilikom možemo tek skicirati. Sasvim na liniji i saveznih i republičkih ekonomskih politika, hrvatska sindikalna središnjica još 1990. predlaže operacionalizaciju ideje o „1000 malih poduzeća od 10 do 300 zaposlenih“ kako bi se izmijenila situacija u

optužuje SSSH za sabotiranje procesa pregovora i istovremeno predlaže novog, vlastitog socijalnog partnera, Hrvatsku uniju sindikata (HUS), koju predstavlja kao „istinsk[og] predstavnik[a] interesa radnika“, nasuprot „samozvanim predstavnicima radnika kojima je ... do vlastitih stolica“. ⁶⁴ No, s obzirom da je vlada u HUS-u prepoznala „istinski“ sindikat u trenutku kada isti nije još bio ni osnovan, komentatori su zaključili da se radi o sprezi „HUS-a i ljudi iz samih vrhova vlasti“. ⁶⁵ Država je, dakle, bila aktivno uključena u klasna previranja u periodu kojim se bavimo te je, uz zakonsko reguliranje novih društvenih odnosa, nastojala steći kontrolu nad drugim pozicijama, ovdje sindikalnim, s kojih je moguće utjecati na ishod tranzicije.

Iako se na ovom mjestu ne možemo posvetiti svim aspektima složenih društvenih promjena s kraja osamdesetih i početka devedesetih, važno je ponoviti da su one u relativno kratkom roku uvelike izmijenile uvjete radničkoga djelovanja. Prije nego se vratimo na implikacije širenja tržišnoga imperativa, podsjetimo se kako su ove promjene utjecale na fizionomiju borovskih štrajkova. Prvi štrajk koji pritom vrijedi spomenuti odigrao se u ljeto 1988. kada je oko 5.000 borovskih radnika štrajk započeo u kombinatu završilo upadom u Saveznu skupštinu u Beogradu. Riječ je o štrajku koji je bio dio vala masovnih samoorganiziranih radničkih nemira, a osim borovskih, pred beogradsku skupštinu tog su ljeta stigle još dvije radničke kolone. Ovaj smo štrajk detaljnije opisali drugdje, no vrijedi spomenuti neke njegove karakteristike koje ocrtavaju brzinu promjena koje će uslijediti. ⁶⁶ Ovaj je štrajk, naime, okupio radnike iz različitih dijelova kombinata, njihovi zahtjevi bili su usmjereni na sistemske promjene

kojoj „velika ili mamut poduzeća“ zapošljavaju preko 70% zaposlenih („Sindikalna ponuda“, *Borovo* 3114, 2.2.1990., 7). Sklad između sindikalnih i državnih ekonomskih stremljenja narušavaju podjele unutar sindikata: između republičkog i federalnog, između različitih republika, ali i unutar republičkih sindikata. Ovo fragmentiranje opisuje se kao dio procesa „demokratizacije“ društva. Na republičkom nivou Savez sindikata Hrvatske (SSH) se transformira u Savez samostalnih sindikata Hrvatske (SSSH) i dobiva novo rukovodstvo, a osnivaju se i brojni novi sindikati. Pogoršanje ekonomskog položaja radnika, isipanje članstva i „konkurencija“ među novim sindikatima dovode do promjene smjera u politici sindikata, koji se sada većim dijelom okreću borbi za očuvanje stečenih prava, bilo putem kolektivnih ugovora ili zakonodavnom zaštitom.

⁶⁴ „Komu će se prikloniti radnici“, *Danas* 459, 4.12.1990. 21.

⁶⁵ „Preko leđa gladnih“, *Danas* 462, 25.12.1990. 32.

⁶⁶ Usp. Ivčić, Nekić i Račić, „Čiji smo mi ovdje u Slavoniji?“.

unutar kombinata i društvene zajednice (a ne samo na plaće), a s radnicima u štrajku solidarizirali su se i njihovi kolege u isturenom pogonu u Somboru.⁶⁷ Kako im se ne bi pridružili beogradski radnici – čije su priključivanje protestu, kako smo saznali u intervjuima, Borovčani očekivali – kolonu iz Borova čuvao je kordon policije. Nakon štrajka u Borovo su se zaputila savezna i republička rukovodstva uvjeravajući radnike u ozbiljnost s kojom pristupaju njihovom problemu. Iz ovog pojednostavljenog sažetka vidljivo je kako gesta radnika, ali i odgovor institucija pokazuju da radnici u ljeto 1988. godine imaju određenu, u najmanjem slučaju simboličku snagu i utjecaj. Već godinu dana kasnije, nakon fragmentiranja poduzeća (i radnika) pod pritiskom tržišta, mogućnost artikulacije radničkih zahtjeva bit će značajno sužena. Zabilježeni štrajkovi koji su se odvijali unutar kombinata u 1989. (4 štrajka), 1990. (13 štrajkova) i prvu polovinu 1991. (11 štrajkova) stoga su bili manji, izolirani po poduzećima, i sa zahtjevima koji se uglavnom nisu odmicali od isplate ili preraspodjele osobnog dohotka.

U 1990. godini, ubrzo nakon parlamentarnih izbora na kojima republičku vlast osvaja HDZ, a lokalnu, u općini Vukovar, zadržava SKH-SDP, u Borovu se događa štrajk koji po nekim svojim značajkama odudara od opisanih. On govori o izmijenjenim uvjetima za radničko djelovanje, ali i o ulozi države u tranzicijskim sukobima kojima se bavimo. Prije svega, ovo je prvi štrajk u našem arhivu za koji se pojavljuju ozbiljne optužbe da je politički motiviran. Radnički savjet Borova će tako zaključiti da je cilj štrajka bio postaviti kadrove u Borovo koji su po mjeri stranke na vlasti u Republici.⁶⁸ Do istog zaključka dolazi i komentator koji u *Glasi Slavonije* piše da iza štrajka stoji HDZ: „netko od čelnika HDZ-a u toj sredini [je] zaprijetio ‘uništenjem Borova’ samo zato što je općinsko vodstvo druge političke boje”.⁶⁹ Ovakve su ocjene bile utemeljene u činjenici da su u ovom štrajku dva istaknuta člana štrajkaškog odbora bili aktivni

⁶⁷ Zahtjevi radnika bili su: da se smanji administracija za 30%, da osobni dohoci prate troškove života, da se osigura proizvodnja kroz nabavu sirovina i repromaterijala, da se isplate osobni dohoci za lipanj, da se pozovu na odgovornost rukovodioci kombinata, da se smanje SIZ-ovi od općine do federacije, da se smijeni direktor Tvornice kožne obuće, sindikalno rukovodstvo i samoupravni organ u Borovu.

⁶⁸ „Prihvaćena procjena povoda i posljedica štrajka“, *Borovo* 3138, 17.8.1990., 7.

⁶⁹ „Borovo“, *Borovo* 3135, 28.6.1990., 2.

članovi vukovarskog HDZ-a, te da su svoju stranačku pripadnost stalno i javno isticali. Osim navedenog, štrajk je specifičan i stoga jer predstavlja prvi i najizrazitiji moment u našem arhivu u kojemu se pojavljuju podjele radnika kombinata po etničkoj liniji: u napisima iz Tjednika tako se mogu naći neodređene izjave o tome da su za vrijeme štrajka Srbi htjeli raditi, a Hrvati nisu, da je kružio propagandni materijal koji se dijelio samo radnicima srpske nacionalnosti i slično.⁷⁰ Očito je da u ovom štrajku konvergiraju različiti interesi, te da se u skladu s njima pojedini akteri pozicioniraju strateški. Intervencija vladajuće stranke – njezin pokušaj instrumentaliziranja štrajka za ostvarivanje vlastitoga političkoga cilja, odnosno zauzimanja pozicija s kojih je moguće utjecati na proces privatizacije – pri tom interferira s radničkom borbom te radnicima pruža mogućnost taktičkog oslanjanja na one političke snage koje su bliske državnim strukturama. Istaknimo još jednom da je bitan ulog u ovom društvenom sukobu upravo tekuća preraspodjela društvenoga vlasništva. Za puno razumijevanje djelovanja radnika u ovoj situaciji potrebno je u obzir uzeti i sve ranije opisane aspekte njihove pozicije: nedostatak posla, stalne zastoje, čekanja, kašnjenja plaća, te brojne stečajeve i rast nezaposlenosti u čitavoj zemlji, koji predstavljaju realnu prijetnju i za egzistenciju borovskih radnika.⁷¹

Prema zaključku

Imajući na umu nedovoljnu istraženost samog početka tranzicijskog procesa u Hrvatskoj – gdje se početak tranzicije najčešće veže uz izvanredno stanje rata ili poratno razdoblje „divljeg“ kapitalizma – u ovom tekstu pokušali smo opisati nekoliko fenomena koji su pratili predratnu promjenu ekonomske paradigme. Dodatna istraživanja svakako bi pomogla bolje osvijetliti sve aspekte procesa kojim smo se ovdje bavili. Ipak, na kraju možemo pokušati sažeti zaključke koji slijede iz našega izlaganja.

⁷⁰ „Zanemarena upozorenja sindikata“, *Borovo* 3138, 17.8.1990., 3; P. Brozović, „Dan odluke“, *Glas Slavonije* 25.6.1990., 14; „Sjednica sa političkim prizvukom“, *Borovo* 3135, 28.6.1990., 4; „Dio ljudi želi raditi“, *Borovo* 3135, 28.06.1990., 4.

⁷¹ Složenoj problematici „klasnog i nacionalnog“ na primjeru Borova, odnosno problemu povezivanja radničkih zahtjeva i nacionalističkih politika, posvetit ćemo zaseban članak.

Generalizacija tržišnih odnosa prouzrokovala je velike potrese u društvu i prebacila najveći teret ekonomske krize na leđa radnika. Temeljna logika poslovanja brojnih radnih kolektiva, kao u borovskom slučaju, postala je potpuno neodrživa, a posljedice ovakvog razvoja situacije možemo nedvosmisleno povezati i sa zaoštavanjem postojećih sukoba i prebacivanjem odgovornosti između radnika, različitih radnih kolektiva i sindikata. Također, na borovskom primjeru vidimo kako se kriza iz industrije prelijevala i na širu zajednicu: urušavanje proizvodnje dovelo je do nedostataka sredstava i za zdravstvo, obrazovanje ili kulturu. Isti lijek stoga se predlagao i njima: da pronađu svoje mjesto na tržištu. Spomenuta generalizacija tržišnih odnosa pritom se opisuje kao nužna posljedica ekonomskih zakonitosti oslobođenih stega države. Međutim, osim pripreme zakonskog okvira, za promjenu paradigme bila je nužna podrška države kao i šira izgradnja hegemonije, što je vidljivo iz medijskog praćenja promjena ili pak iz početnog pristajanja sindikata uz reforme. Teret koji podnosi rad stoga nije rezultat „oslobođenog“ tržišta, već političke, odnosno državne regulacije. Pritom, radnička ambivalentnost prema neizvjesnom ishodu promjena u očitoj je suprotnosti prema tržišnom optimizmu elita. U ovim uvjetima stečajevi – kao dio strategije za rješavanje viška radne snage i nadolazeću promjenu vlasničkih odnosa – istovremeno izmještaju liniju sukoba između radnika i države (budući da je val stečajeva prezentiran kao ekonomska zakonitost, uobičajena u razvijenim kapitalističkim zemljama) i omogućavaju državi raspolaganje poduzećima (budući da tako nalaže zakon). Ali, ono što ostaje izvan domene „ekonomskih zakonitosti“ jest pitanje kontrole pozicija s kojih je moguć utjecaj na ishod tranzicije. Drugim riječima, sada se država ukazuje kao po-prište sukoba za pozicije s kojih je moguće upravljati i odlučivati o procesu preraspodjele društvenoga bogatstva (pri čemu se, s obzirom na suvremene političke odnose unutar federacije, prvenstveno radi o republičkoj razini vlasti). Republičke se „suverene“ nacionalne države iz ove perspektive ukazuju u svom klasnom aspektu, kao politički projekti koji za cilj imaju kontrolu nad društvenim bogatstvom u trenutku njegove raspodjele.

Bibliografija

- Bockman, Johanna, *Markets in the Name of Socialism: The Left-Wing Origins of Neoliberalism*, Stanford University Press, Stanford, 2011.
- Cvek, Sven, Ivčić, Snježana i Račić, Jasna, „Jugoslavensko radništvo u tranziciji: „Borovo“ 1989“, *Politička misao* 52, 2, 2015., 7-34.
- Cvek, Sven, Račić, Jasna i Ivčić, Snježana, „Rad u interpretacijama jugoslavenskih sukoba“, *Interpretacije jugoslovenskih sukoba i njihove posledice: između suštinskog neslaganja i dijaloga*, ur. Goran Tepšić, Radmila Nakarada i Nemanja Džuverović, Fakultet političkih nauka i Forum Ziviler Friedensdienst, Beograd, 2016., 109-130.
- Hall, Stuart, *The Hard Road to Renewal: Thatcherism and the Crisis of the Left*, Verso, London i New York, 1988.
- Horvat, Branko, *ABC jugoslavenskog socijalizma*, Globus, Zagreb, 1989.
- Ivčić, Snježana, Nekić, Martina i Račić, Jasna, „‘Čiji smo mi ovdje u Slavoniji?’ Štrajk radnika Borova 1988. u kontekstu mjera štednje i uspona nacionalizma u SFRJ“, *Diskrepancija*, 19, 2014., 6-23.
- Klein, Naomi, *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism*, New York: Picador, 2008.
- Meiksins Wood, Ellen, „From Opportunity to Imperative: The History of the Market“, *Monthly Review*, 46, 3, 1994., 14-40.
- Murrell, Peter, „What is Shock Therapy?“, *Post-Soviet Affairs*, 9, 2, 1993., 111-40.
- „Politički pluralizam u Jugoslaviji“, *Naše teme*, 3-4, 1990., 516-942.
- Sachs, Jeffrey, „How Yugoslavia Can Save Itself“, *The Washington Post*, 31.12.1989.
- Sachs, Jeffrey, „Shock Therapy in Poland: Perspectives of Five Years“, The Tanner Lectures on Human Values, Sveučilište Utah, 6. i 7.4.1994.
- World Bank, *Yugoslavia – Industrial restructuring study: overview, issues and strategy for restructuring*, World Bank Group, Washington, DC, 1991.
<http://documents.worldbank.org/curated/en/1991/06/20261098/yugoslavia-industrial-restructuring-study-overview-issues-strategy-restructuring>
- Zakon o finansijskom poslovanju, *Službeni list SFRJ*, 10, 93, 1989. Beograd.
- Zakon o poduzećima, *Službeni list SFRJ*, 31.12.1988., 44, 77, 1941-1957. Beograd.
- Zakon o pretvorbi društvenih poduzeća, *Narodne novine*, 19, 23.4.1991.
<http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/254203.html>
- Zakon o prisilnoj nagodbi, stečaju i likvidaciji, *Službeni list SFRJ*, 84/89.

Zakon o prometu i raspolaganju društvenim kapitalom, *Službeni list SFRJ*, 84/89 i 46/90. Beograd.

Zakon o radnim odnosima, *Narodne novine* 19, 03.05.1990., http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1990_05_19_377.html

Živković, Andreja, „Povratak u budućnost – tranzicija na Balkanu“, *Kriza, odgovori, levica. Prilozi za jedan kritički diskurs*, ur. Ana Veselinović, Miloš Jadžić i Dušan Maljković, Rosa Luxemburg Stiftung, Beograd, 2013., 218-249.

Market, state, and the end of socialism: the case of Borovo

This article is part of the research project on the continuity of social conflict in Croatia from 1987 to 1991, organized by the Center for Peace Studies and the Organization for Workers Initiative and Democratization from Zagreb. The focus of the text is on the shift in the dominant economic paradigm at the end of the 1980s and beginning of 1990s. Looking at the „Borovo“ shoe factory complex, we analyze the ways in which the reorientation to a market economy affected the position of the workers. We are especially interested in the process of generalization of market relations, in which the state plays a central role. In this way, we put the struggles for sovereign national states in the context of the contemporary transformation of class relations, which also entailed a redistribution of social wealth

Intelektualci i kritika države u Sloveniji osamdesetih godina

ALEŠ GABRIČ

U opisivanju vala kritike iz krugova kulturnih stvaralaca hrvatski je povjesničar Dušan Bilandžić već 1986. zapisao da su postojale značajne razlike između glavnih centara u državi, Beograda, Zagreba i Ljubljane, u odnosu intelektualca i političkih vlasti: „U Ljubljani se kritička misao razvijala manje više slobodno i normalno, s visokim stupnjem tolerancije od strane odgovornih političkih faktora.“ U radu se pokušava ispitati ovu tvrdnju kroz analizu odnosa intelektualaca i političkih vlasti u Sloveniji, traženja razlika u tom odnosu između Slovenije i drugih republika Jugoslavije i naglašavanju razlika do kojih je zbog toga došlo u sljedećim godinama političkog razvoja u Sloveniji u odnosu na druge republike nekadašnje Jugoslavije. Slovenski su intelektualci već sredinom osamdesetih godinama razmišljali o političkom programu budućeg oblika države, a njihova se javna kritika nije ograničavala samo na kritiku postojećeg već i na traženje onoga šta je potrebno za budućnost. U pogledima na ta pitanja razilazili su se i sa srpskim intelektualcima, s kojima su suočavali probleme odnosa u Jugoslaviji. Razlike su uočili i strani diplomati u Jugoslaviji pa su napomenute i u nekim od njihovih dokumenata.

U opisivanju vala kritike iz krugova kulturnih stvaralaca hrvatski je povjesničar Dušan Bilandžić već 1986. godine zapisao da su postojale značajne razlike između glavnih centara u državi, Beograda, Zagreba i Ljubljane, u odnosu intelektualca i političkih vlasti: „U Ljubljani se kritička misao razvijala manje više slobodno i normalno, s visokim stupnjem tolerancije od strane odgovornih političkih faktora.“¹ Razlike, koje je sredinom osamdesetih godina primijetio Dušan Bilandžić, ocrtavale su se već u prethodnim godinama, a posljedice su se osjećale i u kasnijima.

U to su vrijeme ne samo intelektualci već i slovenski političari politički položaj u državi ocjenjivali dosta drugačije od svojih kolega iz drugih jugoslavenskih republika.² Godine 1989. na zapadu Europe, u Francuskoj, spremali su se na slavljenje okrugle, 200. obljetnice

¹ Bilandžić, Dušan, *Jugoslavija poslije Tita: (1980-1985)*, Globus, Zagreb, 1986., 202.

² Više o tome: Repe, Božo, *Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije*, Modrijan, Ljubljana, 2002.

jednog od svojih najvećih povijesnih trenutaka koji je po značaju daleko premašio granice njihove države. U Parizu su se skupili vodeći svjetski političari koji su prihvatili poziv na veliki događaj. Tek otprilike pola mjeseca prije toga na drugom se kraju Europe održavala velika proslava prilikom okrugle obljetnice jednog drugog povijesnog događaja. U ovoj, za razliku od pariške, nije htio sudjelovati ni predsjednik države u kojoj se proslava zbila. „Dan prije proslave još uvijek se nisam odlučio“,³ u memoarima je zapisao predsjednik predsjedništva SFRJ, Slovenac Janez Drnovšek. Svojom prisutnošću na proslavi prilikom 600. obljetnice Kosovske bitke nije htio dati podršku srpskome vođi Slobodanu Miloševiću, koji je pompoznom predstavom pokušao Srbiji, Jugoslaviji i svijetu pokazati svoju moć. Drnovšek je zatim prisutnost na proslavi utemeljivao s nastojanjima za uklanjanjem mjera izolacije za Albance na Kosovu.

Poziv na proslavu na Gazimestanu, neposredno od srpskih vlasti, što je bilo neobično jer ih je obično slalo jugoslavensko ministarstvo vanjskih poslova, primio je i diplomatski zbor u Beogradu. Veleposlanik SAD-a Warren Zimmermann sa suradnicima se dogovorio da ne idu na proslavu, a odluka je bila „tako sama po sebi razumljiva da Washington nismo ni zamolili za posebne upute“. Na proslavi nije bilo ni predstavnika drugih važnih zapadnih država. Od onih s kojima je o tome razgovarao Zimmermann, poziv je prihvatilo samo tursko veleposlanstvo. Turski mu je kolega šaljivo napomenuo „da je Turska kao pobjednica Kosovske bitke zauzela nešto drugačije stajalište prema komemoraciji nego druge države“.⁴

Predstavnici važnih država nisu imali slične nedoumice o sudjelovanju na proslavi u Parizu. Kada su Francuzi za nekoliko godina unaprijed pripremali spektakl u sjećanje na okruglu obljetnicu jednog od najvećih političkih prevrata u povijesti, nisu razmišljali o tome da će se prilikom 200. obljetnice njihove revolucije početi redati novi politički prevrati. A kada je srpsko vodstvo pripremalo proslavu okrugle obljetnice svog velikog političkog prijeloma, to je činilo upravo u sklopu svoje politike da dođe do novog velikog prijeloma. Riječi srpskog vođe na Gazimestanu bile su izrečene previše

³ Drnovšek, Janez, *Moja resnica*, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1996., 55.

⁴ Zimmermann, Warren, *Izvor pogube. Jugoslavija in njeni uničevalci: zadnji ameriški veleposlanik pripoveduje, kaj se je zgodilo in zakaj*, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1998., 25.

izravno da bi ih bilo moguće prećuti. Naime, Milošević je spomenuo da je Srbija pred novim bitkama, premda ne oružanim, iako ubuduće ni to nije isključeno.

Put kojim je trebala krenuti Jugoslavija svakako nije bio usklađen sa smjernicama po kojima su u to vrijeme postupala vodstva većine istočnoeuropskih komunističkih država. Da je ovome dijelu svijeta potreban temeljit remont, inače nije bilo sumnje ni na Zapadu ni na Istoku. Čovjek koji je potegao odlučujući potez prema ovome cilju bio je Mihail Sergejevič Gorbačov, koji je u ožujku 1985. godine zauzeo mjesto generalnog sekretara Komunističke partije Sovjetskog Saveza. *The Gorbachev Factor*,⁵ kako ga je opisao britanski povjesničar Archie Brown, donio je svježinu u vrh stranke koja je nakon 1945. godine određivala razvoj istočno od željezne zavjese. Bio je novi tip partijskog vođe jer je za sovjetske prilike bio neobično mlad. I po profesionalnoj usmjerenosti odstupao je od starijih kadrova jer je bio pravnik širokih vidika, dok su stari staljinistički kadrovi obično imali tehničko ili agronomsko obrazovanje, a do visokog političkog položaja došli su preko rada u tvornicama. Više nego na dogmatsku doktrinu marksizma-lenjinizma pozivao se na analize realnog stanja u kojem se našao Sovjetski Savez sa svojim satelitima. Počeo je s reformama kakve socijalistički svijet još nije poznao, a ujedno otvorio i Pandorinu kutiju, što je vodilo u rušenje svijeta koji su htjeli (samo) radikalno reformirati.

Značajna točka razilaženja među istraživačima uzroka i posljedica pada komunističkih režima u Istočnoj Europi uloga je obrazovanih ljudi u ovom procesu. „Disidenti (izraz koji općenito nije bio po volji onima koje je označavao) su se većim dijelom već odvratili od režima i ‘socijalističkog’ jezika“,⁶ napisao je Tony Judt. Intelektualci su obično uživali veći ugled na Zapadu nego u svijetu u kojem su živjeli jer su u njemu njihove ideje bile izolirane u uskom krugu sumišljenika. A i na Zapadu su malo bolje poznavali samo one koji su emigrirali na Zapad ili su njihova djela bila prevedena na koji od velikih zapadnih jezika.⁷

⁵ Brown, Archie, *The Gorbachev Factor*, Oxford University Press, Oxford, 1996.

⁶ Judt, Tony, *Povojna Evropa: 1945–2005: 2. knjiga*, Mladinska knjiga, Ljubljana, 2007., 651.

⁷ Falk, Barbara J., *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe: citizen intellectuals and philosopher kings*, Central European University Press, Budapest, 2003.

Dosta drugačije bilo je u Jugoslaviji, a unutar nje naročito je Slovenija bila posebnost. Dok su intelektualci u drugim komunističkim državama svoje ideje tiskali u vlastitom izdanju ili u inozemstvu, osamdesetih su se godina u Jugoslaviji, a naročito u Sloveniji, mogućnosti ulaska kulturnih stvaralaca na javnu pozornicu ponovo brzo povećavale. Prijelom s uvažavanjem oštrijih kritika počeo je nakon svibnja 1980. godine kada je umro neosporni jugoslavenski vođa, Josip Broz Tito.

Dobrih mjesec dana poslije Titove smrti, 10. lipnja 1980. godine, 60 uglednih slovenskih kulturnih stvaralaca, pjesnika, pisaca i profesora humanističkih i socioloških smjerova ljubljanskog sveučilišta potpisalo je inicijativu za novu reviju. Među potpisnicima bili su ljudi koji su već imali probleme s unutrašnjom upravom, bili i u zatvorima, oni koji su morali nakon političkih čistki napustiti profesorsko mjesto na sveučilištu ili su imali neke druge životne probleme koji su bili posljedica strogo ograničavanog političkog i kulturnog rada. Potpisnici su inicijativu poslali nadležnim političkim organima i organima vlasti, koji su trebali dati suglasnost za izdavanje revije i osigurati joj državnu subvenciju. Potrebu za novom revijom potpisnici su utemeljivali višegodišnjim mrtvilom u „prostoru koji zauzimaju postojeće revije. Među njima nema ni dijaloga ni polemike: nema ni nikakve diferencijacije. A diferencijacije ni ne može biti već zbog toga što ih je usprkos drugačijem izgledu malo.“⁸

Unatoč svim nedoumicama komunistički moćnici nisu spriječili osnivanje nove revije koja je počela izlaziti 1982. godine kao *Nova revija*. Već od prvog broja objavljivali su članke u kojima su autori polemizirali s društvenom stvarnošću i odgovarali na aktualna politička i nacionalna pitanja. Suradnici su raspravljali o ulozi Komunističke partije u Drugom svjetskom ratu i nakon njega te obračunu komunista s opozicijom. Pritom su barem na početku opozicijski stav temeljili na predaji Edvarda Kocbeka i Dušana Pirjevca, koji su 1945. godine još bili u strukturi vlasti (prvi kršćanski socijalist, drugi komunist), ali su se zatim s njom razišli. Godine 1985. *Nova revija* iz zaborava je povukla Staneta Kavčiča, 1972. godine smijenjenog predsjednika slovenske vlade. Pobrinula se i za (neslužbenu)

⁸ „Pobuda za novo revijo“, *Nova revija* (Ljubljana), 1, 1982/83., 1.

rehabilitaciju brojnih prešućenih slovenskih kulturnih stvaralaca. U razgovorima s kulturnim djelatnicima koji su već iskusili komunističke zatvore i čiji su radovi bili zabranjeni, oštrica kritike bila je usmjerena naročito prema zahtjevu za slobodom govora i tiska.

Nova revija bila je svakako velika novost, ali nije bila iznimka. Nove teme i nova pitanja o sadašnjosti i bliskoj prošlosti intelektualci su počeli otvarati na brojnim područjima: na glazbenom pankerskim pokretom, u literaturi novim književnim djelima, a aktualna politička pitanja ponovo je otvarao i slovenski film. Kritički val u umjetnosti bio je najjači u Srbiji i Sloveniji, a na šire odjeke naletjele su naročito knjige o dotadašnjim tabuima. To su bili prije svega krvavi događaji nakon Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji i teror komunističke vlasti pri dolasku na vlast ili, kada su već bili na vlasti, konstruiranim političkim sudskim procesima i koncentracijskim logorima. Osim toga, srpski su pisci otvorili i temu koja u drugim republikama na početku osamdesetih nije bila primjetna, tj. nacionalno pitanje u Jugoslaviji. U Hrvatskoj je ta tema nakon događaja povezanih s Hrvatskim proljećem potisnuta u pozadinu, a u Sloveniji nakon prvih kritika, do ponovnog oživljavanja centralističkih ideja, još nije došla u prvi plan.⁹

U nekim je djelima već bila primjetna teza koju su u sljedećim godinama dograđivali, da je srpski narod u ratovima pobjeđivao, herojski se borio za zajedničku južnoslavensku državu, ali zatim u njoj zbog diobe po republikama bio razdijeljen na više dijelova i zapravo postao gubitnik i zarobljenik Jugoslavije. U djelu *Golubnjača* Jovan Radulović otvorio je vruću temu patnje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Danko Popović romanom *Knjiga o Milutinu* iz 1985. godine nagovijestio je da je srpska borba za Jugoslaviju zapravo bila greška jer su Srbi imali najviše žrtava, a u novoj su državi tobože dobili najmanje, odnosno čak izgubili. Na velik je odjek naišlo i pisanje Dobrice Ćosića, čija je teza da su Srbi pobjednici u ratovima i poraženi u miru zapravo kulminirala prilikom sudjelovanja u stvaranju srpskog nacionalnog programa, Memoranduma SANU.¹⁰

⁹ Gabrič, Aleš, Slovenska kulturnopolitična razhajanja med kulturno ustvarjalnostjo in politično akcijo 1980-1987, *Zgodovinski časopis* 1/2, (56), 2002., 199-221.

¹⁰ Više o toj tematici u: Dragović-Soso, Jasna, *Spasioci nacije: intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Fabrika knjiga, Beograd, 2004.

Koliko su se brzo mijenjali uvjeti za izdavanje ranije *zabranjenih* (službene zabrane nije bilo, ali je skrivena cenzura kontrolirala i ono što je u načelu bilo dopušteno) djela, očigledno prikazuje izdavanje romana Branka Hofmana *Noć do jutra*. U njemu je autor opisao patnju logoraša u zloglasnom jugoslavenskom komunističkom koncentracijskom logoru na Golom otoku. Roman je tiskan još 1975. godine, ali neposredno prije uveza u korice izdavanje je bilo zaustavljeno bez formalnog rješenja. Nastojanja vodstva Slovenske matice da završi započeti projekt trajala su više godina, a tek u jesen 1981. godine roman je nakon šest godina nastojanja napokon našao put do čitatelja. Kao što se u sličnim primjerima često događa, kada knjiga ima probleme s vlastima jer govori o tabuima, dogodilo se i s Hofmanovim romanom. Ubrzo je bio rasprodan i za slovenske prilike prilično je brzo došlo do pretiska djela, a sljedećih godina preveden je na brojne strane jezike.¹¹

Osim informbiroovstva, drugi tabu koji je u Sloveniji došao u prvi plan bili su Dachauski procesi, više politički montiranih sudskih procesa između 1947. i 1949. godine, koji su se u Jugoslaviji najviše približili staljinističkim procesima iz tridesetih godina u Sovjetskom Savezu. Pisac Igor Torkar, i sâm osuđen u jednom od procesa, u autobiografskom je romanu *Umiranje na obroke (Umiranje na rate)* progovorio o nasilju nad zatvorenicima, neljudskim prilikama u zatvoru i konstruiranju dokaza. Iz prvog izdanja 1984. godine autor i izdavačka kuća morali su, da bi mogli djelo izdati, isključiti zadnji dio knjige. Riječ je bila o anketi u kojoj je trinaest upitanih uglednih obrazovanih Slovenaca potvrdno odgovorilo na Torkarovo pitanje jesu li Dachauski procesi bili slovenska inačica staljinističkih sudskih procesa. Kao i Hofmanova, i Torkarova je knjiga brzo bila rasprodana, imala je više pretisaka i novih izdanja. U trećem izdanju, 1988. godine, objavljena je i cenzurirana anketa, a knjiga je zbog svog odjeka izašla i u srpskohrvatskom i njemačkom prijevodu.

Polemiziranje s dotada tabuiziranom bliskom prošlošću bilo je moguće opaziti i u brojnim literarnim, kazališnim i filmskim djelima i u tekstovima pank-grupa. Najviše polemika u političkim

¹¹ Simoniti, Primož, „Bogo Grafenauer kot predsednik Slovenske matice 1978-1988“, *Grafenauerjev zbornik*, ur. Vincenc Rajšp, Slovenska akademija znanosti in umetnosti - Znanstvenoraziskovalni center SAZU – Filozofska fakulteta – Pedagoška akademija, Ljubljana - Maribor, 1996., 137.

krugovima izazvao je pankerski pokret. Grupa Pankrti već je naslovima pjesama *Totalna revolucija*, *Jest sem na liniji* (*Ja sam na liniji*), *Za železno zaveso* (*Iza željezne zavjese*), *Vodja* (*Vođa*) ili *Anarhist* nagovještavala da je njihov pogled na svijet sasvim drugačiji od pogleda onih na vlasti. To su jako neposredno rekli u pjesmi u kojoj su pjevali „drugovi gospodo, ja vam ne vjerujem“, koja je za slušatelje predstavljala pravi antipod tadašnjem pjevačkom sloganu „računajte na nas“. I u pjesmama drugih pank-grupa dolazilo je do izražavanja nepovjerenja u vlast, a socijalnu krizu, koju su moćnici pokušavali rješavati praznim obećanjima, i traženje vlastite slobode pankeri su nagovještavali u nepoštivanju normi komunističkih moćnika i liberalnoj seksualnosti. Primjerice, grupa Otroci socializma za kongres Saveza komunista Slovenije 1982. godine, na kojem je približno sedamsto delegata dobilo kongresno gradivo u novim torbicama, sastavila je pjesmu *Sedamsto kožnih torbica*. U pjesmi su se rugali, neka ljudi ne misle na probleme jer će u gradivu iz sedamsto kožnih torbica biti moguće naći rješenje za sve probleme.¹² Političari nisu bili zabrinuti samo zbog provokativnih tekstova, već i zbog cjelokupne pank-scene koju su pratili jednako provokativni plakati i grafiti na kojima su bili zahtjevi za radikalne društvene promjene. Pozivanjem na anarhizam pankeri su s jedne strane pokušali izražavati svoj nepolitički, odnosno u tadašnjem kontekstu nesocijalistički stav, a s druge strane kritičkim su tekstovima izrazito intervenirali i upozoravali na greške sustava. U očima vladajuće stranke bili su politički obilježeni kao protivnici koje treba progoniti policijskim metodama i sudskim odlukama.

Vlast se susretala i sa sve češćim javnim kritikama na svoj račun, koje su bile izražavane u otvorenim pismima. Negativnije i s većom zabrinutošću nadležni su forumi i mediji počeli razmišljati o otvorenim pismima, inicijativama, peticijama i sličnim javno izraženim zahtjevima kada su u Beogradu intelektualci potpisali peticiju sa zahtjevom za promjenu Kaznenog zakona. Njome su zahtijevali ukinuće verbalnog delikta koji je bio zapisan u 133. članu toga zakona. Zakon je propisivao kaznu samo za pisani ili govoreni tekst kojim

¹² Određeni tekstovi od 1977. do 1985., Lovšin, Peter, Mlakar, Peter, i Vidmar, Igor, (ur.), *Punk je bil prej: 25 let punka pod Slovenci*, Cankarjeva založba–Ropot, Ljubljana, 2003., 99–123.

je pojedinac širio protudržavnu propagandu i pozivao na promjenu vlasti. Po njemu su ljudi mogli biti osuđeni samo zbog izrečenih riječi ili čak na osnovi toga što netko *naopako* misli i time *prouzrokuje* uznemirenost javnosti.

Sredinom osamdesetih godina slovenski su intelektualci skupljali potpise i za brojne druge peticije i zahtjeve, često za podršku političkim zatvorenicima iz drugih jugoslavenskih republika. Osim inicijative za ukidanje verbalnog delikta (bedž ili plakat s precrtanim brojem 133 postao je konstanta svih protesta), neki intelektualci potpisali su i zahtjev za ukidanje smrtne kazne, iako su zadnju takvu kaznu slovenski sudovi izrekli četvrt stoljeća ranije, ali je smrtna kazna još uvijek bila u praksi u nekim drugim jugoslavenskim republikama. U prosincu 1984. godine, u protestu zbog najavljenog procesa protiv šestorice kojima su trebali suditi u političkom procesu u Beogradu, objavljen je i popis organizacija i pojedinaca koji su potpisali izjavu. Skupljanje potpisa u ljeto 1983. godine za izjavu kojom su se potpisnici protivili usmjerenom obrazovanju u školstvu bilo je više ograničeno na slovensku problematiku. Činjenica da je bila naslovljena na vodeće slovenske organe vlasti i da ju je potpisao čak 671 ugledan slovenski intelektualac, većim dijelom sveučilišni profesori i istraživači sa znanstvenih instituta, svakako je bio uzrok za paniku u političkom vrhu. Početkom osamdesetih godina potpisnici peticija su još imali probleme s objavom peticija, a samo nekoliko godina kasnije poticatelji peticija u nekim su revijama već dobili mogućnost objave otvorenih pisama. Revije su počele objavljivati i popise potpisnika ili čak pozivati ljude da potpišu zahtjev. Mogućnost je objavljivanja različitih stajališta i zahtjeva za većom aktivnosti potakla i nove društvene pokrete, koji su nastajali u svijetu na prijelomu u osamdesete godine i naravno, nisu zaobišli Sloveniju.¹³

Uz protivljenje namještanju euroraketa u zapadnoj Europi razvio se mirovni pokret koji je pripremao demonstracije za mir i upozoravao na velike apetite jugoslavenske vojske za naoružavanjem. Strašno zagađenje belokranjske rijeke Krke, koje je u svom istraživačkom radu otkrio geograf Dušan Plut, potaknulo je nagli razvoj ekološkog pokreta koji se zauzimao za prihvaćanje standarda zaštite okoliša koji bi bili usporedivi s razvijenim svijetom, kao i za zatvaranje nuklearne

¹³ Puhar, Alenka, *Peticije, pisma in tihotapski časi*, Obzorja, Maribor, 1985., 98-109.

elektrane Krško. Zabrane objave nekih kritičkih priloga u revijama bile su povod za novinarsko otvoreno pismo u studenom 1983. godine kada su potpisnici svoje kolege i stalešku organizaciju, Društvo novinara Slovenije, pozvali da zaštiti slobodu novinarskog rada i izvještavanja umjesto da i dalje pristaje na ulogu zagovornika odluka koje proizlaze iz krugova vlasti.

Kritički odjeci u javnosti i sve drskiji mediji otvarali su raskrivanjem dotadašnjih tabua nove mogućnosti dijaloga među različito mislećima. Odzivi vlasti bili su različiti u različitim republikama. Kritički su val u kulturi moćnici u Srbiji i Sloveniji prihvaćali s vrlo različitim stupnjem tolerancije. Veći je bio u Sloveniji, a prilično manji u Srbiji gdje je svoju vlast učvršćivao Slobodan Milošević, a tamošnji sudovi ponovno su aktivnije progonili intelektualce.

Zbog veće tolerancije slovenskog pravosuđa prema drugačije mislećima, 1988. godine čak je i Udruženje književnika Srbije o verbalnom deliktu pisalo da ga „koriste i svi drugi sudovi u državi osim sudova u S(ocialističkoj) r(epublici) S(loveniji)“. Na ove primjedbe ljubljanski je javni tužitelj odgovorio da su te odredbe u Sloveniji još uvijek aktualne i da su između 1978. i 1986. godine na slovenskim sudovima devet puta sudili o kršenju 133. članka (znači članka o verbalnom deliktu).¹⁴ A prilikom uhićenja novinara *Mladine* sredinom 1988. godine Udruženje književnika Srbije 9. lipnja solidariziralo se sa zahtjevima Društva slovenskih pisaca za puštanje uhićenih i izrazilo zabrinutost „jer se hapšenja šire na vašu sredinu koja je bila duže vremena sigurna od toga“.¹⁵

Usprkos prividnoj idili između kulturnjačke opozicije i vlasti, sudske zabrane i afere ni u Sloveniji nisu bile nikakva rijetkost. Korištenje članaka o vrijeđanju države, državnih funkcionara, protudržavnoj djelatnosti i sl. još uvijek je bilo aktualno, a posljedice su bile zabrane objave pojedinih članaka ili zapljene nekih brojeva revija. Pritom su vlasti bile naročito koncentrirane na studentske revije *Tribuna* i *Katedra* i glasilo Saveza socijalističke omladine Slovenije *Mladina*. *Nova revija* bila je već od prvog broja predmet ideoloških kritika i zahtjeva za sudskim zabranama pojedinih članaka ili

¹⁴ Žerdin, Ali, *Generalni brez kape: čas Odbora za varstvo človekovih pravic*, Krtina, Ljubljana, 1997., 256.

¹⁵ A DSP, Dopis Udruženja književnika Srbije, 9.6.1988.

brojeva, ali usprkos žestokim raspravama, protiv nje nikada nije bio pokrenut sudski postupak. Nakon nekoliko godina zatišja s valom kritike kulturnjačke opozicije povećavao se i broj cenzorskih zabrana i zapljena. Ono što je Sloveniju bitno razlikovalo od ostatka države i ostalog istočnog svijeta bila je tadašnja sudska praksa. Naime, u Sloveniji je sredinom osamdesetih godina bilo već sasvim uobičajeno da su pojedini članci zabranjeni, a da ujedno nisu progonjeni i njihovi autori. Isto tako, nije više bilo neobično da sud odbaci denuncijaciju tužiteljstva protiv ove ili one revije.

Najveća protuofenziva vlasti bila je u Hrvatskoj, koju je zbog manje otvorenosti medija kritički val samo površno okrznuo. Hrvatski je ortodoksni komunistički ideolog Stipe Šušteršič u listopadu 1983. godine u Zagrebu organizirao savjetovanje o suvremenoj historiografskoj, memoarskoj i publicističkoj literaturi, a u svibnju 1984. godine i hrvatsko republičko savjetovanje. Njegovo gradivo obuhvaćalo je i popis novijih djela koja su bila ocijenjena kao politički neprihvatljiva i neprimjerena. Na popisu su bila navedena djela 186 autora, većim dijelom iz Beograda i Ljubljane. Dok su neki autori iz Srbije, navedeni na ovom popisu, bili izvedeni i pred sud, u Sloveniji se to više nije događalo. Slovensku različitost ubrzo su osjetili i u drugim dijelovima Jugoslavije i Slovencima se nekako zavidjelo na dijalogu koji se polako razvijao između intelektualaca i političara.

Organizacijsku inicijativu pri postavljanju novih tema u središte dijaloga između vlasti i opozicije sredinom osamdesetih godina preuzelo je Društvo slovenskih pisaca (DSP), koje je od 1983. do 1987. godine kao predsjednik vodio Tone Partljič, a u sljedećem četverogodišnjem mandatu Rudi Šeligo. Vodeći političari intelektualcima su sve češće predbacivali da se ne bave samo kulturnim pitanjima već u polemiziranje unose i političke tonove, a pozivanjem na kulturu samo se kriju od realnosti. Političari su mislili da bi se kulturni djelatnici morali baviti samo kulturnim pitanjima, a politički problemi trebali bi ostati domena društveno-političkih organizacija. Međutim, kritikama kulturnjačkog djelovanja i cenzorskim intervencijama i sami su prelazili ovu granicu i intervenirali u kulturno područje.

U odgovor na prebacivanja DSP je 9. i 10. siječnja 1985. godine u Ljubljani organizirao javnu tribinu *Slovenski narod i slovenska*

kultura. Ali rasprava se nije vrtjela samo oko kulturnih pitanja, što je bilo vidljivo iz riječi uvodničara, predsjednika DSP-a Tone Partljiča: „Da li se moje organizacije SSRNJ i SK ne bi trebale zamisliti što nas, pisce, na svim literarnim razgovorima pred odraslom publikom slušatelji ispituju o Kocbeku, Dachauu, Rogu... Zašto građani o tome ispituju mene, kulturnog radnika i pisca? Da li se boje pitati druge? Da li ne vjeruju odgovorima? Političke organizacije trebale bi se zamisliti zašto ova pitanja na terenu ne teku u okviru SK i SSRN.“¹⁶

Na mijenjanje uzoraka političkog ponašanja utjecale su i promjene u vodstvu SKS-a. Na njegovu kongresu u travnju 1986. godine, za razliku od prošlih kongresa, čuli su se i vrlo kritički tonovi o položaju u državi, naročito o privrednim problemima, koje zbog mjera savezne vlade imaju i uspješna slovenska poduzeća. Stariji vodeći političari vjerojatno su prvi put na kongresu SKS-a naletjeli na javno i neposredno neodobravanje svojih stajališta jer su u raspravi došle do izražaja i kritike na račun onih koji su se protivili ekološkom pokretu ili pravu radnika na štrajk. A posredno je bilo moguće primijetiti tko jača redove opozicije i u (neuspješnom) traženju odgovora na pitanje zašto se vrlo brzo smanjuje udio kulturnih djelatnika i mladih u Savezu komunista.

Vođenje Saveza komunista Slovenije nakon kongresa preuzeo je Milan Kučan, koji je bio kao Gorbačov – komunist mlađe generacije i po obrazovanju pravnik. Već je na kongresu, za razliku od tadašnje političke prakse komunističkih moćnika, otvoreno govorio o dubokoj privrednoj i društvenoj krizi u državi. U završnoj riječi naglasio je da „čovjek ne živi samo od kruha, ali ne i samo od ideja.“ Naglasio je i da je izlaz iz krize moguć samo vezivanjem na znanje (i posljedično obrazovane ljude), što je isto tako odstupalo od retorike starijih komunista, koji su se obično pozivali na radničke mase. „Intenzivni razvoj Slovenije i Jugoslavije mora se temeljiti na premašivanju znanstvenog i tehnološkog zaostajanja“, bez okolišanja je ocijenio Kučan na kraju kongresa.¹⁷

¹⁶ *Slovenski narod in slovenska kultura: Javna tribuna Društva slovenskih pisateljev*, Društvo slovenskih pisateljev, Ljubljana, 1985., 11.

¹⁷ Repe, Božo, *Milan Kučan, prvi predsednik*, Modrijan, Ljubljana, 2015., 110.

Stajališta Saveza komunista Slovenije prilično su se razlikovala od stajališta komunista iz drugih republika, naročito od Saveza komunista Srbije, gdje je Slobodan Milošević učvršćivao svoju vlast. Ali očigledne razlike nisu se pojavljivale samo među komunistima različitih naroda već i među intelektualcima različitih naroda.

Do prvog neposrednog susreta između slovenskih i srpskih intelektualaca, na kojem su raspravljali o političkoj sudbini Jugoslavije, došlo je 15. studenoga 1985. godine u Ljubljani. Sastanak je trebao biti skriven od očiju službene politike, ali je za njega saznala tajna policija i o tome izvijestila politički vrh. Srpski intelektualci govorili su o krizi u Jugoslaviji kroz srpske oči s naglašavanjem razbijenosti srpskog naroda koji živi u više republika, iako su se navodno u svjetskim ratovima najviše žrtvovali za Jugoslaviju. Kao gorući problem često su spominjali krizu na Kosovu. A slovenski intelektualci, krug suradnika *Nove revije*, često su se pozivali na usporedbe sa Zapadom. Dakle, dok su Srbi uspoređivali razvijenost Slovenije s jugoslovenskim prosjekom, Slovenci su uspoređivali zaostajanje razvoja Slovenije za sličnim regijama u zapadnoeuropskim državama.

Nakon odlaska srpskih predstavnika Slovenci su analizirali obavljeni razgovor i složili se da tako otvorenog razgovora o sudbini Jugoslavije na ovom prostoru vjerojatno još nije bilo. Ipak, smetala su im neka razmišljanja srpskih kolega s kojima su se inače slagali u tome da je Jugoslaviji potrebno cjelokupno preustrojstvo. Ali nisu našli zajednički jezik o tome kakva treba biti buduća Jugoslavija. Slovenskim intelektualcima smetala je opsjednutost srpskih kolega Kosovom i albanskim pitanjem, što je ometalo širenje razgovora na razvojne teme koje su Slovence više zanimale. U odnosu prema Beogradu nisu im smetali – kao Srbima – samo vodeći komunisti jer su slovenski intelektualci ocjenjivali da su sve središnje ustanove prepune ljudi koji misle *velesrpski* i da to nije samo posebnost ove ili one političke garniture. Nekim je Slovencima izrazito smetalo da se njihovi srpski kolege uopće nisu dali uvući u razgovor o traženju budućnosti Jugoslavije u okviru Europe, već se razgovor uvijek iznova vodio (samo) u okviru balkanskog prostora. Tako je jedan od slovenskih intelektualaca različitost pogleda među njima i u razgovoru sudjelujućih srpskih intelektualaca rezimirao u zaključak koji

se kasnije pokazao vrlo istinitim: „Dečki, ja ću vam odmah reći da s njima jedan čvrst razgovor neće biti moguć.“¹⁸

Ni suprotna strana nije bila sasvim oduševljena rezultatima razgovora jer po njihovu mišljenju Slovenci nikako nisu htjeli razumjeti srpsko pitanje u Jugoslaviji. To je najzornije u svojim knjigama opisao Dobrica Ćosić, inače sudionik ovog razgovora i godinu dana kasnije jedan od suautora Memoranduma SANU. Slovence je već više desetljeća ocjenjivao kao najveću prijetnju Jugoslaviji. Osamdesetih godina 20. stoljeća u svom je pisanju Slovence prekorio da sa zahtjevima za decentralizaciju ne razumiju kako se srpski narod žrtvovao za Jugoslaviju, da ne razumiju kosovski problem, da se žele previše distancirati od Balkana i da njihova težnja europeizaciji može donijeti samo životarenje na periferiji Europe.¹⁹

Slovenski i srpski intelektualci, koji su dotad bili prilično složni u kritiziranju komunističke vlasti, razišli su se u pogledima na daljnju sudbinu Jugoslavije. Najglasniji zagovornici nužnosti mijenjanja ustavnog sustava bili su srpski političari. Tvrdili su da je politička kriza Jugoslavije posljedica presnažnih konfederalističkih sastavnih dijelova Ustava iz 1974. godine. Srpskom političkom vodstvu i intelektualcima smetala je i po njihovu mišljenju prevelika autonomija obiju autonomnih republika u njezinu sastavu, Kosova i Vojvodine, što je Srbiju navodno postavljalo u neravnopravan položaj u usporedbi s drugim republikama. Srpski političari i intelektualci prilično su složno procjenjivali da su Srbi žrtve Ustava iz 1974. godine. Češće su u prvi plan postavljali dilemu koju je Slobodan Milošević u studenome 1984. godine ocijenio kao razilaženje kod pitanja jedinstvo ili separatizam.²⁰

Pripadnici nekih drugih naroda dobro su se zamislili o srpskim pogledima na Jugoslaviju kada je u rujnu 1986. godine bio objavljen Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU). Memorandum je bio osnutak srpskog nacionalnog programa, kasnije i političkog programa koji je velikim dijelom provodio Slobodan

¹⁸ ARS, AS 1589/IV, t.e. 2637/37, Zapis magnetograma (...) str. 106.

¹⁹ Perović, Latinka, „Srpski književnik, nacionalni ideolog i političar Dobrica Ćosić o Sloveniji i Slovencima“, *Slovenska pot iz enopartijskega v demokratični sistem*, ur. Aleš Gabrič, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2012., 200-202.

²⁰ Milošević, Slobodan, *Godine raspleta*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1989., 33-34.

Milošević, i proizlazio je iz uvjerenja da su Srbi i Srbija u Jugoslaviji zapostavljeni jer su navodno nadmoć u državi imale razvijene republike Slovenija i Hrvatska, koje su se zbog toga i najviše protivile mijenjanju ustavnog sustava.

Službena slovenska politika prilično se mlako odazvala na centralističke pritiske iz Srbije, što je bio samo dodatni poticaj za kritičku inteligenciju da još više naglasi svoja politička polazišta. Događaji u Beogradu samo su ubrzali ideju za izdavanje posebnog zbornika, koji je u veljači 1987. godine izdalo uredništvo *Nove revije* s podnaslovom *Prilozi za slovenski nacionalni program*. Uredništvo je u uvodniku napisalo da je riječ „o priložima za program kojeg još nema i čija formulacija odlučno premašuje kompetencije revije ili njenih suradnika“.²¹ Ideje predstavljene u *Prilozima* protivile su se uvriježenoj ustavnoj praksi jer su pod znak upitnika postavile vodeću ulogu Saveza komunista u državi, zahtijevale veću samostalnost slovenskog naroda, korištenje slovenskog jezika u vojsci i veća prava za civilno društvo i pojedinca u odnosu na državu.

Politički zahtjevi, objavljeni u 57. broju *Nove revije*, bili su meta brojnih kritika u cijeloj Jugoslaviji. Vlasti su upotrijebile klasičan mehanizam – vodstva i terenski odbori političkih organizacija slali su protestne rezolucije o *neprihvatljivim tezama Nove revije*, iako velika većina onih koji su protestirali *Novu reviju* uopće nije držala u rukama ili je čitala. Službeni odzivi iz Beograda bili su jednoglasno negativni, a odzivi u Ljubljani bili su podijeljeni jer su mediji objavili i pozitivne komentare 57. broja *Nove revije*. Protiv zahtjeva *Nove revije* službeno se opredijelilo i slovensko političko vodstvo. Usprkos buri, slovenski sudski organi nisu pokrenuli kazneni progon. Denuncijaciju, koja je pisce priloga u *Novoj reviji* teretila za neprijateljsko i proturevolucionarno djelovanje, protudržavno udruživanje i neprijateljsku propagandu, uložio je Savez boraca iz glavnog grada Hrvatske, Zagreba, ali slovenski ju je javni tužitelj odbacio jer navodno u 57. broju *Nove revije* nije bilo onoga što mu se predbacuje. To da je slovensko javno tužiteljstvo odbacilo denuncijaciju u drugim dijelovima Jugoslavije bio je dodatan razlog za još oštrije napade na Sloveniju. Inicijativu je pokušao preuzeti čak i savezni javni tužitelj i sam preuzeti postupak, ali slovenski su mu pravnici u lipnju 1987.

²¹ „Prispevki za slovenski nacionalni program“, *Nova revija* 57, 1987., 2.

godine dokazali da bi to bilo protuustavno jer je to bilo u nadležnosti Republike Slovenije, a ne savezne (jugoslavenske) sudske vlasti.

Objavljena stajališta nisu naletjela na odzive samo u Jugoslaviji, na teze pisaca pažnju su obratili i strani mediji. Oni su primijetili i različite odzive u državi, od zahtjeva iz drugih republika za progon urednika i autora priloga do odziva slovenske politike, koja je priloge u načelu odbila, ali se ujedno oduprla pokušajima progona autora. Neki iz drugih dijelova Jugoslavije i inozemstva smatrali su da iza pisaca priloga stoji slovensko političko vodstvo, odnosno da su stajališta slovenske vlasti i intelektualaca u odnosu prema Beogradu sve bliže.²²

Mjesec dana nakon izlaska zbornika, u ožujku 1987. godine, Društvo slovenskih pisaca organiziralo je javnu tribinu o ustavnim promjenama; najveća slovenska kongresna dvorana u Cankarovu domu u Ljubljani bila je premala za sve koji su htjeli nazočiti. Tribina je donijela važnu novost – među uvodničarima ovaj su put bili ravnopravno zastupani predstavnici slovenske vlasti i opozicije! Riječi uvodničara i polemike s javne tribine bile su uskoro izdane u posebnoj knjižici tako da se šira javnost mogla upoznati s pogledima slovenskih intelektualaca na ustavnu problematiku. U polemikama, već prije spomenute rasprave i tijekom nje, svoje je mišljenje predstavila šira paleta intelektualaca, jako heterogena po idejnim nazorima. U polemike su se uključivali intelektualci kruga oko *Nove revije*, obrazovani ljudi liberalnih nazora, a i marksisti i intelektualci koji su bili uključeni u rad društveno-političkih organizacija, prije svega Saveza komunista i Saveza socijalističke omladine. Rasprava o ustavnim pitanjima tako je bila samo logički nastavak rasprava o slovenstvu i jugoslavenstvu, koje su se redale već nekoliko godina.²³

To da slovenski intelektualci rješenje nisu vidjeli na jednak način kao moćnici ili srpski intelektualci bilo je vidljivo u prijedlogu

²² Gabrič, Aleš, „Zaostrenost mednacionalnih odnosov“, *Slovenska novejša zgodovina – od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848-1992*, ur. Jasna Fischer ... [et al.], Mladinska knjiga – Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2005., 1171-1174.

²³ Zajc, Marko, „Slovenski intelektualci in jugoslovanstvo v osemdesetih letih“, *Slovenija v Jugoslaviji*, ur. Zdenko Čepič, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2015., 241-255.

vodstva DSP-a da posebnoj skupini pravnih stručnjaka „predloži da počne s pisanjem novog ustava“.²⁴

Godinu dana kasnije, u travnju 1988. godine, DSP je sazvao novu javnu tribinu i na njoj predstavio *Gradivo za slovenski ustav*. Uvodnim priložima slijedilo je predstavljanje prijedloga ustava Republike Slovenije. Već se u navodu nazire da je riječ o ustavu Republike Slovenije, čiji se nacrt razlikovao od važećeg ustavnog reda „Socijalističke“ Republike Slovenije. U prvi su plan postavljena ljudska prava i ljudsko dostojanstvo, pravo naroda na samoodređenje i slovenska nacionalna samobitnost. I u radu o političkom sustavu ljudska su prava i slobode navedeni odmah na početku, a ne kao u ustavu Socijalističke Republike Slovenije u zamagljenim frazama negdje na sredini ustava. Od važećeg ustava teze su razlikovale jasne odredbe o slovenskom službenom jeziku na teritoriju Slovenije, jasno izraženi zahtjevi o trodiobi vlasti. Zapisu o kaznenim postupcima i radu sudova nagovještavali su da pisci ustava zahtijevaju ukidanje smrtne kazne. U teze za ustav uključeni su klasični zahtjevi zapadnih demokracija, pravo na udruživanje i javno okupljanje, pravo na štrajk i osnivanje nezavisnih sindikata i zahtjev za neposredne, opće i tajne izbore. U dijelu o imovinskim pravima i ekonomskim odnosima spomenuta je jednakopravnost različitih oblika imovine i jednakopravnost javne i privatne inicijative. Glavna moć u državi trebala je pripasti zakonodavnoj grani vlasti koja je trebala imati dva doma. Skupština je trebala biti izglasana na neposrednim, općim i tajnim izborima, a senat je trebao biti predstavnik različitih interesnih udruženja. Predsjednik republike trebao je predstavljati nacionalno jedinstvo, imati više reprezentativnu ulogu, a njegove nadležnosti nisu predviđale takvu moć kao primjerice u SAD-u ili Francuskoj. Vladu je koncept novog ustava stavljao u podređen položaj prema skupštini. Novosti su bile primjetne i u člancima o sudskoj vlasti. Nedvosmisleno je napisan zahtjev da se ne smiju osnivati izvanredni sudovi, a strogo ograničena trebala je biti i nadležnost vojnih sudova.²⁵

Korijene propasti Jugoslavije u godinama, odnosno desetljećima prije njezina raspada u preglednim povijestima, koje se detaljnije zaustavljaju na prijelomnim godinama 1989-90., gotovo ne možemo

²⁴ A DSP, Zapisnik seje Upravnega odbora DSP, 27. 10. 1987.

²⁵ *Gradivo za slovensko ustavo*, Univerzitetna konferenca ZSMS, Ljubljana, 1988., 85-114.

naći. Pregledi obično počinju izborima 1990. godine, a najveću pozornost dobivaju nacionalizmi na području nekadašnje Jugoslavije. Naglasci da je Slovenija u promjenama pretjecala ostalu Jugoslaviju nisu razumljivi sami po sebi. Slovensku prijelomnu točku, kada su se dotad prevladavajući idejni sukobi između vlasti i intelektualaca ili između intelektualaca različitih nacija pretvorili u masovne pokrete, u proljeće i ljeto 1988. godine donio je proces protiv četvorice, koji je u Ljubljani režirao vojni vrh Jugoslavenske narodne armije. Ispred vojnog zatvora u Ljubljani održavali su se masovni protesti koje je organizirao novoosnovani Odbor za zaštitu ljudskih prava. Iz redova njegovih vodećih članova i drugih ličnosti u 1988./1989. godini osnovane su nove političke stranke, prve poslije 1945. godine. Preskok od kulturnjačke opozicije do prave političke opozicije dogodio se brzo jer je na promjene ubrzo pristao i Savez komunista Slovenije. Kada su se u 1989. godini rušili komunistički sustavi u većini istočnoeuropskih država, u Sloveniji se odvijao dijalog između aktualne vlasti i predstavnika novih političkih stranaka. Dogovor je bio zapisan u promjenama slovenskog ustava u rujnu 1989. godine, koji je otvarao put slobodnim višestranačkim izborima. Ujedno su sa slovenskim ustavnim promjenama ograničena i prava saveznih vlasti u Sloveniji. Savez komunista Slovenije odrekao se monopolističkog položaja i u siječnju 1990. godine istupio iz Saveza komunista Jugoslavije jer ovaj pod utjecajem srpske politike nije pristao na takve političke promjene kakve su se već odvijale u Istočnoj Europi. Prvi demokratski višestranački izbori u Sloveniji održani su u travnju 1990. godine. Za razliku od nekih drugih bivših komunističkih država, moć odlučivanja raspršila se na politike i stranke različitih političkih opredjeljenja. Na parlamentarnim izborima pobijedila je koalicija novih stranaka Demos i predsjednik vlade postao je vođa desno konzervativnih kršćanskih demokrata Lojze Peterle. Za predsjednika parlamenta izabran je liberalno usmjereni intelektualac France Bučar, jedan od tvoraca već spomenutog prijedloga novog slovenskog ustava. Na predsjedničkim izborima pobijedio je Milan Kučan, reformistički vođa Saveza komunista Slovenije, koji je omogućio miran prelazak u demokraciju.

Ako autori povijesnih pregleda europske ili svjetske povijesti obuhvaćaju vrijeme Jugoslavije prije 1990. godine, uobičajeno su

obuhvaćeni srpsko-hrvatski odnosi i baština Drugog svjetskog rata, neravnomjerna privredna razvijenost i naglasak da su nesuglasice izbile na površinu nakon Titove smrti. Jugoslavija značajnije ulazi u svijet historiografskih istraživanja tek s razdobljem kada se počela rušiti u ratovima.

Iz toga, naravno, ne smijemo prebrzo zaključiti da su jugoslaven-ske unutrašnje prilike izvan države bile neprepoznatljive. Zapadni je svijet balkansko *bure baruta* jednostavno ocjenjivao kroz prizmu njegovih nacionalizama i pritom ostale granične linije, i one između liberalnog i autoritarnog pogleda na svijet, potisnuo u nejasnu pozadinu. Američki veleposlanik Warren Zimmermann tako je i Sloveniju u prvom redu ocjenjivao po slovenskom nacionalizmu, koji je navodno u velikoj mjeri bio suodgovoran za razbijanje Jugoslavije. Ali uz to je prepoznao i osjetne razlike među pojedinim dijelovima Jugoslavije i više puta naglasio da se njezin zapadni dio ne okreće prema Istoku ka Gorbačovu, nego da gleda u suprotnom smjeru. Za Slovence je napisao da „su svoju republiku shvaćali kao nastajuću demokraciju zapadnog tipa“. U razgovoru s predsjednikom slovenskog izvršnog vijeća Dušanom Šinigojem primijetio je da je bio „prepun ideja i projekata za privrednu suradnju sa zapadnim državama; nijednom u našem razgovoru nije spomenuo Beograd“. Želja za približavanjem zapadnom modelu bila je općeslovenska jer je i za reformirani Savez komunista Slovenije pod vodstvom Milana Kučana ocijenio da je riječ o „svjesnom nastojanju slovenske komunističke partije da sa slobodnim izborima, na kojima je stranka bila spremna izgubiti, republika dobije demokratski sustav zapadnog tipa“.²⁶

Razliku u odnosu na demokraciju unutar Jugoslavije primijetili su i analitičari obavještajnih službi SAD-a, koji su u listopadu 1990. godine proučavali perspektive Jugoslavije. U analizi su navedene često citirane riječi „Jugoslavija u idućoj godini neće više djelovati kao savezna država“, iz čega su kasnije nastajale *teorije urote* o tome da zapadne obavještajne službe razbijaju Jugoslaviju. Više je iznenađujuće da čitatelji dokumenta nisu isticali razlike u odnosu prema demokraciji i liberalnim slobodama, kojima su analitičari posvetili priličnu pozornost. Američki su analitičari upozoravali da Slovenija i Hrvatska ne pokazuju interes za život u državi s dominacijom Srbije

²⁶ Zimmermann, *Izvor pogube*, 33.

i vojske, koji ustraju na starim političkim obrascima. Sloveniju i Hrvatsku nisu ocjenjivali kao sijamske blizance, već su upozorili: „U Hrvatskoj i Sloveniji razvit će se političko-ideološki spektar kakav je u zapadnoj Europi, od socijalne demokracije na lijevoj strani do kršćanske demokracije – i čak fašizma – na desnoj strani.“ Pritom bi se, s obzirom na dotadašnja iskustva, trebalo pokazati da su slovenske političke elite bile uspješnije pri razvijanju političkih institucija i stvaranju uvjeta za njihovo djelovanje. I perspektiva u Hrvatskoj navodno je bila pozitivna, ali svakako manje obećavajuća i pouzdana, a mnogo bi toga trebalo ovisiti o tome hoće li Zagreb uspjeti osigurati primjerenu zaštitu i autonomiju srpske manjine u Hrvatskoj. Kada su spominjali mogućnosti širenja terorističkog djelovanja, američki su analitičari nabrojali sve jugoslavenske republike osim Slovenije. Slovenci su bili općenito spomenuti kao najviše kozmopolitski i prozapadno orijentirani u Jugoslaviji.²⁷

Razlike između Slovenije, Jugoslavije i ostatka komunističkog istoka nešto su bolje poznavali samo oni koji su se naročito zanimali za događanje u tom dijelu Srednje Europe, na koji drugi političari i izvjestitelji nisu bili tako koncentrirani. Europski poslanik Otto von Habsburg, kojeg je zanimalo teritorij gdje su vladali njegovi preci, pobrinuo se za to da je 20. siječnja 1988. godine na zasjedanju Europskog parlamenta govorio i predstavnik intelektualne opozicije iz komunističke države. Morali su paziti koga pozvati jer nisu željeli da ta osoba ima probleme s vlašću u domovini, zato nije smjela biti iz države gdje su kritičare još uvijek zatvarali. Dakle, izbor je mogao pasti samo na ličnost iz okoline gdje je između intelektualne opozicije i vlasti već tekao otvoren dijalog, a intelektualci su imali veće mogućnosti za javno izražavanje svojih stajališta u odnosu na druge komunističke države. Tako je na zasjedanju u Strasbourgu 20. siječnja 1988. godine govorio suradnik *Nove revije* France Bučar, jedan od najuglednijih slovenskih intelektualaca, autor priloga za 57. broj *Nove revije*, sutvorac gradiva za slovenski ustav i nekoliko godina kasnije suautor ustava Republike Slovenije, a nakon izbora 1990. godine predsjednik prvog slovenskog višestranačkog parlamenta. Zbog njegovog nastupa u Strasbourgu Bučaru su u domovini predbacivali

²⁷ *Yugoslavia Transformed*. NIE 15-90. CIA Released Documents. . http://www.foia.cia.gov/browse_docs.asp?doc_no=0000254259, 15.2.2017.

da rovari protiv svoje države, ali do sudskog progona protiv njega, što bi se vjerojatno dogodilo intelektualcima u drugim komunističkim državama, nije došlo.²⁸

Bučarove riječi vjerojatno se nisu sviđale niti dijelu europskih poslanika. U vrijeme kada je Zapad podržavao Gorbačova i perestrojku, Bučar je upozorio da pod komunističkom vlašću ne može doći do potpune reforme i da je povjerenje u „perestrojku“ svojevrsna zablude. Naime, reforme u komunističkom svijetu ne mogu biti uspješne ako ih aktualna vlast ograničava s već preživjelim obrascima, nego bi mogle biti uspješne samo ako bi prodrle u sve aspekte života. „A to ne znači samo više ekonomske, nego i više političke slobode, uvođenje više demokracije, više autonomnosti, više decentralizacije – a što bi, ako cijelu stvar dovedemo do njezinih konačnih posljedica, potkopalo samu prevlast partije. Početak tog procesa je perestrojka u SSSR-u – primjer najdublje slijepe ulice možda je Jugoslavija“,²⁹ prilično dalekovidno naglasio je Bučar.

Dakle, slovenska je intelektualna opozicija javnosti predstavila politički program dosta prije nego što su u Poljskoj režim i opozicija sjeli za okrugli stol. To je bilo moguće jer je u Sloveniji već od Titove smrti vladala opuštenija atmosfera, koja je omogućavala najviši stupanj tolerancije prema djelovanju intelektualne opozicije u cjelokupnom istočnoeuropskom komunističkom svijetu.³⁰ Omladinska organizacija u Sloveniji više nije igrala ulogu pomlatka za buduće vodeće komuniste, već je u prvoj polovici osamdesetih godina oblikovala vlastiti politički profil i pod svoje okrilje uzela pokrete kakvi su se na Zapadu dopuštali, a na Istoku progonili. Pokreti su utjecali na široku mobilizaciju ljudi, formalno doduše u okviru danog sustava i njezinih struktura, a faktički sasvim izvan njezinih idejnih spona.³¹ Naravno, sve je to bilo moguće jer se i Savez komunista Slovenije reformirao i liberalizirao, što je – jednako kao pri istodobnim Gorbačovljevim reformama – prouzrokovalo nesuglasice

²⁸ Gabrič, Aleš, „Lahkotnost rušenja starega in težavnost vzpostavljanja novega“, *Slovenska pot iz enopartijskega v demokratični sistem*, ur. Aleš Gabrič, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2012, 20-24.

²⁹ Bučar, France, *Prehod čez rdeče morje*, Mihelač, Ljubljana, 1993., 9.

³⁰ Gabrič, *Slovenska kulturnopolitična razhajanja*.

³¹ Vurnik, Blaž, *Med Marxom in punkom: vloga Zveze socialistične mladine Slovenije pri demokratizaciji Slovenije (1980–1990)*, Modrijan, Ljubljana, 2005.

između liberalnijeg i konzervativnijeg dijela partije.³² Na zbližavanje stajališta slovenske komunističke vlasti i intelektualne opozicije utjecala su sve zloslutnija predviđanja, koja su dolazila iz jugoslavenske prijestolnice.

Ono što ne pronalazimo ni u svjetskoj literaturi, a iznimno rijetko u literaturi iz nekadašnjeg jugoslavenskog prostora, pitanje je kada je intelektualna opozicija počela aktivno stupati u politički prostor i kada je prešla granicu između antipolitike (kao kritike postojećeg stanja) i politike (kao jasne vizije budućnosti s izvođenjem aktivnosti koje vode k tomu cilju). U toj točki, pri ulasku intelektualne opozicije u politički prostor, Slovenija je pretekla ostali istočnoeuropski komunistički svijet jer su se otvorene debate, na kojima su ravnopravno sudjelovali i predstavnici vodeće stranke i intelektualci, počele redati nekoliko godina ranije nego u drugim državama, još prije nego što je Gorbačov pustio duha iz boce.

U komunističkom dijelu Europe krajem osamdesetih godina još su odjekivale manifestacije i listine, koje su se ograničavale na kritiku postojećeg, na antipolitiku. A u Sloveniji su intelektualci u drugoj polovici osamdesetih godina već prekoračili granicu između antipolitike i politike te tražili i odgovore na pitanje što bi nakon rušenja staroga trebao biti temelj novoga. *Prilozi za slovenski nacionalni program*, objavljeni u veljači 1987. godine, i zatim još izrazitije *Gradivo za slovenski ustav* iz travnja 1988. godine javno su predstavili alternativu postojećem stanju i nagovijestili put kojim Slovenija treba krenuti nakon pada komunističke vlasti. Nešto slično, izradu prijedloga novog ustava koji treba zamijeniti zastarjeli socijalistički, drugdje u Istočnoj Europi u to vrijeme ne možemo zamijetiti. Slovenska posebnost je i to da se takva djelatnost nije obavljala u kakvim ilegalnim forumima, već (većim dijelom) u okviru legalnih oblika civilnog društva. Značajnu ulogu pri širenju političkog prostora za nove ideje odigrao je Savez socijalističke omladine Slovenije, a pri organiziranju javnih tribina sa sudjelovanjem intelektualne opozicije Društvo slovenskih pisaca, koje je pri sastavljanju gradiva za novi ustav surađivalo sa Slovenskim sociološkim društvom.

³² Lusa, Stefano, *Razkroj oblasti : slovenski komunisti in demokratizacija države*, Modrijan, Ljubljana, 2012.

Slovenija veću pozornost šire svjetske javnosti u 1989. godini, kada je srušen Berlinski zid i kada su padali komunistički režimi Istočne Europe, i 1990. godine kada su nakon dugih desetljeća provedeni prvi višestranački demokratski izbori, još nije privukla. Njezin prijelaz u demokraciju tekao je mirno i u zatišju drugih velikih događaja iza padajuće željezne zavjese. Slovenija je svijetu postala zanimljivija tek nakon proglašenja samostalnosti, kada je počeo kratkotrajni rat za slovensku samostalnost, ali to je već neka druga priča.

Izvori

A DSP – Arhiv Društva slovenskih pisateljev

Literatura

- Bilandžić, Dušan, *Jugoslavija poslije Tita : (1980-1985)*, Globus, Zagreb, 1986.
- Brown, Archie, *The Gorbachev Factor*, Oxford University Press, Oxford, 1996.
- Bučar, France, *Prehod čez rdeče morje*, Mihelač, Ljubljana, 1993.
- Dragović-Soso, Jasna, *Spasioci nacije: intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Fabrika knjiga, Beograd, 2004.
- Drnovšek, Janez, *Moja resnica*, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1996.
- Falk, Barbara J., *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe: citizen intellectuals and philosopher kings*, Central European University Press, Budapest, 2003.
- Gabrič, Aleš, „Slovenska kulturnopolitična razhajanja med kulturno ustvarjalnostjo in politično akcijo 1980-1987“, *Zgodovinski časopis*, 1/2, (56), 2002., 199-221.
- Gabrič, Aleš, „Zaostrenost mednacionalnih odnosov“, *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848-1992*, ur. Jasna Fischer ... [et al.], Mladinska knjiga-Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2005., 1165-1174.
- Gabrič, Aleš, „Lahkotnost rušenja starega in težavnost vzpostavljanja novega“, *Slovenska pot iz enopartijskega v demokratični sistem*, ur. Aleš Gabrič, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2012, 11-32.
- Gradivo za slovensko ustavo*, Univerzitetna konferenca ZSMS, Ljubljana, 1988.
- Judt, Tony, *Povojna Evropa: 1945–2005: 2. knjiga*, Mladinska knjiga, Ljubljana, 2007.

- Lovšin, Peter, Mlakar, Peter in Vidmar, Igor, (ur.), *Punk je bil prej : 25 let punka pod Slovenci*, Cankarjeva založba – Ropot, Ljubljana, 2003.
- Lusa, Stefano, *Razkroj oblasti: slovenski komunisti in demokratizacija države*, Modrijan, Ljubljana, 2012.
- Milošević, Slobodan, *Godine raspleta*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1989.
- Perović, Latinka, „Srpski književnik, nacionalni ideolog i političar Dobrica Ćosić o Sloveniji i Slovencima“, *Slovenska pot iz enopartijskega v demokratični sistem*, ur. Aleš Gabrič, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2012.
- Puhar, Alenka, *Peticije, pisma in tihotapski časi*, Obzorja, Maribor, 1985.
- Repe, Božo, *Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije*, Modrijan, Ljubljana, 2002.
- Repe, Božo, *Milan Kučan, prvi predsednik*, Modrijan, Ljubljana, 2015.
- Simoniti, Primož, „Bogo Grafenauer kot predsednik Slovenske matice 1978-1988“, *Grafenauerjev zbornik*, ur. Vincenc Rajšp, Slovenska akademija znanosti in umetnosti – Znanstvenoraziskovalni center SAZU – Filozofska fakulteta – Pedagoška akademija, Ljubljana – Mariboru, 1996., *Slovenski narod in slovenska kultura: Javna tribuna Društva slovenskih pisateljev*, Društvo slovenskih pisateljev, Ljubljana, 1985.
- Vurnik, Blaž, *Med Marxom in punkom: vloga Zveze socialistične mladine Slovenije pri demokratizaciji Slovenije (1980–1990)*, Modrijan, Ljubljana, 2005.
- Yugoslavia Transformed*. NIE 15-90. CIA Released Documents. Dostup: http://www.foia.cia.gov/browse_docs.asp?doc_no=0000254259
- Zajc, Marko, „Slovenski intelektualci in jugoslovanstvo v osemdesetih letih“, *Slovenija v Jugoslaviji*, ur. Zdenko Čepič, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2015., 241-255.
- Zimmermann, Warren, *Izvor pogube. Jugoslavija in njeni uničevalci : zadnji ameriški veleposlanik pripoveduje, kaj se je zgodilo in zakaj*, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1998.
- Žerdin, Ali, *Generalni brez kape: čas Odbora za varstvo človekovih pravic*, Krtina, Ljubljana, 1997.

Intellectuals and the critique of the state in 1980s Slovenia

In describing a wave of criticism from artistic circles, Croatian historian Dušan Bilandžić already wrote in 1986 that there were significant differences between the major urban centers in Yugoslavia, namely Belgrade, Zagreb and Ljubljana, when it came to intellectual and political power: „In Ljubljana, critical thought developed more or less freely and normally, with a higher degree of tolerance by responsible political authorities. „ This paper attempts to examine this claim through the analysis of the relationship between intellectuals and political authorities in Slovenia. Moreover, the paper explores the differences between the Slovenian context and the context of the other republics of Yugoslavia, which led to different political developments in the following years. Already in the mid-1980s, Slovenian intellectuals dealt with the political future of the country, and their public criticism was not limited to a critique of the status quo, but rather addressed what was needed for the future. On this point, their position differed from the one of Serbian intellectuals, with whom they discussed national relations within Yugoslavia. Such differences were noted and mentioned in some of the documents written by foreign diplomats residing in Yugoslavia.

Treći dio: politike sjećanja

U potrazi za socijalističkim prostorom – konstrukcija i destrukcija mita

ANA PANIĆ

Kroz multidisciplinarni pristup pokazujemo kako su se pejzaži koristili u političke svrhe i kakvu je funkciju likovna umetnost imala u gradnji kulta Josipa Broza Tita potenciranjem njegove mesijanske pojave u istoriji prostora naseljenog južnoslovenskim nacijama i etničkim zajednicama, a naročito tokom Drugog svetskog rata. Otuda je sve što je vezano za „najvećeg sina naših naroda i narodnosti“, a što se moglo tumačiti u martirološkome obrascu, bilo vredno umetničke inspiracije: od rodne kuće, preko radionica u kojima je šegrtovao, kuće u kojima je hapšen kao komunistički ilegalac, do Užica i Jajca kao dva grada – simbola komunističke i opštenarodne borbe protiv fašističkog okupatora i stavljanja temelja novoj socijalističkoj Jugoslaviji. U nastavku ovaj rad analizira recentne umetničke prakse na prostoru bivše Jugoslavije koje se bave kulturnim, istorijskim i političkim fenomenima vezanim za istoriju Jugoslavije i nasleđe socijalizma u postjugoslovenskim društvima i podsećanjem na dostignuća ove nestale države, kritikuju periferni položaj postojećih država – naslednica u svetskom kapitalističkom sistemu.

Uvodna razmatranja

Pejzaži iz likovne zbirke Josipa Broza ilustruju tokove jugoslovenske umetnosti, ali posmatrani sa jednog drugog aspekta, oni su odraz ideologije vlasti. Nisu samo nevini prikazi prirode i gradova, već imaju jasnu političko-propagandnu ulogu, zbog čega ih se veliki broj našao u Titovoj rezidenciji kao slika novog društva i istorijska potvrda nove Jugoslavije. Neodvojiv deo priče o pejzažima iz Titove kolekcije čine i pejzaži koji su planski prezentovali pažljivo selektovane momente iz rane biografije Josipa Broza Tita i time učestvovali u građenju njegovog kulta koji je bio jedan od legitimacijskih osnova režima.

Pejzaži su u istoriji umetnosti često korišćeni za izražavanje društvenih odnosa, iako se to nije uvek tako percipiralo, jer nije bilo interdisciplinarnog pristupa. Svest da pejzaži obuhvaćeni slikom ne moraju nužno biti (i često nisu) naturalistički prikazi realnosti i sveta oko nas, došla je sa socijalno orijentisanim strujama unutar

istorije umetnosti koja na tom polju može mnogo da nauči od antropologije sa njenim mnogo fleksibilnijim pristupom metodama percepcije i recepcije. Nužna je jasna distinkcija između reprezentacije i realnosti, između naslikanog pejzaža i njegove reference u tzv. „stvarnom svetu“. Postavlja se pitanje kako posmatramo svet oko sebe – iz psihološke, istorijske, geografske, ekonomske ili društvene perspektive. Kao što realna slika koju vidimo svojim očima može da se posmatra iz bezbroj perspektiva, tako može i njena reprezentacija. Relacija percepcija/reprezentacija, oblikovana je određenim materijalnim uslovima i društvenim pritiscima. Namera nam je da ovim tekstom pokažemo kako figurativne slike, pored samih prizora koje predstavljaju, prenose i mnoge druge poruke. Stavljene na raspolaganje društvu, odnosno, društvenom upotrebom koja je dodata čistoj materiji, postaju plen mitskog govora i pored umetničke vrednosti daje im se i vrednost označitelja, tj. simbola.¹ Upravo stoga, ali i zbog složenosti društvenih konteksta Kraljevine SHS (Jugoslavije) i socijalističke federacije, te država-naslednica i načina na koji su ti uveliko različiti društveni konteksti, a naročito hegemonne ideologije i političke snage, u datim trenucima uslovljavali umetnost uopšte, a likovno stvaralaštvo posebno, odlučila sam se za interdisciplinarni pristup temi. Pored istorijsko-umetničke analize likovnih dela koja je neophodna za njihovo vrednovanje i smeštanje u određeni vremenski okvir, za njihovo dublje razumevanje koristila sam se književnim i kulturalnim teorijama, kao i antropologijom, ali sam delimično ušla i u oblast sociologije nacije i sociologije nacionalizma tragajući za funkcijom pejzaža koje je Josip Broz Tito dobio na poklon, a to je funkcija stvaranja kolektivnog pamćenja i državnog jugoslovenskog identiteta kroz građenje kulta Josipa Broza Tita i građenje nadnacionalnog jugoslovenstva.

Kao istoričarka umetnosti koja radi u jednom istorijskom muzeju a proučava kulturu i umetnost u socijalističkoj Jugoslaviji, političke prakse (post)jugoslovenske umetnosti i savremenu umetničku produkciju, kao i kulturu sećanja i izgradnju kolektivnog sećanja na Jugoslaviju, javne spomenike i njihovu ulogu u materijalizaciji kolektivnog sećanja i umetnost kao sredstvo konstruisanja (nad)nacionalnog identiteta, u svom radu najčešće kombinujem metodološke

¹ Bart, Rolan, *Književnost, mitologija, semiologija*, Nolit, Beograd, 1979., 229-231.

pristupe sociologije, istorije i istorije umetnosti, ali i teorije savremene umetnosti.

Mitologizacija pejzaža i kontrukcija jugoslavenske hagiografije

Podsetimo se da po Klodu Levi-Strosu (Claude Lévi-Strauss), mitovi pre svega daju informacije o društvu i vremenu u kome su nastali i načinu na koji to društvo funkcioniše.² U socijalističkoj Jugoslaviji, koja je bila federacija nacija koje imaju zasebne istorije i različite vere, trebalo je stvoriti osećaj zajedništva, okupiti ljude oko zajedničke kulture, ujediniti široke mase i stvoriti zajednički identitet.³ Ne više kao oruđe nacionalne integracije što je, pokazalo se, bezupečno pokušano u Kraljevini Jugoslaviji po uzoru na građenje evropskih nacija u okviru unitarističke politike sa ciljem stvaranja jednog naroda – jugoslovenskog, sačinjenog od tri plemena, već kao oruđe „socijalističke reunifikacije“.⁴ Svakom kolektivnom identitetu potrebno je zajedničko i jedinstveno tumačenje istorije i kolektivno pamćenje, jer ako nema pamćenja, nema ni identiteta ni nacije.⁵ Narodi različite političke kulture i životnog iskustva našli su se u zajedničkoj državi, stvaranjem Kraljevine SHS koja nije imala jasno određenu, ni precizno formulisanu kulturnu politiku, kao jedan od vidova preko kojih je mogla da se ostvari jača integracija. Za razliku od kulturne politike međuratne Jugoslavije koja je bila više skup individualnih inicijativa pojedinaca nego kolektivnih kulturnih napora države, nova vlast je već 1945. godine postavila temelje aparata agitacije i propagande, sa ciljem da u rukama Partije i njenih propagandnih ustanova koncentriše „posredno ili neposredno“ celokupan politički, kulturni, prosvetni i naučni život i kanališe sve težnje stanovništva za kulturnim životom. Trebalo je kroz rad u oblasti

² Lévi-Strauss, Claude, *Introduction to a Science of Mythology*, Vol. 4, Jonathan Cape, London, 1981., 639.

³ Smit, Entoni, „Zlatno doba i nacionalni preporod“, *R.E.Č – časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja* 56, 1999., 93-110.

⁴ Štiks, Igor, „Laboratorije državljanstva: Konceptije državljanstva u Jugoslaviji i postjugoslovenskim državama“, *Državljeni i državljanstvo posle Jugoslavije*, ur. Džo Šo i Igor Štiks, Clio, Beograd, 2012., 35-70.

⁵ Gržinić, Valentina, „Jugoslavensko trojstvo: rad, mladost i Republika. Obilježavanje socijalističkih praznika u Istri“, *Radionica za suvremenu povijest. Istraživanja diplomanata puskog Sveučilišta 2011-2013*, ur. Igor Duda, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli i Srednja Europa, Pula – Zagreb, 2013., 72.

kulture i stvaralaštva upoznavati mase sa ciljevima KPJ, mobilisati ih i „izvlačiti“ ispod tuđih kulturnih i ideoloških uticaja.⁶

Svaka revolucija i svako stvaranje nacije podložni su mitologizaciji i preterivanjima. Po definiciji, mit je interpretacija i upotreba istorije kojoj je glavna svrha da daje legitimitet vlasti koja tu istoriju koristi i na nju se poziva. Politička mitologija idealizuje prošlost, istorijski događaji i ličnosti se posmatraju nekritički, romantizuju se i stavljaju u funkciju sadašnjih ideologija i struktura vlasti.⁷ „Mit predstavlja konstitutivni element svake prave revolucije. Oblik je kolektivne svesti i osećanja, ne opis stvari već izraz volja koji pobunu gladnih usta pretvara u uzvišen stvaralački čin. Ukoliko kolektivni ciljevi, uverenja i stremljenja nisu oblikovani u mitsku predstavu, domet revolucionarne akcije je ograničen, akcija je neefikasna i nedjinstvena... Iako nema posebnu vrednost kao politički program, mit ima naglašenu praktičnu ulogu.“⁸ Mit je bio važan deo političke ideologije, kao motivacija, podsticaj, ali i opravdanje. Pretvaranje istorije u mit, po Entoniju Smitu, ključna je karakteristika nacionalnog identiteta. Prvo i osnovno obeležje nacionalnog identiteta je istorijska teritorija, odnosno domovina, kolevka naroda koja je njenim pripadnicima „sveta“, koja im pripada, kao i oni njoj.⁹ Nacije su nezamislive bez zajedničkih mitova o teritorijalnom zavičaju i sećanju na njega – mit o obećanoj zemlji samo je jedan u grupi političkih mitova koji dolaze iz sfere mitova čiji je koren ležao u domenu religijske inspiracije.¹⁰ To je ono što domovinu čini jedinstvenom a njena prirodna obeležja dobijaju za narod istorijski značaj, postaju mesta hodočašća. Masovnim sistemima obrazovanja vlast usađuje nacionalnu odanost.¹¹ Kako se u novostvorenoj socijalističkoj federaciji više nije pokušavao stvoriti nacionalni identitet jugoslovenstva, korišćenjem simbola, uvođenjem novih praznika

⁶ Dimić, Ljubodrag, *Agitprop kultura: agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*, Rad, Beograd, 1988., 1-70.

⁷ Perica, Vjekoslav, Velikonja, Mitja, *Nebeska Jugoslavija: interakcija političkih mitologija i pop-kulture*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2012., 20-21.

⁸ Despotović, Ljubiša, „Politički mitovi socijalizma od komunizma do boljševizma“, *Mitovi epohe socijalizma*, Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje i Fakultet za evropske pravno-političke studije, Novi Sad, 2010., 9.

⁹ Smit, Antoni, *Nacionalni identitet*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1998., 23.

¹⁰ Despotović, „Politički mitovi“, 8.

¹¹ Smit, isto, 31-71.

i ceremonija, podizanjem novih spomenika i komemoracijama u vezi sa njima, ali i preko udžbenika i školskih programa, stvaran je nadnacionalni kolektivni identitet Jugoslovena.¹² Za razliku od Kraljevine Jugoslavije, u kojoj su se zanemarivale etničke osobenosti i insistiralo se na unitarizmu, socijalistička Jugoslavija je na drugi način oktorisala kolektivno pamćenje i gradila nadnacionalno jugoslovenstvo. Unitarizam je umro sa prvom Jugoslavijom i strašnim iskustvom iz Drugog svetskog rata i zamenila ga je federalna vizija Jugoslavije koju su jugoslovenski komunisti zastupali još od međuratnog perioda, a nakon dolaska na vlast i ostvarili. Bez obzira na nacionalnost, versku pripadnost, klasne i individualne razlike, stvara se osećaj pripadnosti jednoj političkoj zajednici. Država aktivno radi na stvaranju jedinstvenog kulturnog i istorijskog pamćenja, koje bi partikularne nacionalne istorije (i umetnosti) učinilo zajedničkom – jugoslovenskom. U procesu sveobuhvatne transformacije društva i stvaranja novog čoveka socijalizma, nakon Drugog svetskog rata, država koristi političku strategiju „izmišljanja tradicije“.¹³ Ne treba pomisliti da je to specifikum jugoslovenske revolucije ili socijalizma, jer ne postoji vreme i mesto u kome nema „izmišljanja tradicije“, samo je ono češće u brzim i radikalnim transformacijama društva, kada je stare društvene obrasce i stare tradicije potrebno zameniti novim.¹⁴ Jugoslovenske izmišljene tradicije formalizovale su se stalnim ponavljanjem i pretvaranjem u rituale i navike ili čak refleksne radnje, sa ciljem jačanja zajedništva među jugoslovenskim narodima,

¹² Jedan od razloga je što je do ujedinjenja 1918. došlo prekasno da bi se različiti identiteti koji su preovlađivali u južnoslovenskim zemljama mogli stopiti u jedno sintetizovano shvatanje nacije. Za razliku od drugih stvaranja nacija u Evropi koje su se desile ranije, zbog dugotrajnog života pod različitim stranim vladavinama kod južnoslovenskih naroda nije mogao postojati konsenzus o tome šta ujedinjuje naciju. Južnoslovenska država obeležena izuzetnom kompleksnošću nacija i vera, kultura i običaja na srazmerno malom geografskom prostoru ostala je tokom čitavog svog postojanja opterećena problemom nacionalnog pitanja. Izgradnja pojedinačnih nacija nije se odvijala istovremeno, pa je među narodima koji su činili Jugoslaviju bilo starijih (Slovenci, Hrvati i Srbi) i mlađih (Muslimani, Crnogorci i Makedonci) i upravo te razlike u samosvesti i neistovremenost u kombinaciji sa različitim, često međusobno suprotstavljenim koncepcijama identiteta i nacionalnih ideologija razlog su što se nikada nije ustalilo jedno integralno shvatanje jugoslovenske nacije, uprkos svim sličnostima. Više o nacionalnom pitanju: Čalić, Mari-Žanin, *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, Clio, Beograd, 2013., 50-64 i 413-424.

¹³ Hobsbom, Erik, Rejndžer Terens, *Izmišljanje tradicije*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2011., 6.

¹⁴ Isto, 10.

kao i stvaranjem zajedničkog kolektivnog sećanja koje se zasnivalo na mitologiji Narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije kao integrativnim faktorima. Umetnost je imala značajno mesto u konstituisanju ideologije vlasti, predstavljala je „reklamni izlog“ nove postrevolucionarne vlasti.¹⁵ Prošlost, heroji, narod i teritorija, osnovni su toposi umetnosti u službi nacije.¹⁶

Glorifikovana je zajednička prošlost, pre svega herojsko doba Narodnooslobodilačke borbe i njenih žrtava koje su donele slobodu i srećniju budućnost, kao integrativni faktor koji je davao legitimitet novoj Jugoslaviji (mit o postanku). Likovni prikazi teritorija, odnosno pejzaži imali su vrlo značajnu ulogu u konstruisanju nadnacionalnog identiteta. Na platnu su predstavljana mesta vezana za istoriju Jugoslavije, poprišta velikih partizanskih bitaka poput Sutjeske i Kozare (mit o borbi protiv neprijatelja). Rešavanje međunacionalnih odnosa jugoslovenski komunisti nisu tražili u stvaranju jedinstvene jugoslovenske nacije, kako se to često smatra. Kratkotrajna kampanja za jugoslovenstvo bila je taktički potez države usled opasnosti od Sovjetskog Saveza posle 1948. godine i potrebe jačanja federalnog centra nasuprot federalnim jedinicama.¹⁷ Da nikada nije postojala strateška namera stvaranja nadnacionalnog jugoslovenskog identiteta, pokazuju i popisi stanovništva u kojima nije postojala nacionalna kategorija Jugoslovena, već se kao popisna kategorija navode „Jugosloveni – nacionalno neopredeljeni“.¹⁸

¹⁵ Marković, Predrag, *Beograd između Istoka i Zapada 1948-1965*, NIU Službeni list SRJ, Beograd, 1996., 321.

¹⁶ Makuljević, Nenad, *Umetnost i nacionalna ideja u XIX veku: sistem evropske i srpske vizuelne kulture u službi nacije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Beograd, Beograd, 2006., 72-152.

¹⁷ Klasić, Hrvoje, „Narodi Jugoslavije“, *Jugoslavija: od početka do kraja*, ur. Ana Panić, Muzej istorije Jugoslavije, Beograd, 2013., 20.

¹⁸ Rubrika „Jugosloven“ se pojavljuje tek 1961. godine, ali ne kao nacionalno opredeljenje već ostaje rezervisana najčešće za decu iz mešovitih brakova u kojima su supružnici pripadali različitim narodima, pa je deci poteklim iz njih bilo „lakše“ da se izjasne nadnacionalno. Na prvom popisu stanovništva na kome je bilo moguće izjasniti se kao Jugosloven, tako se izjaniilo svega 317.000 građana ili 1,7% i do kraja postojanja Jugoslavije taj procenat je ostao mali (1.219.000 ili 5,4% na popisu 1981. godine). Izvori: Statistički kalendar Jugoslavije 1966, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1966; Statistički kalendar Jugoslavije 1989, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1989.

Titova umetnička zbirka

Tokom čitavog posleratnog perioda, Josipu Brozu su darivani umetnički radovi nastali u svim medijima – štafelajne slike, skulpture, grafike, crteži, akvareli, intarzije, kopije fresaka i mozaici. Likovna zbirka Josipa Broza Tita specifična je po tome što nije sakupljana po unapred utvrđenom planu, već je nastajala kao zbirka poklona koja često više govori o ukusu darodavaca, njihovim željama i osećanjima i odnosu koji su imali prema predsedniku Jugoslavije. To je bio jedan od načina jačanja Titovog kulta, čiji su osnovi postavljeni još u ratnom periodu, sa željom da se pokaže koliko je ljubav koju široke narodne mase gaje prema Titu.¹⁹ Među darodavcima su bili organi državne i lokalne uprave, razne društvene i političke organizacije, radni kolektivi, građani, poznati umetnici, amateri, samouki slikari i vajari, iseljenici, ali i predsednici i drugi zvaničnici stranih država. Tako je stvoren heterogeni likovni fond, sinteza predmeta objedinjena imenom Josipa Broza, kao čoveka na vrhu hijerarhijske lestvice društva.²⁰ Izgradnja Titovog kulta nije bila proizvod samo Titovog rada, već i organizovanog političkog ulaganja radi ostvarenja tog cilja. U izboru umetničkih dela koja će biti poklonjena Titu, u najvećem broju slučajeva, učestvovao je Kabinet predsednika, koji je vrlo vešto posredovao između njega i darodavaca. Postojala je posebna služba za poklone čiji je rad bio precizno regulisan „Uputstvom o prijemu, evidenciji i rukovanju poklonima upućenim Predsedniku Republike i supruzi, zahvaljivanju i uzvratanju poklona“.²¹ Odeljenje bezbednosti vršilo je provere pošiljalaca dela i autora, i ukoliko bi jedan od elemenata bio doveden pod sumnju i ideološki znak pitanja, takav poklon je odbacivan ili vraćan darodavcu.²²

¹⁹ Centralni komitet KPJ 21. maja 1945. godine izdao je direktivu svim centralnim i pokrajinskim komitetima da se u vezi sa Titovim rođendanom 25. maja objave razne teme o njegovoj ulozi u ratu i posleratnoj izgradnji i pošalju mu se pozdravni telegrami. Sve je još uvek trebalo biti skromno kako se Staljin ne bi uvredio jer je „generalisimus“ jedini u međunarodnom radničkom pokretu imao pravo na proslavu rođendana. Vidi: Terzić, Milan, *Titova vještina vladanja*, Pobjeda, Podgorica, 2005., 57.

²⁰ Radić, Nenad, „Slika *Mladost, kraljica života* u kontekstu zbirke Josipa Broza Tita“, *Zbornik Seminara za studije moderne umetnosti*, Filozofskog fakulteta u Beogradu III/IV, ur. Lidija Merenik, TOPY, Beograd, 2008., 68-72.

²¹ Cvijović, Momo, *Do, ut des – darovi i uzdarja: dosije arheologija*, Muzej istorije Jugoslavije, Beograd, 2003., 64-67.

²² Ukoliko je reč o pojedincu vršile su se detaljne provere njegove prošlosti, moralnog vladanja i mentalnog zdravlja, kao i razlog slanja poklona. Arhiv Jugoslavije, fond Kabineta predsednika republike 836, *Prednact III Uputstva*, 16.2.1965.

Početak stvaranja muzejskog fonda objedinjenog Titovim imenom može se smatrati izgradnja takozvanog „muzeja darova“, početkom pedesetih godina prošlog veka. To su bile godine kada je pristizalo najviše poklona, jer je bilo potrebno dodatno ojačati kult Tita koji je do raskida sa Sovjetskim Savezom bio u senci Staljinovog kulta. Javni muzejski život Titovih poklona počeo je otvaranjem Muzeja „25. maj“, namenski građenog za muzej, kao poklon grada Beograda Josipu Brozu Titu za sedamdeseti rođendan. Zgrada je sa namerom podignuta tako da ima dominantnu poziciju na uzvišenju između Dedinja i Topčiderskog brda, koncipirana kao delo visokog modernizma, sa snažnim volumenima, trodelnim ravnim i blago za-košenim krovovima i obilnom upotrebom stakla i metala.²³ Muzej je svečano otvoren 25. maja 1962. godine, a najveći deo postavke činile su štafete i makete. Odabrani eksponati iz likovne zbirke koji su mogli imati „podsticajan, moralni i politički, uticaj na omladinu“, činili su manji deo postavke, koja se nije menjala narednih dvadeset godina, dok su najvredniji predmeti ostali u rezidencijalnim prostorima, dostupni samo odabranim gostima predsednika Republike, jasno reprezentujući identitet i snagu zajednice.²⁴ Osnivački akt Muzeja ukazuje da je zadatak stalne postavke da „odražava ličnost i aktivnosti Josipa Broza Tita u stvaranju nove socijalističke zajednice i predstavlja sredstvo za inspirisanje različitih aktivnosti povezanih sa istraživanjem celog razdoblja kome je obeležje dao Tito“.²⁵

Mozaik Boška Karanovića na fasadi Muzeja prati didaktičku ulogu muzeja predstavljajući dobro poznate teme: Narodnooslobodilačku borbu i izgradnju ratom razrušene zemlje. Mozaik je u to vreme žestoko kritikovao profesor dr. Lazar Trifunović napisavši sledeće: „Mermerna misao naše arhitekture pobedila je i u Muzeju 25. maja. Sve je tu: sivi, crni, rozikasti mermer, pa osvetljeni bazenčići u mozaiku, pa stepenice, pa zgrada hangar, i razumljivo na njoj ‘sinteza’: veliki mozaik. Ni ovde nema jedinstva umetnosti, jer čemu ovaj mozaik i kakva je njegova funkcija? Kakvo je njegovo

²³ Stojanović, Bratislav, „Memorijalni centar „Josip Broz Tito“, prostorni okviri i perspektivne mogućnosti“, *Godišnjak grada Beograda* knj. XXX, Muzej grada Beograda, Beograd, 1983., 161-194.

²⁴ Panić, Ana, „O grifonima, jednorozima i kamenu s Meseca ili o poslednjoj vladarskoj kolekciji“, *Smrt u trezoru*, Muzej istorije Jugoslavije, Beograd, 2009, 17.

²⁵ Dokumentacija Muzeja istorije Jugoslavije.

likovno opravdanje i šta on znači u ovoj arhitekturi? Ako je bila ideja da mozaik demonstrativno i u obliku transparenta simboliše ono što se nalazi u Muzeju, onda pitam: kakav simbol predstavlja šest beskrvno stilizovanih figura koje rade jutarnju fiskulturu, kako se ona već radila na našim slikama 1947. i 1948. godine. Ovakvi borci i graditelji ne prave se više ni u dečjim slikovnicama. Ako je bila namera da ove figure personifikuju šest republika i bratstvo naših naroda, onda je ovaj naivno patetični mozaik neuspela slika te namere. Dobili smo tako dvostruki promašaj: u funkciji mozaika (secesionistička aplikacija) i u njegovom kvalitetu (likovno neinventivno i sadržinski siromašno delo).²⁶ U skladu sa modernističkom idejom o *gesamtkunstwerk*-u, u zgradi Muzeja „25. maj“ u gornjem holu, nalazi se zidna slika hrvatskog akademskog slikara Raula Goldonija (1919–1983), na temu života, stradanja i borbe naroda na području kraja predsednika Josipa Broza Tita, od srednjeg veka do oslobođenja. Zadata tema realizovana je kroz prikaz bune slovenskih seljaka na prostoru Hrvatskog zagorja 1573. godine, čiji je vođa bio Matija Gubec, sa jedne strane vrata koja kompoziciju dele na dva jednaka i „ravnopravna“ dela, i Narodnooslobodilačke borbe sa druge strane.

Retko se sreću istorijske figure koje su korišćene od strane radikalno suprotstavljenih političkih ideologija. Matija Gubec, vođa seljačke bune iz 1573. godine, jedna je od mitologizovanih istorijskih ličnosti koje se pojavljuju u različitim kontekstima. Hrvatska seljačka stranka²⁷ videla ga je, u međuratnom periodu, kao moćan simbol koji može da ih poveže sa vekovnom borbom hrvatskih seljaka za poboljšanje uslova života i mobiliše seljake protiv tadašnjeg režima u Beogradu. Ekstremni desničari i nacionalisti fokusirali su se na aspekt nacionalnog u borbi seljaka koje je predvodio Gubec protiv „stranih“ gospodara, jer im se to uklapalo u interpretaciju hrvatske istorije, kao večne borbe za nacionalne interese, protiv mađarske, austrijske i najzad jugoslovenske (za njih sinonim srpske) vladavine.

²⁶ Trifunović, Lazar, „Povodom radova u javnim zgradama. Sintez – šta je to?“, *Danas* (Beograd), 4.7.1962.

²⁷ Hrvatsku seljačku stranku osnovali su Antun (1868-1919) i Stjepan Radić (1871-1928) 1904. godine pod imenom Hrvatska pučka seljačka stranka (HPSS), koja postaje najveća opoziciona partija u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Godine 1920. menja ime u Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS), a 1925. godine ulaskom u parlament u Hrvatska seljačka stranka (HSS). http://www.hss.hr/files/Povijest_HSS.pdf, 15.2.2013.

Istrgnut iz konteksta XVI veka, Gubec za ustaše, koje negiraju njegovu klasnu pripadnost a ističu nacionalnu, dobija vrednost vanvremenskog simbola borbe za hrvatsku nezavisnost. Pozivaju se na Gupca, promovišući ustaštvo, pa se tako Matija Gubec našao i na novčanici od 50 kuna korišćenoj u NDH u periodu od 1941. do 1945. godine, kao i na poštanskoj marki iz 1942. godine.²⁸ Najzad, komunisti su Matiju Gupca predstavljali u kontekstu klasne borbe i želje za stvaranjem novog, boljeg i pravednijeg društva. Njihova interpretacija Gupca kao revolucionara i borca za socijalnu pravdu postala je u socijalističkoj Jugoslaviji jedina zvanična verzija istorije, koja daje legitimitet novom društvenom poretku. Još jedna paralela koja je isticana između seljačke bune i Komunističke partije Jugoslavije bila je multietničnost, čime se dokazivalo zajedništvo zagorskih seljaka u borbi protiv feudalnog izrabljivanja. Kao politički simbol, Gubec je odlična ilustracija kako se manipuliše prošlošću, selektivnim interpretacijama istorije i kako se zarad opravdavanja trenutnih političkih ciljeva menja istorijsko sećanje. Najnovije istorijske analize pokazuju da karakter pobune nije bio „narodno-oslobodilački“ niti antifeudalni, već su razlozi za pobunu bili nepodnošljivi životni uslovi pod Franjom Tahijem, gospodarom Susedgrada i Stubice u Hrvatskom zagorju, koji je bio pravi srednjovekovni tiranin, ali je zvanična historiografija romantizovala i mitologizovala celu priču, stvarajući pseudoistoriju pretvaranjem mita u činjenicu.“²⁹ Zanimljivo je reći da je ista istorijska tema izabrana i za Titov radni kabinet, koji je osim za rad služio i za konferencije i primanje delegacija, sa ciljem „da kroz relaciju Gubec – Tito, pruži neophodnu istorijsku perspektivu klasne borbe za ravnopravnost. Ta perspektiva je kroz analogiju i egzegezu, Josip Broz Tito kao prefiguracija Matije Gupca, mitologizacijom seljačkog vođe XVI veka, postala i sastavni deo o njegovom mitu.“³⁰ Krsto Hegedušić 1947. godine, po narudžbini,

²⁸ Oroz, Tomislav, „Matija Gubec kao post-ikona“, *Horor, porno, ennui: kulturne prakse postsocijalizma*, ur. Ines Prica i Tea Škokić, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2011., 243-272.

²⁹ Pavlaković, Vjeran, „Myths and Symbols in Interwar Croatia: The Case of Matija Gubec“, www.centerforhistory.net/images/stories/pdf/vjeran_pavlakovic.pdf, 16. 2. 2013.

³⁰ Radić, Nenad, *Pusen i petokraka: zbirka slika druga predsednika*, Galerija Matice srpske, Novi Sad, 2012., 75.

slika monumentalnu kompoziciju na temu seljačke bune.³¹ Slika je postavljena 1949. godine, kada je dograđen i opremljen radni kabinet Josipa Broza Tita, u njegovoj službenoj rezidenciji u Užičkoj ulici br. 15 u Beogradu, na centralno mesto, iza radnog stola kao poklon Vlade Hrvatske Josipu Brozu Titu.³² Sigurno ne slučajno, još jedna predstava Matije Gupca se našla u Titovom radnom kabinetu, u neposrednoj blizini Hegedušićeve slike, ovog puta u mediju skulpture. Reč je o skici za spomenik Seljačkoj buni i Matiji Gupcu, autora Antuna Augustinčića, poklon Odbora za proslavu Seljačke bune 1973. godine.³³ Na otvaranju ovog spomenika i muzejskog kompleksa u Gornjoj Stubici povodom četiri stotine godina od seljačke bune, 14. oktobra 1973. godine, Tito je iskoristio priliku da još jednom eksplicitno poveže seljačku bunu i partizanski pokret, naglašavajući kontinuitet borbe naših naroda za bolji život, koja je započela 1573. godine i završila se tristasedamdeset godina kasnije trijumfom partizana 1945. godine, čime je Gubec postao samo jedno poglavlje u mitu o Narodnooslobodilačkoj borbi, koja decenijama nakon Drugog svetskog rata ostaje jedan od najjačih homogenizujućih društvenih i integrativnih faktora u socijalističkoj Jugoslaviji.³⁴

Reljefna mapa Titovih „putovanja mira“, na suprotnom zidu gornjeg hola Muzeja „25. maj“, takođe predstavlja deo autentične zidne dekoracije objekta.³⁵ Posmatrana u kontekstu ove celine i didaktičke (ideološke) uloge koju je muzej imao, logičan je izbor, pokazujući kontinuitet borbe za prava potlačenih naroda, odnosno nacija i uz ime Josipa Broza, kao jednog od osnivača Pokreta nesvrstanih, vezuje motiv borca za ravnopravnost i miroljubivu koegzistenciju naroda.

³¹ Krsto Hegedušić (1901-1975), *Boj kod Stubice 1575*, 1949, ulje na platnu, 200x547 cm, sign. sl: K. Heg. 1949. Ukrasni okvir izrađen je od drveta, bogato reljefno ukrašen sa pozlatom.

³² Po rečima Josipa Broza, sa slikarem Hegedušićem se poznao od 1937. godine i želio je da se u radnom kabinetu nađe ova slika. Videti: Arhiv Jugoslavije, Kancelarija Maršala Jugoslavije, I-2-a/133

³³ Antun Augustinčić (1900-1979), Matija Gubec, skica za spomenik Seljačkoj buni i Matiji Gupcu u Gornjoj Stubici, 1973, bronza, 70x54x19 cm, sign. dd: A: Augustinčić.

³⁴ Govor Josipa Broza Tita na proslavi 400-godišnjice Seljačke bune, 14. oktobra 1973. godine u Gornjoj Stubici, publikovan u: „Ideali seljačke bune ostvaruju se danas“, u: *Monografija Matija Gubec*, Muzej seljačkih buna Gornja Stubica, Zagreb, Spektar 1975., bez paginacije.

³⁵ Mapa je otkrivena 3. septembra 2011. godine uklanjanjem gipsanog zida koji ju je pokrивao od 2007. godine zbog potreba izložbene aktivnosti.

Analizirajući dalje, jasno je da je posetiocima muzeja cela ova dekoracija trebalo da pokaže koliko je Tito priznat na međunarodnoj političkoj sceni, što opravdava i njegov položaj unutar zemlje. Ovo povezivanje trebalo je da podseti na siromašno i seljačko poreklo Josipa Broza koji je, kao i Gubec, bio narodski vođa i od politički progonjenog ilegalca preko lidera vojnog pokreta izrastao u krupnu političku figuru.

Važna alatka u građenju Titovog posthumnog kulta bila je njegova muzealizacija, započeta još za života, pretvaranjem rodne kuće Josipa Broza u muzej, koji 1953. godine ulazi u sastav tada osnovanog Memorijalnog muzeja maršala Tita pod upravom Etnografskog muzeja iz Zagreba³⁶ pa već pomenutim otvaranjem Muzeja „25. maj“ i konačno formiranjem Memorijalnog centra „Josip Broz Tito“, dve godine nakon Titove smrti, kada je Skupština Jugoslavije 19. novembra 1982. godine donela zakon o osnivanju ustanove čiji je zadatak bio da čuva i neguje uspomenu na Josipa Broza, što zbirci daje novo značenje koje i jeste u osnovi sakupljanja – da kolekcionara učini besmrtnim. Tako Muzej „25. maj“ postaje deo velikog memorijalnog kompleksa, koji obuhvata rezidencijalne objekte u krugu Užičke ulice broj 11 – 15 i Muzej „4. jul“ u Beogradu, kao i ostrvo Vanga na Jadranu, koji su preuređeni u muzejske objekte i otvoreni za posetu.

„Tito-muzeji“ su još jedan vid vizuelne reprezentacije lika vođe poput *bibliae pauperum*. Stvaranje mreže širom teritorije tadašnje države ilustruje kako se konstruisala slika o Titovom ranijem životu kao modelu koji treba da posluži kao uzor, ispunjenje jugoslovenskog sna („običan“ čovek, seljačkog ili radničkog porekla, svojim radom stiže do najvišeg položaja u državi). U Sisku je za potrebe Muzeja i arhiva revolucije 1957. godine otkupljena zgrada koja je bila u vlasništvu Nikole Karasa, a Memorijalna radionica Nikole Karasa, u kojoj je bravarski zanat učio Josip Broz Tito, postala je (i do danas ostala) deo stalne postavke Gradskog muzeja Sisak. U Velikom Trojstvu „u kući u kojoj je on nekad stanovao otvoren je 24. svibnja 1980. godine Spomen-muzej Josipa Broza Tita posvećen životu

³⁶ Podatak preuzet sa sajta Muzeja <http://www.mhz.hr/>, 1.02.2014.

i radu Josipa Broza Tita u bjelovarskom kraju od 1921. do 1925“.³⁷ Ovaj muzej otvoren je tek 1980. godine, jer je zamenio Memorijalni muzej, otvoren 1973. godine, u objektu koji je za tu namenu sagrađen 1972. godine, kao poklon Titu za osamdeseti rođendan. Ali, kada je Tito došao u Veliko Trojstvo na otvaranje Muzeja, otkriveno je da se za pogrešnu kuću mislilo da je u njoj živio, te je tek 1978. godine, na njegovu inicijativu, otkupljena prava kuća i adaptirana za potrebe otvaranja Spomen-muzeja, koji je funkcionisao do 1992. godine, kada se u kuću useljavaju izbeglice, a muzejski predmeti smeštaju u Gradski muzej Bjelovar, gde se i danas nalaze nedostupni javnosti. Iako u nadležnosti Gradskog muzeja Bjelovar, kući je promenjena namena i do danas se koristi delom kao stambeni objekat, a delom je koriste lokalna udruženja. Od povezanosti sa Titom, danas nema ni traga.³⁸ Na ostrvu Visu još 1964. godine su otvoreni Memorijalni muzej Vrhovnog štaba NOV i POJ i NKOJ³⁹ i Titova pećina, u kojoj je boravio od početka juna do kraja oktobra 1944. godine,⁴⁰ a Vila Gorica kod Bugojna 1984. godine, u vreme proslave Titovog rođendana, pretvorena je u memorijalni muzej pod nazivom „Tito u ovom kraju“. Promenom zvaničnih državnih narativa, oba muzeja su danas zatvorena i zapuštena, o njima niko ne brine, a muzejski inventar nedostaje.

³⁷ Birt, Danijela, „O važnosti mjesta“, *O Titu kao mitu: proslava Dana mladosti u Kumrovcu*, ur. Nevena Škrbić Alempijević i Kirsti Mathiesen Hjemdahl, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, FF-press i Srednja Evropa, Zagreb, 2006., 345.

³⁸ Isto, 345-347.

³⁹ Memorijalni muzej Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i partizanskih odreda Jugoslavije i Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije.

⁴⁰ Mataušić, Nataša, „299 stepenica do Josipa Broza Tita“, *Informatica museologica* 34, 3-4, 2003, 93.

Poseta Spomen-muzeju u Velikom Trojstvu, 14. septembar 1973.
Iz fotodokumentacije Muzeja istorije Jugoslavije

Proslava 27. jula na Visu, obilazak Titove pećine i pećine Vrhovnog štaba,
26.7.1964. Iz fotodokumentacije Muzeja istorije Jugoslavije

Umetnost u službi nacije ili umetnost u društvenom kontekstu

Jedna od primarnih funkcija vizuelne kulture u službi nacije bila je njeno delovanje u javnosti.⁴¹ Kako je rezidencija Josipa Broza, pored toga što je on u njoj živio, bila i javni prostor u kome su primani strani državnici, trebalo je likovnom dekoracijom jasno identifikovati i reprezentovati identitet zajednice. Kao što je u švajcarskom parlamentu istaknut pejzaž jezera Uri, mesta na kome je, po legendi, nastala švajcarska federacija,⁴² nimalo slučajno na samom ulazu u Titovu rezidenciju, u holu, mestu dolaska i protokolarnog hoda, gde se ostvaruje efekat prvog utiska, nalazilo se platno Ismeta Mujezinovića sa prikazom Jajca, legendarnog grada u kome je stvorena socijalistička Jugoslavija. U rezidenciji Josipa Broza nalazio se veliki broj pejzaža (jedan od najčešćih umetničkih motiva u zbirci), a najviše ih je bilo u holu, reprezentativnim salonima u kojima su primane delegacije, kao i u gostinskim apartmanima, sa ciljem propagiranja nove države kroz njene predele.

Umetnost preuzima političku ulogu i zadatak joj je da slavi društvo i novi sistem, da vizualizuje ideologiju, postaje neka vrsta *bibliae pauperum* novog doba.⁴³ Jugoslavija, čiji je državni nadnacionalni identitet baziran na prirodnim lepotama i bogatstvima njenih republika i pokrajina te ideji bratstva i jedinstva, jer „nijedna republika ne bi bila niko i ništa da nisu sve zajedno“,⁴⁴ reprezentovana je kroz čitav niz predela i veduta „od Triglava do Đevđelije“ koji doprinose izgradnji slike o celovitosti, ali i različitostima jugoslovenskog prostora. Politika Komunističke partije Jugoslavije je, i pre i posle Drugog svetskog rata, jasno razlikovala jugoslovensku državu i različite nacije udružene u njoj, a Josip Broz je isticao važnost stvaranja jake državne zajednice sačinjene od različitih nacionalnosti, srodnih, ali ipak zasebnih nacija koje uživaju jednaka prava.⁴⁵ Brižljivo su birane slike čiji su motivi bili odgovarajući, a njihovi autori politički podobni. U skladu sa tadašnjom kulturnom politikom, Partija je tražila

⁴¹ Isto, 243.

⁴² Isto, 249.

⁴³ Merenik, Lidija, *Ideološki modeli: Srpsko slikarstvo 1945 – 1968*, Beopolis, Beograd, 2001., 21-47.

⁴⁴ Josip Broz Tito, govor u Splitu maja 1962. godine. Kompakt disk „*Ide Tito...*“, PGP – RTS, Beograd, 2006.

⁴⁵ Bakić, Jovo, *Jugoslavija – razaranje i njegovi tumači*, JP Službeni glasnik i Filozofski fakultet Beograd, Beograd, 2011., 58.

od umetnika da „umetnički obradi našu savremenu istoriju, naše društvo, savremenog čoveka, da prikaže prelomne godine – NOB, obnovu, industrijalizaciju, izgradnju“.⁴⁶ Predstavljajući Lenjinovu ličnost kroz slikarska dela iz faze socijalističkog realizma, Katrin Beker na odličan način pokazuje kako je umetnost stavljena pred zadatak da u vizuelnim iluzijama bude „ogledalo nepostojeće stvarnosti“ (*mirror of non-existing reality*).⁴⁷ Pejzaži iz Titove zbirke imaju jasnu političku intenciju da vizuelno argumentuju legitimitet novog društvenog poretka kroz:

- prikazivanje idealizovane stvarnosti (brojnim prikazima glavnih gradova i njihovih predgrađa koja će se tek razvijati u akcijama socijalističke izgradnje zemlje, idiličnim prikazima istorijskih mesta, prirodnih lepota, ali i velikih industrijskih postrojenja i drugih važnih lokaliteta u simboličkoj geografiji Titove vlasti)
- hagiografskim metodama selektovane biografske elemente iz Titovog života: likovne predstave Kumrovcu kao mesta porekla i detinjstva Josipa Broza, Siska i Kraljevice u kojima se borio za radnička prava, zatvora u Ogulinu i Lepoglavi kao svedočanstva o ranom revolucionarnom radu u ilegali, do Jajca – mesta u kome je izvršena institucionalizacija Titovog imena na Drugom zasedanju AVNOJ-a.⁴⁸

Mit o spasitelju još jedan je iz sfere mitova čiji je koren ležao u domenu religijske inspiracije, dok je mit o partijskom vođi iz korpusa originalnih mitova komunističke ideologije koja je imala oblike svetovne religioznosti. Mitologizacija Titovog lika tekla je paralelno sa partizanskom mitologijom i zajedno su činile jednu političku religiju, odnosno sakralizovanu politiku sa elementima civilne religije što ćemo pokazati nešto kasnije, kroz ključne momente iz života Josipa Broza Tita, uporedive sa trenucima opisanim u žitijima svetaca.⁴⁹ Analogija je i u metodama hagiografije (naglasak na naraciji umesto na istorijskim

⁴⁶ Iz Statuta Saveza likovnih umetnika Jugoslavije, Beograd 1948.

⁴⁷ Beker, Katrin, „Zvanično telo u komunizmu: Lenjin“, *Novo čitanje ikone*, ur. Dejan Sretenović, Geopoetika, Beograd, 1999., 99.

⁴⁸ Čalović, Dragan, *Josip Broz Tito: studija imidža*, Zadužbina Andrejević, Beograd, 2006., 22.

⁴⁹ Perica, Velikonja, *Nebeska Jugoslavija*, 17.

faktima) i u kompozicionoj šemi, što je jasno vidljivo kada izvučemo paralele između scena iz žitija i scena iz Titove biografije:

- poreklo, detinjstvo (nema bitne razlike),
- mladost i stupanje u monaški život / politički angažman,
- asketska dela / ilegalni rad,
- duhovne borbe i stradanja za hrišćanstvo / realne borbe i hapšenja zbog komunističkog opredeljenja,
- vaskrsenje i besmrtnost / pobeda i besmrtnost („i posle Tita – Tito“).

Konstruisanje mita – pogled kroz pejzaže iz zbirke Josipa Broza

„Titova je biografija paralelno pratila političko-ideološki sustav, on je tom projekcijom postao njegova metafora i obrnuto.“⁵⁰

1. Poreklo – detinjstvo

Josip Broz rođen je u Kumrovcu u maju 1892. godine. Otac Franjo, Hrvat iz Zagorja, bio je zemljoradnik, a majka Marija, Slovenka, domaćica. Bio je sedmo od njihovih petnaestoro dece. Brozovi su bili siromašni,⁵¹ ali Tito nikada nije zaboravio rodni kraj u koji je često odlazio i kao predsednik. Ta planska prezentacija imala je za cilj da podseti na njegovo siromašno i seljačko poreklo i poveže ga sa građanima odraslim u sličnim uslovima. „Sve što se ticalo ličnosti i dela ‘voljenog vođe’ Josipa Broza Tita, bilo je mistifikovano i mitologizovano. Ni čin njegovog rođenja i detinjstva nije mogao ostati bez nužne mistifikacije.“⁵² Tome su pored literarnih služili i brojni vizuelni prikazi Titovog rodnog kraja, od njegove rodne kuće koju su slikali i poznati jugoslovenski umetnici poput Peđe Milosavljevića i Stojana Aralice, izrazitog koloriste, čiji je likovni jezik boja i koji uvodi u sliku svetle tonove čistih boja pastoznog namaza – plave, zelene, žute i

⁵⁰ Pletenac, Tomislav, „Tito – naknadna biografija“, *O Titu kao mitu: proslava Dana mladosti u Kumrovcu*, ur. Nevena Škrbić Alempijević i Kirsti Mathiesen Hjemdahl, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, FF-press i Srednja Evropa, Zagreb, 2006., 368.

⁵¹ Prema zapadnim biografima poput Džaspera Ridlija (Jasper Ridley) Josip Broz Tito je odrastao u jednoj od boljih kuća u selu, ali se to nije pominjalo u biografijama za domaće tržište jer se nije uklapalo u narativ o siromašnom momku, plasiran jugoslovenskoj javnosti. Išlo se tako daleko da je prilikom obnavljanja Titove rodne kuće 1946. godine srušena štala uz kuću jer je prepoznata kao nepoželjan znak imućnosti. Isto, 374.

⁵² Despotović, „Politički mitovi“, 19.

narandžaste do kumrovačke doline i Hrvatskog zagorja, koje su oveko-većili vrhunski slikar naivne umetnosti i predstavnik u svetu poznate „Hlebinske slikarske škole“ Josip Generalić i Vilim Svečnjak te mnogi drugi poznati, ali i potpuno anonimni autori sa prostora cele Jugoslavije, amateri koji su možda baš tada prvi put uzeli četkicu u ruke da bi Titu za uspomenu poslali prikaz njegovog zavičaja.⁵³

Stojan Aralica, *Rodna kuća druga Tita*, nedatirano
Vlasnik: Muzej istorije Jugoslavije, foto: Jelena Jovetić

⁵³ U socijalističkoj Jugoslaviji praksa darivanja Josipa Broza Tita je predstavljala jedan od osnova na kojima je jačana društvena kohezija. Pojedinaac ili kolektiv su kroz poklanjanje Titu jasno afirmisani unutar uže i šire zajednice i pozicionirani na hijerarhijskoj lestvici. Ustanovljena praksa poklanjanja Titu, koja je trajala čitave godine upravo je u danima proslavljanja njegovog rođendana, oko 25. maja, doživljavala vrhunac. U tekstovima koji su pratili predaju poklona sadržane su poruke o *večnoj ljubavi, odanosti, poverenju i ponosu*. Isticanjem onoga zbog čega su ljubav i ponos zadobijeni, darodavci su zapravo u sliku predsednika upisivali attribute sa kojima su se građani socijalističke Jugoslavije identifikovali. Otprilike trećinu likovnog fonda čine radovi amatera kojima nekada ne znamo čak ni ime jer je poklon upućen u ime neke radne organizacije, udruženja, škole, grada, sela, opštine, garnizona ili jedinice JNA, a imena autiora nisu navođena, u skladu s proklamovanim državnom ideologijom i propagiranim društvenim vrednostima da je kolektiv iznad pojedinca.

2. Mladi radnik

Od 1907. godine Josip Broz je u Sisku učio bravarski zanat kod Nikole Karasa, a od 1910. godine radio je u metalnim radionicama i fabrikama širom Austro-Ugarske: u Hrvatskoj, Sloveniji, Češkoj i Austriji. Fotografije metalne ograde koju je napravio dok je pohađao šegrtsku školu, kao i brojni prikazi radionice u Sisku koja je kasnije pretvorena u muzej, a ovekovečio ju je slikar Slavo Štrigl (Slavo Striegl), trebalo je da ukažu na radničko iskustvo koje je imao, klasnu pripadnost i razumevanje za probleme radnika. Istu funkciju imao je i Omersin prikaz fabrike metalne robe „Titan“ u Kamniku iz 1911. godine, kada je u njoj radio Josip Broz Tito.

Slavoljub Slavo Štrigl, *Majstorska radionica u Sisku u kojoj je drug Tito učio zanat od 1907. do 1910. godine*, nedatirano. Poklon građana Siska Josipu Brozu Titu, 1965.

Vlasnik: Muzej istorije Jugoslavije, foto: Jelena Jovetić

3. Sindikalni borac

Na zahtev Komunističke partije 1925/26. godine Tito je radio u brodogradilištu u Kraljevici, malom primorskom mestu na severu Jadrana, sa zadatkom da formira sindikalnu organizaciju i partijsku ćeliju. Likovni prikazi ovog motiva trebalo je da predstave Josipa Broza kao borca za prava radnika i iskrenog komunistu.

4. *Zatvorske godine*

Godine između 1928. i 1934. su godine progona koje Josip Broz provodi u zatvorima. Delo Ice Polovića sa dvostrukim nazivom *Hiljadu-devetsočetrdesetprva* i *Tu je 1928. uhapšen Tito*, sa potpuno realističnim proglasom na prikazanoj kući, svedoči o strašnom zločinu nemačkih okupacionih vlasti u selu Skela koje je spaljeno 1941. godine, ali i o Titu kao ilegalcu, jer je plakat zalepljen baš na kuću u Vinogradskoj ulici broj 46, ispred koje je uhapšen 4. avgusta 1928. godine, iako je realno malo verovatno da se plakat na ćirilici, koji je rasturan u Srbiji, mogao naći na ovoj zagrebačkoj adresi. Radi se o jednoj simboličkoj predstavi koja spaja dva istorijska događaja, koje deli čak trinaest godina, sa ciljem da prikaže mesto stradanja (konopac za vešanje simboliše pedeset obešenih komunista u selu Skela) i za Tita veže motiv nosioca oslobodilačke borbe. Dovodenje u vezu ovih godina naročito je zanimljivo u svetlu činjenice da su komunisti upravo u periodu od 1928. do 1934. godine bili ogorčeni protivnici ne samo jugoslovenstva, već i Jugoslavije kao države čime je borba protiv Jugoslavije povezana putem istog mesta s borbom protiv fašista za ponovno uspostavljanje socijalističke Jugoslavije.⁵⁴ S obzirom na to da nam je darodavac nepoznat, odnosno da o tome nema podataka u muzejskoj dokumentaciji i arhivi, ostaće nerazjašnjeno da li se zaista išlo ovako daleko da se poklonjenim pejzažima politički legitimise između ostalog i protivjugoslovenski karakter komunističkih pokreta u Jugoslaviji ili je to samo naša smela interpretacija.

⁵⁴ Bakić, Jovo, *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma 1918-1941: sociološko-istorijska studija*. GNB „Žarko Zrenjanin“, Zrenjanin, 2004., 557-564.

Ico Polović, *Tu je 1928. uhapšen Tito / Hiljadudevetstočetrsetprva*, 1975.

Vlasnik: Muzej istorije Jugoslavije, foto: Jelena Jovetić

5. Ilegalac

Predstave Frankopanske kule komemorišu ogulinski proces i ogulinsku tvrđavu kao prvi zatvor sa kojim se Tito upoznao, kao politički zatvorenik, zbog širenja subverzivne literature, ali i poslednji u kome je boravio 1934. godine, a *Lepoglava* Moše Pijade, svedoči o ranom revolucionarnom radu u ilegali, partijskom aktivizmu i prijateljstvu sa Mošom Pijadeom, slikarem, likovnim kritičarem, esejistom, komunističkim aktivistom i rukovodiocem.

Oton Gliha, *Ogulin-Kula-Klek*, 1960.

Poklon Skupštine opštine Ogulin Josipu Brozu Titu, 1. oktobar, 1967.

Vlasnik: Muzej istorije Jugoslavije, foto: Jelena Jovetić

Moša Pijade, *Borik u Lepoglavi*, 1931.

Vlasnik: Muzej istorije Jugoslavije, foto: Jelena Jovetić

6. Ratni heroj

Užice, umetnika Đorđa Andrejevića Kuna, trebalo je da podseti na Užičku republiku – prvu slobodnu teritoriju u okupiranoj Evropi i

prvu neprijateljsku ofanzivu (septembar – novembar 1941). Vrhovni komandant Josip Broz Tito, kao jedini komandant neke vojske koji je tokom Drugog svetskog rata bio ranjen, po završetku rata je doživljavao u narodu kao ratni heroj i lider sa ratnim iskustvom, na čemu se gradila njegova harizma, kao politička legitimacija vezujući se, u tradiciji, za prisutni kult heroja.

Đorđe Andrejević Kun, *Planinsko naselje (Užice)*, 1952.

Poklon Titovog Užica Josipu Brozu Titu

Vlasnik: Muzej istorije Jugoslavije, foto: Jelena Jovetić

7. Institucionalizacija Titovog lika i dela

Jajce – živopisni grad u kome su postavljeni temelji socijalističke Jugoslavije, često se sreće u zbirci, ne samo likovne, već i primenjene umetnosti, kao dekorativni motiv na kutijama za cigare koje je Tito rado poklanjao stranim državicima. To ne treba da nas čudi, jer je to mesto u kome je izvršena institucionalizacija Titovog imena i autoriteta na Drugom zasedanju AVNOJ-a 29. novembra 1943. godine, kada mu je dodeljeno najviše vojno zvanje maršala. Kao simbol pobede jugoslovenskih naroda u Drugom svetskom ratu Tito je postavljen na čelo

Armije, a položajem vrhovnog komandanta i međunarodnim ugledom koji je stekao postao je i garant posleratne bezbednosti i mira.⁵⁵

Ismet Mujezinović, *Jajce*, oko 1960. Poklon Narodnog odbora grada Jajca Josipu Brozu Titu povodom Dana Republike, 1953.

Vlasnik: Muzej istorije Jugoslavije, foto: Jelena Jovetić

Umetnici u potrazi za izgubljenim socijalističkim prostorom

Paralelno sa novom ulogom koju pejzaži dobijaju, tekao je proces promene samog pejzaža, kroz inkorporaciju industrije u prirodni pejzaž tokom druge polovine XX veka.⁵⁶ Intenzivna modernizacija, jedna od najvećih stopa društvene pokretljivosti u Evropi tokom perioda 1950-1960, kao možda najvažniji uspesi socijalističke Jugoslavije, uz omasovljenje pismenosti i dostupnost kvalitetnog zdravstva, čije posledice su osetili svi, ostavili su značajne i prepoznatljive materijalne tragove, čime se jugoslovenski pejzaž kontinuirano razvijao i evoluirao. Ispražnjeni od ljudi i oslobođeni one heroizacije kojom je u socrealizmu idealizovan rad, nastaju kao specifični socijalistički prostori, jer revolucija

⁵⁵ Čalović, *Josip Broz Tito*, 24-26.

⁵⁶ Petrović, Tanja, *Jugoslovensko nasleđe i politike budućnosti u postjugoslovenskim društvima*, Fabrika knjiga, Beograd, 2012., 169.

koja nije proizvela novi prostor, nije ostvarila svoj pun potencijal.⁵⁷ Proces uključivanja socijalističkog industrijskog nasleđa u pejzaž generalno se percipira kao negativan proces, jer se industrijalizacija percipira kao nepoželjna intervencija u prirodnom, ruralnom pejzažu, koja neminovno menja idealizovanu i romantizovanu pastoralnu sliku „čiste“ prirode.⁵⁸ I pored nezainteresovanosti za industrijsku baštinu u postjugoslovenskim društvima, što pokazuje promenu paradigme i odnos države prema viziji budućnosti i politici, na kojima se ta industrijalizacija zasnivala, javljaju se recentne postsocijalističke umetničke prakse jedne generacije savremenih umetnika, koji za polaznu tačku svojih radova uzimaju upravo industrijske pejzaže ili modernistička arhitektonska ostvarenja izgrađena u periodu socijalizma. Oni socijalistički modernizam vide kao vredno nasleđe i svojim umetničkim radovima žele da arhitektonska ostvarenja, koja su nekada bila ključni elementi savremene istorije arhitekture Titove Jugoslavije, a izgubila su funkcionalnost u postsocijalističkoj sadašnjosti, vrate u život. Ne radi se samo o (danas uglavnom napuštenim) fabrikama, rudnicima i železarama, već i o stambenoj arhitekturi i antifašističkim spomenicima NOB-a čijom izgradnjom je umnogome promenjen prirodni pejzaž (naročito se misli na spomeničke komplekse i memorijalne parkove i spomen – mesta poput Tjentišta, Kozare, Kadinjače, Petrove gore, Jasenovca, Šumarica i dr.). Kroz svoje radove pokušavaju da im pruže još jednu priliku za interakciju sa stvarnošću i pokrenu javnu raspravu o njihovoj daljoj sudbini. Time industrijski pejzaž koji je nekad smatran isključivo ideološki podobnim motivom, ali nedovoljno umetničkim za prikazivanje, sada postaje poželjan motiv i mesto odvijanja radnje recentnih umetničkih radova. Mnogi umetnici su u socijalističkoj prošlosti prepoznali univerzalne vrednosti kojih danas nema, poput socijalne pravde, solidarnosti, doživljaja sebe kao društvenog aktera, a koje žele da vrate i ugrade u temelje zahteva za „normalnu“ budućnost (bolje sutra koje je zasnovano na boljem juče).

Upravo loš odnos prema spomenicima NOB-a i negiranje modernizacijskih dometa kroz zapuštenost industrijskog nasleđa koje

⁵⁷ Ursprung, Philip, „In Search of Socialism Space“, *Double Bound Economies: Reading an East German Photo Archive 1967-1990*, Spector Books, Leipzig, 2012., 51.

⁵⁸ Tanja Petrović navodi literaturu koja problematizuje industrijalizaciju kao nepoželjnu intervenciju u pejzaž i konflikt između industrijalizacije i pastoralne koncepcije nacionalnog identiteta. Usp. Petrović, *Yuropa*, 169.

nije pretvoreno u kulturnu baštinu uticao je da ovaj potisnuti sadržaj negde eksplodira! I eksplodirao je kroz različite umetničke prakse, umetnice, umetnike i umetničke grupe nastale najčešće, ali ne nužno, na teritoriji bivše Jugoslavije nakon njenog raspada i reflektuju jugoslovensku ili postjugoslovensku tranzicionu realnost.

Teza Terija Smita, teoretičara i istoričara umetnosti, koji pojam „savremena umetnost“ upotrebljava kao oznaku za umetnost u vreme globalizma, tranzicije i ekonomske krize na početku novog veka, kao i savremene teorije savremene umetnosti koje su prešle sa koncepata istorije umetnosti na koncepte studija kulture i politike smatrajući da savremena umetnost više nema odnos prema istoriji i istoriji umetnosti, već prema kulturalnim kontekstima i geografskim situacijama, potvrđuju praksu da sve više umetnika traži polazište za svoje radove istražujući međurelacije umetnosti i društva. U vreme globalne tranzicije u svetu u kome ne postoji stabilan društveni, kulturni, pa ni umetnički poredak, za razliku od drugih socijalističkih zemalja nakon pada Berlinskog zida, Jugoslavija, tj. njene države naslednice u postkomunističku tranziciju ulaze nakon krvavog rata, čime su dodatno usložnjeni odnosi umetnosti i politike, kao i umetnosti i društva.⁵⁹

Marijan Crtalić (Hrvatska) u svom radu *Sadašnjost povijesti* inkorporira arhivske fotografije radnika u aktuelni pejzaž i kroz fenomen železare u Sisku preispituje današnji odnos prema radnicima i radu i radničkom kulturnom nasleđu. Sličnom temom se bavi i Martina Grlić (Hrvatska), koja kroz svoja ulja na platnu iz ciklusa *Tvornica* (Podravka, PIK, Jugoplastika) otvara pitanje kulta rada i statusa radnika nekada i sada. Fabrike su viđene kao simbolička mesta modernosti, obeležja drugačije i bolje budućnosti, poruka postsocijalističkoj sadašnjosti i evropskoj budućnosti. Umetnici koriste ovu temu da bi iritirali korumpirani sistem u kome žive, podsetili na pravednije društvo kakvo žele i socijalne i ekonomske tekovine socijalističkog sistema, koje su im kao generaciji oduzete. Socijalnu dimenziju ima i rad fotografa Borisa Cvjetanovića (Hrvatska) *Tragovi*, u kome autor suočava stare i nove slike istih lokacija, prikazujući sudbinu nekada rudarskog Labina (poslednji rudnik je zatvoren 1999. godine) tokom štrajka rudara 1987. godine i kasnih 2000-ih, u postindustrijskom društvu.

⁵⁹ Smit, Teri, *Savremena umetnost i savremenost*, Orion art, Beograd, 2014.

Boris Cvjetanović, iz serije *Tragovi*, 1987-2012.

© Boris Cvjetanović

David Maljković (Hrvatska) kroz kolaže *Izgubljene memorije iz Ovih dana/Lost Memories from These Days* (2006) i video i zvučne instalacije *Ovih dana/These Days* (2005) prikazuje napuštene zgrade poput Zagrebačkog velesajma danas i njihov stari sjaj i ugled koji su uživale

1960-ih i 1970-ih, preko njih prikazujući posledice preobražaja iz komunističkog u kapitalistički oblik društva. Utopijska arhitektura 60-ih i 70-ih godina, tipična za razdoblje vere u socijalistički napredak motiv je i na fotografijama Jasenka Rasola (Hrvatska), iz ciklusa *Velesajam*, koje zagovaraju negovanje sećanja na jedan deo kulturne prošlosti socijalističke Jugoslavije koji je nezasluženo zanemarivan.⁶⁰

U svojim radovima se obnavljanjem sećanja bavi i Goranka Matić (Srbija), boreći se upravo protiv selektivnog sećanja, prikazujući paralelno nepromenjen vanvremenski pejzaž sa devastiranim i oštećenim freskama Krsta Hegedušića. Fotografske instalacije pod nazivom *Tiho teče Sutjeska*, svojevrsni su dijalog sa prošlošću veličanstvenog prirodnog krajolika, fotografisanog u današnjem trenutku u okolini Spomen-doma bitke na Sutjesci.

Donekle sličan postupak koristi u svom video radu *Exit* (2011), Žaneta Vangeli (Makedonija), koja želi da predstavi neuništivu moć prirode i suprotstavi je onom neminovno propadljivom što je čovek stvorio, dodavanjem istorijskog artefakta (fotografije) koji tu budućnost anticipira i potvrđuje.

Pomenuti radovi Marijana Crtalića, Martine Grlić, Borisa Cyjetanovića, Davida Maljkovića, Jasenka Rasola, Goranke Matić i Žanete Vangeli novim odnosom prema kulturnim, istorijskim i političkim fenomenima i pojavama iz zajedničke istorije podsećaju nas kako je vreme da prošlost pretvorimo u predmet proučavanja i kritičke refleksije, a kroz umetnost je često lakše otpočeti te teške i bolne procese, jer je umetnički jezik nužno individualan, subjektivan i selektivan, i u umetničkim projektima je moguće povezivanje suprotstavljenih viđenja i vrednosti jer se ne žudi za konsenzusom.⁶¹

Jasmina Cibic (Slovenija) u svojim video radovima, koji su nastali 2013. godine u okviru projekta *Za našu ekonomiju i kulturu/For Our Economy and Culture* na 55. bijenalu u Veneciji, otvara pitanje koje umetničko delo je dovoljno reprezentativno da reprezentuje naciju, ko smo i kakvi želimo da budemo u očima drugih. U Paviljonu

⁶⁰ Topić, Leila, „Za/Što ne zaboraviti?“, *Vojin Bakić: Svetlosne forme*, ur. Nataša Ivančević, Muzej suvremene umjetnosti Zagreb, 2013., 255.

⁶¹ Panić, Ana, „Jugoslawien als Ort der Erinnerung – Wer erinnert sich noch an Jugoslawien, und auf welche Weise? / Yugoslavia as a Site of Remembrance – Who Still Remembers Yugoslavia, and How?“, *Europe. South East – Recorded Memories*, ur. Constanze Wicke, Spector Books, Leipzig, 2013., 72.

Republike Slovenije na venecijanskom Bijenalu suprotstavila je izbor umetničkih dela slovenačkih slikara na temu mrtve prirode, iz kolekcije Narodne skupštine Slovenije, sa tapetom na kome je multiplicirana slovenačka endemska vrsta bube, *Anophthalmus hitleri*, nacionalno nereprezentativna i skoro istrebljena zbog svog nezgodnog, ideološki obojenog imena. U toj konstelaciji slike postaju redimejd (*ready-made*) objekti, deo instalacije kojom se otvara i pitanje nužnosti ideološkog izbora kada su u pitanju nacionalne kolekcije, selekcije, paviljoni ili, kako se to u socijalističkoj Jugoslaviji nazivalo, „izbora po republičkom ključu“. Umetnica odabranim slikama daje ulogu koju su imale i u Skupštini – ulogu dekoracije, rekvizita, jer cveće na platnu, kao ideološki neutralna tema, suvenir je poput cveća na stolu, tj. scenografija za svakodnevni život i rad političara i njihovu medijsku prezentaciju i politički šou.

Dva filma uokviruju ovu instalaciju, naglašavajući transformaciju identiteta, usled promene kulturne paradigme i stvaranje novog mita kroz umetnost i arhitekturu. Scenario čine stenografske beleške sa sastanka Komisije za pregled umetničkih dela u novoj zgradi Skupštine Narodne Republike Slovenije, održanog 7. marta 1958. godine.⁶² Gledajući ova dva filma, imamo utisak da i sami prisustvujemo formiranju nacionalne ikonografije jer, za razliku od gledanja arhivskih snimaka, za koje smo uvek svesni istorijske distance koja postoji, ovde smo mi kao posmatrači, vremenski u istoj realnosti kao likovi u filmu. U filmu *Fruits of Our Land* pratimo razgovor struke i politike: arhitekta, urbaniste, istoričara umetnosti i političara, o tome koje umetnike izabrati, koja su to vanvremenska dela koja će na najbolji način da predstave Sloveniju, da li biramo umetnika adekvatnog da predstavi slovenačku naciju ili posmatramo isključivo umetničko delo, a prisutna su i pitanja cenzure i autocenzure. U filmu *Framing the Space*, kroz razgovor novinarke sa zvaničnim arhitektom vile „Bled“,⁶³ umetnica preispituje specifičnu ideološku ulogu umetničkih dela u reprezentativnim objektima, koja moraju

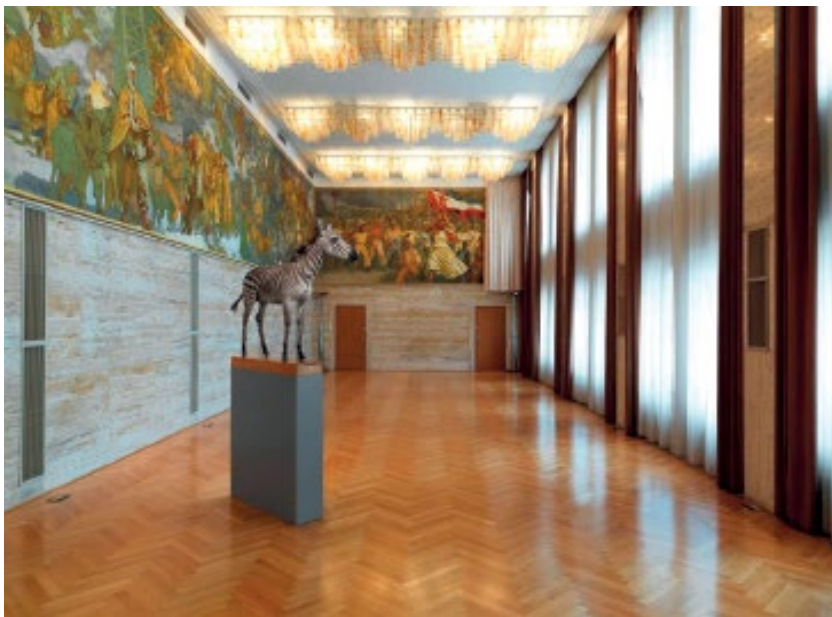
⁶² Logar, Tevž, „A Double Game, Jasmina Cibic – Za naše gospodarstvo in kulturo/For Our Economy and Culture“, ur. Tevž Logar i Vladimir Vidmar, *Muzej in galerije mesta Ljubljane*, Ljubljana, 2013., 45-54.

⁶³ Vila je transformisana, od rezidencije dinastije Karađorđević, u Titovu rezidenciju (u postsocijalističko doba pretvorena je u luksuzni hotel, u skladu sa novim postfordovskim i neoliberalnim društvom).

da prate arhitektonski program i oslikavaju duh vremena, jer nisu stvarana kao samostalna dela za galeriju, već su rezultat kompromisa i stalnog dijaloga sa arhitekturom zgrade.

Jasmina Cibic na odličan način rekontekstualizuje temu reprezentacije nacionalnog identiteta u današnjem vremenu promenjenih vrednosti, iako nas vizuelno vraća u doba socijalističke Jugoslavije i tera da se zapitamo kakvi su mehanizmi vlasti bili tada, a kakvi su u današnjim postjugoslovenskim društvima. Sada kada imamo „demokratiju“ i nacionalne države, da li imamo jasnu nacionalnu ikonografiju?

Možemo zaključiti da se krug zatvorio i pejzaž od klasičnog umetničkog motiva koji je (zlo)upotrebljavan kao legitimacija vlasti u građenja kulta Josipa Broza Tita u funkciji stvaranja kolektivnog pamćenja postaje oružje u rukama umetnika protiv brisanja sećanja.

Jasmina Cibic

Framing the Space, 2013.

Fotografija sa snimanja, foto: Matevž Paternoster

© Jasmina Cibic

Ljubaznošću umetnice i Galerije „Škuc“

Bibliografija

- Bakić, Jovo, *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma 1918-1941: sociološko-istorijska studija*, GNB „Žarko Zrenjanin“, Zrenjanin, 2004.
- Bakić, Jovo, *Jugoslavija – razaranje i njegovi tumači*, JP Službeni glasnik i Filozofski fakultet Beograd, Beograd, 2011.
- Bart, Rolan, *Književnost, mitologija, semiologija*, Nolit, Beograd, 1979.
- Beker, Katrin, „Zvanično telo u komunizmu: Lenjin“, *Novo čitanje ikone*, ur. Dejan Sretenović, Geopoetika, Beograd, 1999., 95-105.
- Birt, Danijela, „O važnosti mjesta“, *O Titu kao mitu: proslava Dana mladosti u Kumrovcu*, ur. Nevena Škrbić Alempijević, Kirsti Mathiesen Hjemdahl, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, FF-press i Srednja Evropa, Zagreb, 2006., 343-362.
- Čalić, Mari-Žanin, *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, Clio, Beograd, 2013.
- Čalović, Dragan, *Josip Broz Tito: studija imidža*, Zadužbina Andrejević, Beograd, 2006.
- Daston, Lorraine, Park Katharine, *Wonders and the Order of Nature 1150–1750*, Zone books, New York, 2001.
- Despotović, Ljubiša, „Politički mitovi socijalizma od komunizma do boljševizma“, *Mitovi epohe socijalizma*, Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje i Fakultet za evropske pravno-političke studije, Novi Sad, 2010.
- Dimić, Ljubodrag, *Agitprop kultura: agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*, Rad, Beograd, 1988.
- Dimić, Ljubodrag, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918 – 1941*, 1-3, Stubovi kulture, Beograd, 1996.
- Doknić, Branka, *Kulturna politika Jugoslavije 1946-1963*, JP Službeni glasnik, Beograd, 2013.
- Đerić, Gordana, *Pamćenje i nostalgija: neki prostori, oblici, lica i naličja*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju: „Filip Višnjić“, Beograd, 2009.
- Gavrilović, Ljiljana, *O politikama, identitetima i druge muzejske priče*, Et-nografski institut SANU, Beograd, 2009.
- Green, Nicholas, „Looking at the Landscape: Class Formation and the Visual“, *The Anthropology of Landscape. Perspectives on Places and Space*, ur. Eric Hirsch and Michael O’Hanlon, Clarendon Press, Oxford, 1995., 31-41.
- Gržinić, Valentina, „Jugoslavenstvo trojstvo: rad, mladost i Republika. Obilježavanje socijalističkih praznika u Istri“, *Radionica za suvremenu povijest. Istraživanja diplomata pulskog sveučilišta 2011-2013*, ur. Igor

- Duda, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli i Srednja Europa, Pula – Zagreb, 2013., 71-87.
- Hirsch, Eric, „Landscape: Between Place and Space“, *The Anthropology of Landscape. Perspectives on Places and Space*, ur. Eric Hirsch and Michael O’Hanlon, Clarendon Press, Oxford, 1995., 1-31.
- Hobsbom, Erik, i Rejndžer Terens, *Izmišljanje tradicije*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2011.
- Lévi-Strauss, Claude, *Introduction to a Science of Mythology*, Vol. 4, Jonathan Cape, London, 1981.
- Logar, Tevž, „A Double Game, Jasmina Cibic – Za naše gospodarstvo in kulturo/For Our Economy and Culture“, ur. Tevž Logar i Vladimir Vidmar, *Muzej in galerije mesta Ljubljane*, Ljubljana, 2013., 45-54.
- Makuljević, Nenad, *Umetnost i nacionalna ideja u XIX veku: sistem evropske i srpske vizuelne kulture u službi nacije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Beograd, Beograd, 2006.
- Marković, Predrag, *Beograd između Istoka i Zapada 1948-1965*, NIU Službeni list SRJ, Beograd, 1996.
- Matić, Goranka, Tiho teče Sutjeska, Muzej savremene umetnosti, Beograd, 2003.
- Mataušić, Nataša, „299 stepenica do Josipa Broza Tita“, *Informatica museologica* 34, 3-4, 2003., 92-95.
- Merenik, Lidija, *Ideološki modeli: Srpsko slikarstvo 1945 – 1968*, Beopolis, Beograd, 2001.
- Oroz, Tomislav, „Matija Gubec kao post-ikona“, *Horor, porno, ennui: kulturne prakse postsocijalizma*, ur. Ines Prica, Tea Škokić, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2011., 243-272.
- Panić, Ana, „O grifonima, jednorozima i kamenu s Meseca ili o poslednjoj vladarskoj kolekciji“, *Smrt u trezoru*, Muzej istorije Jugoslavije, Beograd, 2009.
- Panić, Ana, „Jugoslawien als Ort der Erinnerung – Wer erinnert sich noch an Jugoslawien, und auf welche Weise? / Yugoslavia as a Site of Remembrance – Who Still Remembers Yugoslavia, and How?“, *Europe. South East – Recorded Memories*, ur. Constanze Wicke, Spector Books, Leipzig, 2013., 68-73.
- Panić, Ana, (ur.), *Jugoslavija: od početka do kraja*, Muzej istorije Jugoslavije, Beograd, 2013.
- Pavlaković, Vjeran, Myths and Symbols in Interwar Croatia: The Case of Matija Gubec, www.centerforhistory.net/images/stories/pdf/vjeran_pavlakovic.pdf, 16. 2. 2013.
- Petrović, Tanja, *Yuropa: Jugoslovensko nasleđe i politike budućnosti u postjugoslovenskim društvima*, Fabrika knjiga, Beograd, 2012.

- Perica, Vjekoslav, i Velikonja, Mitja, *Nebeska Jugoslavija: interakcija političkih mitologija i pop-kulture*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2012.
- Pletenac, Tomislav, „Tito – naknadna biografija“, *O Titu kao mitu: proslava Dana mladosti u Kumrovcu*, ur. Nevena Škrbić Alempijević, Kirsti Mathiesen Hjemdahl, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, FFpress i Srednja Europa, Zagreb, 2006., 365-376.
- Radić, Nenad, *Zbirka Josipa Broza Tita kao slika moći*, neobjavljena doktorska disertacija, odbranjena 22.12.2008. na Filozofskom fakultetu, Univerzitet u Beogradu.
- Radić, Nenad, „Slika Mladost, kraljica života u kontekstu zbirke Josipa Broza Tita“, *Zbornik Seminara za studije moderne umetnosti Filozofskog fakulteta u Beogradu III/IV*, ur. Lidija Merenik, TOPY, Beograd, 2008., 68-72.
- Radić, Nenad, *Pusen i petokraka: zbirka slika druga predsednika*, Galerija Matice srpske, Novi Sad, 2012.
- Smit, Antoni, *Nacionalni identitet*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1998.
- Smit, Entoni, „‘Zlatno doba’ i nacionalni preporod“, *R.E.Č – časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, 56, 1999., 93-110.
- Smit Teri, *Savremena umetnost i savremenost*, Orion art, Beograd 2014.
- Stojanović, Bratislav, „Memorijalni centar ‘Josip Broz Tito’, prostorni okviri i perspektivne mogućnosti“, *Godišnjak grada Beograda* knj. XXX, Muzej grada Beograda, Beograd, 1983., 161-194.
- Terzić, Milan, *Titova vještina vladanja*, Pobjeda, Podgorica, 2005.
- Topić, Leila, „Za/Što ne zaboraviti?“, *Vojin Bakić: Svetlosne forme*, ur. Nataša Ivančević, Muzej suvremene umjetnosti Zagreb, 2013., 244-271.
- Trifunović, Lazar, „Povodom radova u javnim zgradama. Sinteza – šta je to?“, *Danas* (Beograd), 4.7.1962.
- Ursprung, Philip, „In Search of Socialism Space“, *Double Bound Economies: Reading an East German Photo Archive 1967-1990*, Spector Books, Leipzig, 2012., 51-67.
- Velikonja, Mitja, „Politička mitologija nepostojećeg - narativni sadržaji jugonostalgije u postjugoslovenskim zemljama. Politički mitovi socijalizma od komunizma do boljševizma“, *Mitovi epohe socijalizma*, Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje i Fakultet za evropske pravno-političke studije, Novi Sad, 2010., 131-146.
- Župan, Ivica, „Pragmatičari. Dogmati. Sanjari: Hrvatska umjetnost i društvo 1950-ih godina“, INA Industrija nafte d.d i Meridijani Samobor, Zagreb, 2007.

Internet

- http://www.hss.hr/files/Povijest_HSS.pdf, 15.02.2013.
- <http://www.artnet.com/galleries/exhibitions.asp?gid=111910&cid=151107&source=2&type=2>, 24.01.2014.
- http://www.oktobarskison.org/51/index.php?option=com_content&view=article&id=37%3Adavid-maljkovi&catid=2%3Aumetnici&Itemid=18&lang=sr, 24.01.2014.
- http://hr.wikipedia.org/wiki/Pruga_Br%C4%8Dko_-_Banovi%C4%87i
- <http://foto.mij.rs>, 1.02.2014.
- http://www.uncubemagazine.com/articles/11880245?fb_action_ids=10201996264883113&fb_action_types=og.likes&fb_source=other_multiline&action_object_map=%7B%2210201996264883113%22%3A200146000194300%7D&action_type_map=%7B%2210201996264883113%22%3A%22og.likes%22%7D&action_ref_map=%5B%5D#/page1, 2.02.2014.
- <https://www.facebook.com/events/145252988926888/>, 12.02.2014.
- <http://marijancrtalic.blogspot.com/>, 12.02.2014.
- https://www.facebook.com/marijan.crtalic/media_set?set=a.10150546780604092.384389.635214091&type=3, 12.02.2014.
- <http://www.msu.hr/THTnagrada/radovi/2013/velesajam>, 12.02.2014.
- <http://www.msu.hr/THTnagrada/radovi/2013/tvornica>, 12.02.2014.
- <http://aftermathsee.wordpress.com/artists/boris-cvjetanovic/>, 12.02.2014.
- <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=362005>, 12.02.2014.
- http://www.blic.rs/stara_arhiva/intervju/54750/Prolaze-dani-bola-i-prkosa, 12.02.2014.
- <http://www.muzej-sisak.hr/article/80/memorijalna-radionica-nikole-karasa>, 15.02.2014.

Arhivski video snimci

Užička 15, TV Beograd I program, 19. maj 1982.

Looking for socialist space: construction and deconstruction of myths

Through a multidisciplinary approach, the paper will demonstrate how landscapes can be used for political purposes, as well as the function of fine arts in constructing Tito's cult and in emphasizing his messianic role in the history of the space inhabited by South Slavic nations and ethnic communities, especially during World War II. Hence, everything that could be related to the „the greatest son of our nations“ was worth of artistic inspiration: from his native home, to the workshop where he worked as an apprentice, from the house in which he was arrested as a communist illegal activist, to Užice and Jajce, two towns that became symbols of the communist and popular struggle against the fascist occupiers, and of the foundation of the new socialist Yugoslavia. Through diachronic comparisons, the essay will also point at the tendency of post-socialist collective memory, and of its frequent anti-communist manifestations, of forcing the memories of socialist modernization into oblivion, especially when it comes to industrialization, urbanization, mass literacy campaigns, and social mobility. Consequently, the paper analyzes recent artistic practices dealing with the history of Yugoslavia and with the legacy of socialism in the post-Yugoslav societies. Such artworks are recalling the achievements of the missing state and criticizing the peripheral location of post-Yugoslav successor states in the current world capitalist system.

Tko baštini narodne heroje?

TAMARA BUBLE

Sjećanje na NOB u Jugoslaviji služilo je kao jedan od temelja institucionalnog poretka zbog čega je moralo proći kroz procese pročišćavanja i mitologizacije. Osamostaljenjem Republike Hrvatske, promjenom ekonomske paradigme kojom se otklonilo od socijalističkih ideala te iskustvom Domovinskog rata, dolazi do razgradnje dotad dominantnih narativa vezanih uz Drugi svjetski rat i vezanih pojmova. Jedan od mogućih načina zahvaćanja procesa rememorijalizacije tih sjećanja u proteklih dvadeset godina može se pratiti kroz odnos prema spomeničkoj baštini NOB-a. Ovaj rad temelji se na etnografskom bilježenju posjetiteljskih praksi i komemorativnih ceremonija vezanih uz Grobnicu narodnih heroja na zagrebačkom groblju Mirogoj u kontinuiranom razdoblju od godinu dana. U radu se putem promatranja sa sudjelovanjem identificiraju one društvene grupe i institucije koje prisvajaju partizansku baštinu kao dio vlastitog nasljeđa. U odnosu na simbolički značaj spomenika za institucionalni poredak, identificiraju se različite vrste obilježavanja, od osobnih posjeta do političkih rituala. Kroz razgovore sa sudionicima komemoracija dalje se identificiraju tri različita vremenska perioda obilježavanja koja karakterizira različit odnos političkih elita prema NOB-u, socijalizmu i antifašizmu. Zaključak je da se sjećanje na NOB u postsocijalističkoj Hrvatskoj rememorijalizira kroz stalne pregovore s osobnim i službenim povijestima pri čemu u njegovu očuvanju i održavanju prednjače oni članovi zajednice s neposrednim iskustvom sudjelovanja u partizanskoj borbi.

Čini mi se sasvim prigodno istraživanje o odnosu osobnog i kolektivnog te sjećanja i politike započeti crticom iz osobnog sjećanja. Redovna mirogojska ruta moje bake je, uz posjet obiteljskoj grobnici na južnom dijelu groblja, sadržavala i šetnju uz arkade do Grobnice narodnih heroja. Nenaviknutost na posjećivanje grobova i odavanja počasti ljudima koji nam nisu obitelj ili bliski prijatelji ponukala me da je upitam je li poznavala nekoga od pokojnika. „To su *naši* narodni heroji“, pomalo mi je uvrijeđeno i ljutito odgovorila, kao da je to nešto što se samo po sebi podrazumijeva i za nju je razgovor time bio završen. Za mene je pak označio početak ozbiljnijeg zanimanja za ono *naši*, pri čemu u ovom radu podrazumijevam one osobne povijesti, identitete, znanja, sjećanja i vjerovanja koji se isprepliću s kolektivnima koja su gradila jugoslavenski poredak i koja su se, tako mi se činilo, urušila gotovo preko

noći. Grobnicu narodnih heroja posjetila sam ponovo 8. svibnja 2010. godine kada sam se pridružila grupi od pedesetak ljudi na obilasku mjesta stradanja i sjećanja u Zagrebu vezanih uz Drugi svjetski rat u organizaciji Centra za suočavanje s prošlošću Documenta. Iznenadila me spoznaja da mi je unatoč relativno dobrom poznavanju povijesti, arhitekture i kulture grada, ova tema dosad ostajala skrivenom, koliko i saznanje da uz pojedince poput moje bake postoje i grupe koje ova sjećanja čuvaju i prenose. Odlučila sam istražiti na koje se načine sjećanje na NOB i, posredno, na Jugoslaviju manifestira kroz komemorativne prakse, nadajući se da će mi one omogućiti uvid u kolektivno *mi* koje baštini to nasljeđe.

Sljedeći Connertonovu¹ tezu da se sjećanje prenosi na dva načina – svjesno, putem komemorativnih svečanosti, i nesvjesno, putem tjelesnih navika pomoću kojih se sjećanje svakodnevno reinterpetira u sadašnjosti – istraživanju sam odlučila pristupiti kroz promatranje komemorativnih praksi na Mirogoju, odnosno ponašanja ljudi u posebnim prilikama, te kroz razgovor s posjetiteljima koje zateknem na terenu. To je uključivalo naivnu pretpostavku da će dinamika posjeta onom dijelu groblja koji uključuje partizansku baštinu biti intenzivnija nego što doista jest, no kako sam se već prilikom prvih izlazaka na teren suočila s problemom izrazito rijetkih posjeta, preusmjerila sam istraživački fokus na one aktere koji ih organizirano posjećuju na odabrane datume poput Svih svetih i Dana antifašističke borbe. Za vrijeme mog istraživanja preminuli su Slavko Komar i Milutin Baltić, dvojica od trojice posljednjih narodnih heroja Hrvatske, pa sam komemorativnim obljetnicama pridodala i njihove sahrane. Kako bih dublje zahvatila prošlost, promatranju sa sudjelovanjem i polustrukturiranim intervjuima s odabranim sugovornicima pridodala sam i istraživanje novinske građe iz 1950. kada je svečano otvorena Grobnica narodnih heroja, ne gubeći pritom iz vida političku ulogu novina, odnosno činjenicu da sjećanje prenese no u člancima nije neposredno i osobno već da odražava službenu politiku tog razdoblja.

Odabir Mirogoja kao prikladnog terena za istraživanje komemorativnih praksi bio je uvjetovan prvenstveno pretpostavkom da su gradska groblja zahvalan teren za promatranje odnosa zajednice

¹ Connerton, Paul, *Kako se društva sjećaju*, Antibarbarus, Zagreb, 2004.

prema prošlosti jer tvore neku vrstu paralelnog grada u kojem svatko ima nekoga svoga. Ova refleksija zajednice koja ih uspostavlja i održava vezana je uz njihov nastanak u 19. stoljeću kada se, izmještanjem iz okolice crkava na gradsku periferiju, simbolički i materijalno konstruiraju kao „druga mjesta“.² Utoliko praćenje komemorativnih praksi može ukazati na kontinuitetne i diskontinuitetne primjere oblikovanja njenog identiteta i pamćenja te različitih grupa unutar društva koji se očituju u prisvajanju, odbacivanju ili zaboravljanju tih elemenata. Uz kolektivna sjećanja različitih društvenih grupa, groblja samom svojom fizičkom zadanošću pružaju i uvid u načine na koje se politički imaginarij upisuje u prostor. Polazeći od toga da je arhitektura disciplinarna praksa koja otkriva povijest i razmišljanja elitnih grupa,³ smatram da planersko apostrofiranje pojedinih grobnica i spomen-obilježja govori o njihovoj simboličkoj ulozi u nekom povijesnom razdoblju. Tako, primjerice, organizacija groblja oko mirogojskih arkada svjedoči o stvaranju nacionalnog panteona selektivnim odabirom osoba za reprezentaciju nacionalnog kanoana 19. stoljeća, a centralna pozicija Grobnice narodnih heroja na novom dijelu groblja o simboličkom prekidu sa starim poretom. Ovaj suodnos fizičkog prostora i političkih ideologija s jedne strane i svakodnevnog života zajednice s druge strane ukazuje na hibridnost prostora groblja koju sam, slijedeći britanskog antropologa Paula Connertona,⁴ u istraživačkom smislu podijelila na memorijale i mjesta (*locuse*) čija se vidljivost otkriva kroz različitost komemoracijskih praksi. Memorijali kao semantički obilježena mjesta koja postojanjem evociraju nekakav poznati događaj traže strukturiranost i uniformiranost izvedbe političkog rituala, dok mjesta, poput ulica i trgova, predstavljaju prostor nepredvidivosti i masovnosti koji, oslobođen protokolarnosti, pruža uvid u raznolikost posjetiteljskih

² Foucault, Michel, „O drugim prostorima“, *Operacija: Grad: Priručnik za život u neoliberalnoj stvarnosti*, ur. Leonardo Kovačević, Tomislav Medak, Petar Milat, Marko Sančanin, Tonči Valentić i Vesna Vuković, Savez za nezavisnu kulturu i mlade, Zagreb, 2008., 36.

³ Vidi Boyer, Christine, *The city of collective memory: Historical imaginery and architectural entertainment*, MA: MIT Press, Cambridge, 1994; Rabinow, Paul, „Ordonnance, Discipline, Regulation: Some Reflections on Urbanism“, *Anthropology of Space and Place: Locating Culture*, ur. Setha M. Low i Denise Lawrence-Zúñiga, MA: Blackwell, Malden, 2003., 353-362.

⁴ Connerton, Paul, *How Modernity Forgets*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009., 10-22.

i šetačkih praksi. Upravo je opisana hibridnost samog prostora u kojem se odvijaju različite komemorativne prakse ono što me najviše zainteresiralo, i u njega sam ušla s pretpostavkom da će se pri posjetima Grobnici narodnih heroja vidjeti ovaj odnos memorijala kao pozornica za političke rituale elita i osobnih posjeta građana.

Spomenici kao politički manifest izgradnje sjećanja na NOB

Budući da se sjećanje na NOB velikim dijelom oblikovalo i posredovalo kroz instituciju države, spomenicima pristupam kao mjestima sjećanja na način na koji ih definira francuski povjesničar Pierre Nora.⁵ Nora smatra da zahvaljujući sve većem ubrzavanju povijesti i atomiziranju pojedinaca dolazi do zaborava i osjećaja gubitka odnosa s kolektivom. Uspostava mjesta sjećanja (*lieux de memoire*), odnosno svih onih simboličkih, funkcionalnih i materijalnih točaka u kojima se utjelovljuje zajedničko sjećanje⁶ služi tome da se zaustavi vrijeme i podupru naši identiteti.⁷ Značajno za uspostave mjesta sjećanja njihov je neslučajni odabir koji ukazuje na to da je povijest uvijek zapisano sjećanje dominantnih društvenih grupa. Nora tvrdi da društvene elite iz repertoara prošlosti izvlače one segmente i ona tumačenja koja odgovaraju njenom sadašnjem identitetu i poretku pa se mjesta sjećanja mogu čitati i kao izraz političke volje dominantnih skupina u društvu.⁸ Promjenama političkih sistema mijenjaju se i načini čitanja povijesti budući da svaki od sistema iz prošlosti odabire apostrofirati one elemente koji ga osnažuju. Uz Norino djelo, za rad su mi bili važni i uvidi britanskog socijalnog antropologa Paula Connertonona koji tvrdi da se sjećanje prenosi svjesno, tekstualnim i mnemoničkim naporima čuvara sjećanja, te nesvjesno, navikom kao nesvjesno usvojenim obrascem ponašanja.⁹ Zahvaljujući nesvjesnosti, naviku koja se očituje u tjelesnim praksama teže je izbrisati pa se stoga praćenjem navika, bilo individualnih, bilo kolektivnih, može steći uvid u razdoblje u kojem su nastale ako između tog razdoblja i sadašnjice postoji lom službenih povijesti. Iz Connertonove teze slijedi da namjerno brisana sjećanja u

⁵ Nora, Pierre, „Između sjećanja i povijesti“, *Diskrepancija* 8, 12, 2007., 137.

⁶ Isto, 156.

⁷ Isto, 143.

⁸ Isto, 137.

⁹ Connerton, *Kako se društva sjećaju*.

lomovima povijesti ne mogu nestati dok god postoje živi ljudi koji ih, makar i nesvjesno, prenose u navici.

Narodnooslobodilačka borba važno je mjesto sjećanja i jedna od tri prijelomne točke u stvaranju jugoslavenskog političko-ekonomskog modela, uz reformu komunističkog pokreta, odnosno uspostavu samoupravljanja kao posljedice razlaza sa zemljama socijalističkog bloka 1948. godine, i osnivanje zajednice nesvrstanih zemalja 1955. godine.¹⁰ Pišući o načinima organizacije NOB-a, Gal Kirn uočava da su uz vojno oslobađanje okupiranih teritorija bili ulagani znatni naponi da se kroz nju uspostave novi klasni i nacionalni društveni odnosi: na oslobođenim teritorijima bile su organizirane grupe koje su osiguravale elementarne uvjete za ekonomsku, kulturnu i umjetničku produkciju, obrazovanje i reproduktivni rad.¹¹ Drugim riječima, kroz organizaciju NOB-a uspostavljao se budući model funkcioniranja države pa su političke elite po završetku rata NOB apostrofirale kao utemeljujući čin novog poretka. Dodatno učvršćivanje javilo se nakon Rezolucije Informbiroa 1948. godine kada je, suočena s gubitkom legitimacije koju joj je osiguravala pripadnost međunarodnom političkom pokretu, Komunistička partija morala potražiti drugi legitimacijski temelj. Za to se vrlo prikladnim pokazala izgradnja narativa o NOB-u kao borbi u kojoj su ideološki osviješteni pripadnici svih naroda zajednički ustali protiv fašističkih okupatora, monarhije i kapitalizma.¹² Da bi se osigurala njegova homogenost, sjećanja na rat morala su proći kroz proces mitologizacije i ideologizacije koji se postizao njihovom preradom i brisanjem.¹³

¹⁰ Sundhaussen, Holm, „Jugoslavija i njezine države sljednice. Konstrukcija, destrukcija i nova konstrukcija“, *Kultura pamćenja i historija*, ur. Maja Brkljačić i Sandra Prleđa, Golden Marketing i Tehnička knjiga, Zagreb, 2006., 234.

¹¹ Kirn, Gal, „Jugoslavija: od partizanske politike do postfordističke tendencije“, *Up&Underground* 17/18, 2010., 210.

¹² Jambrešić Kirin, Renata, „Politika sjećanja na Drugi svjetski rat u doba medijske reprodukcije socijalističke kulture“, *Devijacije i promašaji: etnografija domaćeg socijalizma*, ur. Lada Čale-Feldman i Ines Prica, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2006., 151.

¹³ Dunja Rihtman-Auguštin ukazuje na selektivnost procesa kojim su političke elite pristupile promicanju onih osoba i događaja koji su doprinosili idealnom prikazu NOB-a, uz potiskivanje onih elemenata koji su ukazivali na sukobe svjetonazora, nacionalnu, lokalnu i regionalnu autonomiju. Vidi Rihtman-Auguštin, Dunja, *Ulice moga grada, XX vek*, Beograd, 2000., 16-17.

Uz ispisivanje opsežne historiografije NOB-a¹⁴ i podizanje spomenika palim borcima i revolucionarnom jugoslavenskom projektu koji su uslijedili odmah po završetku rata,¹⁵ ratne teme bile su stalno i nanovo ugrađivane u jugoslavensku svakodnevicu kroz toponimiju, kulturu, obrazovni sustav i industriju zabave. Ulice, trgovi i tvornice nosili su imena partizanskih junaka, divizija i datuma bitaka iz NOB-a, školski programi, praznici i svečanosti stavljeni su u službu komemoracija, a prenošenje ideoloških obrazaca vršilo se i kroz popularnu kulturu koja je kroz pjesmu i filmove popularizirala i promicala partizansku borbu i od pojedinaca poput Ive Lole Ribara ili Boška Buhe učinila revolucionarne pop ikone.¹⁶ Projekt očuvanja takvog narativa o NOB-u nalagao je njegovu izgradnju kroz čitav sustav kako bi se uspostavio kolektivni identitet za nadolazeće jugoslavenske generacije.¹⁷

Upravo je upotreba likova narodnih heroja poput Ribara ili Buhe imala važnu ulogu u izgradnji sjećanja na NOB. Zvanje narodnog heroja, po uzoru na Sovjete, ustanovio je u veljači 1942. godine Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije kao počasno zvanje, a od kolovoza 1943. godine ono postaje najviše službeno odličje.¹⁸ Iako su ovo zvanje mogli ponijeti i stranci, vojne jedinice, gradovi i društvene organizacije, najveći broj odličja dodijeljen je partizanskim borcima. Pritom je značajno da je do kraja rata Ordenom narodnog heroja odlikovano 107 ljudi, dok je najveći broj partizanskih boraca, njih 1322, odlikovan nakon rata, od čega 955 posthumno.¹⁹ Zahvaljujući posthumnim imenovanjima, njihovi su se likovi mogli koristiti za osnaženje političkog poretka bez rizika da će ga ugroziti svojim budućim djelovanjem. Prikladnost upotrebe likova pokojnika za izražavanje političkih ideja vladajuće elite

¹⁴ Holm Sundhaussen navodi impresivnu brojku od gotovo 30 000 monografija, zbornika i članaka o NOB-samo u razdoblju prvih dvadeset godina postojanja nove Jugoslavije.

¹⁵ Sundhaussen, „Jugoslavija“, 234.

¹⁶ Rihtman-Augustin, *Ulice moga grada*; Jambrešić Kirin, Renata, „The Politics of Memory in Croatian Socialist Culture“: Some Remarks, *Narodna umjetnost* 41, (1) 2004.; Senjković, Reana, *Izgubljeni u prijenosu: pop iskustvo soc kulture*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2008.

¹⁷ Jambrešić Kirin, Renata, „Politika sjećanja na Drugi svjetski rat“, 154-5.

¹⁸ Kljaković, Vojmir, „Narodni heroji Jugoslavije“, *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. VI., ur. Miroslav Krleža, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1965., 245.

¹⁹ Studijsko putovanje – Zagreb, <https://www.youtube.com/watch?v=TTCiUbeb-Cg>, 27. 6. 2014.

razrađuje Katherine Verdery pokazujući kako, s jedne strane, činjenica da je riječ o ljudima čiji su životi življeni osigurava maksimalnu mogućnost identifikacije s onim što njihovi životi predstavljaju, dok je s druge strane, predstavka o njihovim životima selektivnim odabirom onih biografskih elemenata koji osiguravaju ideološku čistoću prikaza stavljena u službu poretka.²⁰ U jugoslavenskom političkom imaginariju oni su gotovo mitski likovi, neka vrsta svetaca koji umiru hrabrom i mučeničkom smrću kako bi Jugoslavija mogla živjeti.²¹ Slikovit način transformacije biografija u skladu s promjenama političkog poretka može se vidjeti u načinu predstavljanja jednog od narodnih heroja pokopanog na Mirogoju, pisca Vladimira Nazora. Dok se u vodiču kroz Mirogoj iz 1987. godine naglasak stavlja na njegov odlazak u partizane i članstvo u ZAVNOH-u,²² u vodiču iz 2011. naglašava se njegova spisateljska djelatnost, a o partizanskom putu i otporu fašizmu nema ni riječi.²³

Razgradnja u devedesetima

Devedesete godine dvadesetog stoljeća obilježile su okolnosti koje su utjecale na odnos prema jugoslavenskim *mjestima sjećanja* u svim republikama bivše Jugoslavije. To su promjena političko-ekonomske paradigme u čitavoj Europi koja simbolički započinje rušenjem Berlinskog zida 1989. godine, raspad Jugoslavije koji rezultira uspostavljanjem nacionalnih država i restitucijom kapitalizma, a koji prati početak rata koji neposredno utječe na promjene u Hrvatskoj. Na državnoj se razini u devedesetima sustavno pristupilo represivnom brisanju koje se očituje u mijenjanju imena gradova, ulica i trgova, izbacivanju tematike NOB-a iz školskih lektira, novom ispisivanju povijesti i apostrofiranju novih *mjesti sjećanja*.²⁴ Od 6000 spomenika i spomen-obilježja vezanih

²⁰ Verdery, Katherine, *The political lives of dead bodies. Reburial and postsocialist change*, Columbia University Press, New York, 1999., 28-29.

²¹ Usp. Kačavenda, Petar i Živković, Dušan, *Narodni heroji Jugoslavije*, sv 2., Partizanska knjiga, Beograd, 1983.

²² Trčak, Ivan (ur.), *Mirogoj: kulturno-povijesni vodič*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1987., 121.

²³ Cindrić, Velimir, *Mirogoj*, Zagrebački holding, Zagreb, 2011., 81.

²⁴ Sundhaussen, „Jugoslavija“, 265-269; Potkonjak, Sanja i Pletenac, Tomislav „Grad i ideologija: 'Kultura zaborava' na primjeru grada Siska“, *Studia ethnologica Croatica* 19, 2007., 171-172.

uz NOB, u Hrvatskoj je, u skladu s novim nacionalnim imaginarijem, uništeno, uklonjeno ili preoblikovano njih gotovo 3000.²⁵ Analizirajući promjene u urbanoj infrastrukturi nastale u osvit nastanka hrvatske države, Dunja Rihtman-Auguštin²⁶ primjećuje dvostrukost brisanja povijesti i sjećanja: one koja podiže spomenik i one koju spomenik prikazuje, što ukazuje na brisanje antifašističke borbe i Jugoslavije iz kolektivnog sjećanja. Uz namjerno brisanje koje se očitovalo u uništavanju spomenika, javlja se i njihova prilagodba na novi nacionalni imaginarij pa se tako partizanskim simbolima na spomen-obilježjima i grobljima dodaju hrvatski nacionalni simboli poput grba. Preinake i brisanja sjećanja u povijesnim lomovima dio su izgradnje prepreke između novog početka i stare „tiranije“, pri čemu je, kako primjećuje Connerton,²⁷ „nužno staru tiraniju uvijek zadržavati u sjećanju“. Primijenjeno na postjugoslavenski kontekst, uočljivo je kako su se nove hrvatske elite pri legitimaciji novog narativa uvelike oslanjale na delegitimaciju onog jugoslavenskog, baš kao što su se po završetku Drugog svjetskog rata, jugoslavenske elite trudile delegitimirati onaj predjugoslavenski. Narativ o želji za životom u zajednici južnih Slavena, devedesetih je godina zamijenjen onim o vjekovnoj težnji hrvatskog naroda za samostalnošću te pripadnosti srednjoeuropskom kulturnom krugu, a socijalističko samoupravljanje povratkom na kapitalističku privredu i svetost privatnog vlasništva. Transformaciji tog narativa uvelike je doprinio rat koji je staru državu i njezine simbole povezao s nasiljem nad vlastitim stanovništvom pa uz sustavnu demontažu imamo i spontana rušenja spomenika, kao i zaborav do kojeg dolazi temporalnim odmakom, a koji nam govori o tome da sami spomenici bez komemoracija, odnosno bez živog sjećanja, ne mogu artikulirati svoje značenje.

Nastanak Mirogoja i Grobnice narodnih heroja

Mirogoj, kao i većina drugih gradskih groblja u Europi, nastaje u 19. stoljeću, točnije 1876. godine, na periferiji Zagreba i to kao prvo skupno gradsko groblje namijenjeno ukopu svih građana bez obzira na vjersku pripadnost. Idejni projektant Mirogoja arhitekt je Herman

²⁵ Hrženjak, Juraj, *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990-2000*, SABA RH, Zagreb, 2002., 347.

²⁶ Rihtman-Auguštin, *Ulice moga grada*, 38.

²⁷ Connerton, *Kako se društva sjećaju*, 16.

Bolle prema čijim je monumentalnim arkadama Mirogoj i danas vizualno prepoznatljiv. Tridesetih godina dvadesetog stoljeća Mirogoj se počeo širiti izvan prostora arkada. Novi dio groblja slijedi obronke medvedničkih padina, što rezultira njegovim organskim oblikom zbog čega je on vizualno i doživljajno različit od starog dijela izgrađenog po Bolleovom projektu kojeg karakterizira tlocrtna geometrijska podjela.²⁸ Zbog imovinskog spora s vlasnicima zemljišta sjeverno od arkada, novo groblje se počelo širiti uz današnji Krematorij prema jugu što znači da je spoj starog i novog dijela groblja kasnije završen. To je upravo lokacija na kojoj je smještena grobnica Narodnih heroja, ali i groblja sudionika Domovinskog rata te Zid boli.²⁹

Slika 1: Grobnica narodnih heroja s pristupnom stazom, rad kipara Đure Kavurića. S desne strane nalaze se grobovi Vladimira Nazora, dr. Ivana Ribara i Vladimira Bakarića. (Foto: T. Buble 2012.)

Grobnica narodnih heroja, sagrađena 1950. godine prema autorskom projektu kipara Đure Kavurića, nalazi se tik uz vanjsku stranu sjevernih i zapadnih arkada, a vidljiva je već s glavnog ulaza na Mirogoj. U

²⁸ Tlocrt Mirogoja s označenim lokacijama grobnica i spomen obilježja iz NOB-a i Domovinskog rata nalazi se u grafičkom prilogu na kraju ovog rada.

²⁹ „Zid boli – Glas hrvatske žrtve“ rad je akademskog kipara Dušana Džamonje iz 2004. godine, a riječ je o spomeniku zatočenim, nestalim i poginulim hrvatskim braniteljima i civilima. Prethodno se zid, sastavljen od opeka, nalazio u Selskoj ulici u Zagrebu, ali su 2005. godine opeke prenesene pod Džamonjin spomenik smješten preko puta Grobnice narodnih heroja. Gradska groblja, Povijest <http://www.gradskagroblja.hr/default.aspx?id=249>, 12.12.2013.

tu su grobnicu pokopana 32 narodna heroja Jugoslavije³⁰ porijeklom iz Hrvatske. Smještanje grobnice na spoj starog i novog groblja uspostavlja kontinuitet s nacionalnim panteonom pjesnika, pisaca i skladatelja iz 19. stoljeća pokopanima u arkadama. Riječ je o retrospektivnim formulacijama kojima se stvara ideja o značajnim osobama koje su doprinijele stvaranju nacije.³¹ Gotovo na jednak način vrši se selekcija narodnih heroja kao osoba koje predstavljaju novi jugoslavenski kanon, a koje se naknadno izmještaju s lokacija prvih sahrana i svečano ukopavaju u novu grobnicu 1950. godine. Izgradnjom novog objekta na prethodno praznom mjestu, u skladu s modernizacijskim projektom socijalizma koji naglašava novi početak, novog čovjeka i novo doba,³² simbolički se raskinulo sa starom buržoazijom, ali i paradoksalno, vizualnim nadovezivanjem na značajno mjesto poput arkada, uspostavio se kontinuitet s idejom o ljudima koji su doprinijeli stvaranju nacije u 19. stoljeću. Time se narodne heroje apostrofiralo kao simbole novog poretka naspram starog i potvrdila njihova centralna pozicija kao ključnih osoba u stvaranju socijalističkog panteona.

Prva sahrana narodnih heroja u zajedničku grobnicu održana je 1. lipnja 1950. godine kada su u nju svečano preneseni i pokopani posmrtni ostaci trinaestero pripadnika KPJ iz Hrvatske.³³ Od njih trinaest, deset ih je ubijeno između 1929. i 1931. godine, za vrijeme diktature kralja Aleksandra Karađorđevića, a samo trojica su poginula u NOB-u. Unatoč tome što su živjeli u različitim vremenima i djelovali na različitim prostorima, njihovo izmještanje i zajedničko pokapanje poslužilo je potvrđivanju državotvornog narativa o

³⁰ To su, abecednim redom: Josip Adamić, Milutin Baltić, Rade Bulat, Dušan Čorković, Josip Debeljak, Stjepan Debeljak, Dušan Egić, Janko Gredelj, Rade Grmuša, Niko Hećimović, Većeslav Holjevac, Franjo Knebl, Josip Kolumbo, Slavko Komar, Rade Končar, Vojo Kovačević, Josip Kraš, Uroš Krunić, Milan Kuprešanin, Pajo Marganović, Božidar Maslarić, Janko Mišić, Stevan Opsenica, Kata Pejnović, Adam Petrović, Mile Počuca, Pero Popović, Đuro Salaj, Zlatko Šnajder, Izidor Štok, Dinko Šurkalo i Pavle Vukomanović. Gradska groblja, tražilica pokojnika. <http://www.gradskagroblja.hr/default.aspx?id=382>, 12. 12. 2013.

³¹ Watson, J. Nicola, *The Literary Tourist: Readers and Places in Romantic and Victorian Britain*, Palgrave Macmillan, Hampshire, New York, 2006., 26-29.

³² Potkonjak i Pletenac, „Grad i ideologija“, 177.

³³ To su bili, abecednim redom, Josip Adamić, Josip Debeljak, Niko Hećimović, Josip Kolumbo, Rade Končar, Vojo Kovačević, Josip Kraš, Pajo Marganović, Janko Mišić, Mijo Oreški, Slavko Oreški, Pero Popović Aga i Zlatko Šnajder.

jedinstvenoj revolucionarnoj borbi koja svoje korijene ima u predratnom djelovanju Komunističke partije.

Slika 2: Oproštaj od narodnih heroja ispred Radničkog doma. (Foto: Hutinec B. *Mirogoj*, str. 48)

Sudeći prema listu *Vjesnik*, u razdoblju između 28. svibnja i 1. lipnja koji u svakom broju gotovo četvrtinu svog sadržaja posvećuje sahrani, taj je događaj bio glavna vijest u Narodnoj Republici Hrvatskoj. Među člancima o trinaestorici heroja koji uključuju njihove opsežne revolucionarne biografije, osobna pisma i fotografije te priče o njihovoj smrti od neprijateljske ruke, nalaze se i tehnički detalji poput najava o detaljima sahrane, dolascima posmrtnih ostataka narodnih heroja iz drugih dijelova zemlje, organizaciji defilea i počasne straže ispred Radničkog doma te svečani govori istaknutih partijskih rukovodilaca.

Odnos prema Grobnici narodnih heroja u samostalnoj Hrvatskoj

U odnosu prema spomenicima NOB-a u Hrvatskoj pa tako i na Mirogoju, mogu se identificirati najmanje tri osnovna vremenska perioda. Prvi pripada jugoslavenskom razdoblju, a odnosi se na vrijeme konstrukcije sjećanja na NOB i podizanja spomenika diljem zemlje. U to vrijeme, Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata (skraćeno SUBNOR), kao glavna institucija koja se brinula o spomenicima, ima potporu državnih vlasti. U centru aktivnosti te krovne organizacije partizanskih boraca bile su komemoracije, podizanje spomenika i organizacija muzejske građe.³⁴ Kao što je ranije navedeno, izgradnja i održavanje sjećanja na NOB bili su ugrađeni u čitav politički sustav, a posebice u edukaciju pa su djeca u sklopu nastave učila o emancipatornoj borbi i posjećivala spomenike. Valja napomenuti da je tu riječ o komemorativnim praksama koje dolaze odozgo, dok one odozdo svjedoče o indiferentnim, subverzivnim, konfrontacijskim i afirmacijskim odnosima³⁵ prema NOB-u, no politička klima koja pozitivno vrednuje i promovira NOB pogoduje onima afirmacijskima i osuđuje i kažnjava vandalizam.

Ovo se mijenja s drugim razdobljem koje nastupa neposredno prije i odmah nakon osamostaljenja Republike Hrvatske. Njega karakterizira antagonizirajući odnos prema NOB-u i antifašističkoj baštini te njeno organizirano i spontano uništavanje. Razlog se nalazi u promjeni političko-ekonomskog sustava koji apostrofiranjem hrvatskog identiteta kao kršćanskog, zapadnoeuropskog i prokapitalističkog nužno propituje tekovine socijalizma i nudi alternativne i revizionističke verzije povijesti. Tome dodatno pogoduje rat s vojskom nasljednicom JNA proisteklom iz NOB-a, odnosno s Jugoslavijom, zbog čega se prekid s prethodnim režimom odvija ne samo na simboličkom nivou nego i kroz fizičko nasilje. U takvom kontekstu odvija se već prethodno spomenuto uništavanje, izmještanje, zaboravljanje i prenamjena spomenika NOB-a čemu nisu uspjeli izbjeći ni spomenici na Mirogoju. Juraj Hrženjak u monografiji o uništavanju antifašističkih spomenika navodi da je Grobnica narodnih heroja bila

³⁴ Sundhaussen, „Jugoslavija“, 250.

³⁵ Bergholtz, Max, „Među rodoljubima, kupusom, svinjama i varvarima: spomenici i grobovi NOR-a“, 1947-1965 godine, *Godišnjak za društvenu istoriju* XIV, (1-3) 2007.

minirana u dva navrata.³⁶ Pri prvom miniranju³⁷ oštećen je mramor na stupu na koji se postavlja pokrovna ploča, dok je na stražnjem dijelu jedna ploča razbijena, a druga izbijena iz zida. Grobnica je bila ponovo minirana 1. veljače 2001. godine pri čemu su teško oštećene pokrovna ploča, dio podesta i ploča spomenika,³⁸ a odgovorne se nikada nije pronašlo. Prema Željku Krulcu, i na ostalim grobovima sudionika NOB-a bilo je manjeg nasilja poput bacanja boje, no za razliku od postavljanja eksplozivne naprave pod Grobnicu narodnih heroja, ove akcije nisu imale odjeka u javnosti. O načinu na koji se brisanje i sknavljenje spomenika NOB-a u devedesetima očitovalo u odnosu političkih elita prema spomeničkoj baštini, posvjedočila mi je Vesna Čulinović-Konstantinović, bivša predsjednica Saveza antifašističkih boraca i antifašista (SABA):

Prije, ako gledamo odnos državnih službenika prema tim našim i grobljima i spomenicima, ne znam šta, prije devedesete se obavezno išlo na spomen-groblja, na spomenike, na spomen ploče, uređivale su se. Išlo se u zajedništvu sa, recimo mjesnim odborom, s tom državnom vlasti na raznim nivoima. Od devedesete, to je naglo prestalo, tako da čak '91.-'92., išlo se praktički tajno na neke te spomenike, na groblja. Išli su samo članovi SABA-e i... u to doba u roku od dve-tri godine poslije devedesete, u tom periodu je razbijeno oko 3000 tih spomen obilježja. Čak su, i isto kao i židovska groblja, i groblja antifašističkih boraca razbijana, i to krvavo razbijana, tako da su one nadgrobne ploče razbijene i to je onda stajalo i svi su se bojali to renovirati, a tek negdje krajem devedesetih se počelo.

Iz navedenog je vidljivo da je SABA kao sljednica SUBNOR-a (Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata) i nakon osamostaljenja Hrvatske bila glavni organizator posjeta memorijalnim mjestima. Budući da je promjenom političkog poretka izgubila potporu državne vlasti, posjete nekadašnjim memorijalima organizirala je samostalno i gotovo u tajnosti.

Treće razdoblje nastupilo je nakon 2000. godine kada su se završetkom rata, ustaljivanjem stabilnijeg državotvornog narativa od

³⁶ Hrženjak, *Rušenje*, 331.

³⁷ Točan datum se u knjizi ne spominje. Vesna Čulinović-Konstantinović ovaj događaj smješta u rane devedesete.

³⁸ Isto, 331.

onog koji se događao neposredno nakon osamostaljenja Hrvatske, ali i smjenom političke vlasti, odnosi prema partizanskoj baštini donekle normalizirali. Pritom su glavnu ulogu odigrale stranke na vlasti, kako državne, tako i lokalne. Vesna Čulinović-Konstantinović spominje materijalnu pomoć koju su dobivali od mjesnih zajednica „lijevijih stranaka“, pa čak i od predsjednika Sabora između 2008. i 2011. Luke Bebića (HDZ) koji je brinuo o proslavama i komemoracijama, no ističe da je „briga o spomen obilježjima, o grobljima partizana i antifašista, uglavnom i prije od devedesete do sada je bila u stvari na udruzi ... Tako da su uvijek borci mislili na to da se spomenu i da se ne zaboravi neki značajni borac koji je umro i na njegov grob se onda nosilo, već zavisi o novcu ili vijenci ili veći buket cvijeća bi išao na to groblje.“ Iz njenih je riječi vidljivo da je SABA, zahvaljujući povijesnoj ulozi koju je imao SUBNOR, nastavila brinuti o spomeničkoj baštini NOB-a, ali i da je osnovni razlog zbog kojeg se SABA ističe kao glavni akter komemoracija vezan uz nestanak drugih institucionalnih aktera koji su baštinili sjećanje na NOB.

Po završetku pisanja ovog teksta počeli su se naslućivati obrisi novog, četvrtog razdoblja odnosa prema antifašizmu, antifašističkoj baštini i NOB-u. Ovo razdoblje ponovo karakterizira preuzimanje vlasti od strane HDZ-a, no i novo, desnije orijentirano vodstvo te stranke koje traži zabranu zvijezde petokrake kao „simbola totalitarizma“ čime ga na simboličkoj razini izjednačava s onim nacističkim, dok na razini praksi potiče revanšističku politiku kroz najave otvaranja istraga o partizanskim zločinima, najave lustracije, poklanjanje veće pozornosti komemoracijama partizanskih žrtava te umanjivanje ili negiranje strahota fašističkog režima kroz aktivnu promociju povijesnog revizionizma.³⁹ Zaokretom udesno vidljivim iz povratka nacionalističke retorike i poticanja povijesnog revizionizma, stranka na vlasti pridružuje se globalnom trendu jačanja desnice u Europi. S druge strane, različita dinamika odnosa prema antifašističkom

³⁹ Sabor vraća pokroviteljstvo nad komemoracijom poraženoj kvislinškoj vojsci u Bleiburgu; ministar kulture afirmativno se izražava o povijesnim falsifikatu Jakova Sedlara u kojem se tvrdi da su partizani u Jasenovcu pobili više ljudi nego ustaše; na službeni praznik Dana antifašističke borbe posjećuje komemoraciju žrtvama partizanskih zločina, a izbjegava službenu komemoraciju u Brezovici kao i posjet Jasenovcu; Predsjednica Republike Jasenovac posjećuje privatno.

nasljeđu od 1990. ukazuje na to da u Hrvatskoj od osamostaljenja nije uspostavljen stabilni narativ vezan uz vrednovanje prethodnog režima već da on ovisi o preferencijama lokalnih i državnih vlasti, kao što će se vidjeti u razlici između komemorativnih praksi 2011., 2013. i 2015. godine, koje obrađujem u sljedećem dijelu rada.

Komemorativne svečanosti na Mirogoju

Komemoracije na Mirogoju mogu se podijeliti na one koje pripadaju bilo kojem danu u godini i koje bi se mogle nazvati neplaniranima jer potječu iz potreba pojedinaca da odu na groblje najbližima, te one koje su vezane uz obljetnice, blagdane i spomendane na nacionalnom nivou. S obzirom na to, nasumično odabranim nedjeljama za posjete kontrastirala sam one državne blagdane Republike Hrvatske na koje državni vrh komemorira pale borce iz Domovinskog rata i NOB-a, te značajne blagdane iz razdoblja SFRJ na koje je, prema mojim prethodnim saznanjima, učestalost posjeta promatranim lokacijama bila značajno veća nego ostalim danima.⁴⁰ U promatranom razdoblju svjedočila sam samo dvama posjetima kompleksu Grobnice narodnih heroja izvan državnih blagdana i spomendana, pri čemu su oba bila više turističkog nego komemorativnog karaktera, budući da su ljudi ili samo prošetali do grobnice ili se fotografirali uz nju bez formalnog odavanja pijeteta.

Na nekadašnji Dan grada, koji se obilježavao 8. svibnja kao sjećanje na dan oslobođenja Zagreba u Drugom svjetskom ratu, došla sam s namjerom da vidim hoće li se netko sjetiti heroja iz Drugog svjetskog rata. Taj nekadašnji praznik obilježili su Mladi antifašisti Zagreba koji djeluju pod SABA RH prosvjedom protiv fašizma na

⁴⁰ To su bili nedjelja uoči Dana svih svetih 30. listopada 2011., Dan Svih svetih 1. studenog 2011., nedjelje 1. i 22. travnja 2012., nekadašnji Dan oslobođenja Zagreba 8. svibnja 2012., Dan Europe 9. svibnja 2012., Dan oružanih snaga Republike Hrvatske i Dan Hrvatske kopnene vojske 28. svibnja 2012. i dan obljetnice prvog pokopa u Grobnicu narodnih heroja 31. svibnja 2011., Dan antifašističke borbe 22. lipnja 2012. i nekadašnji Dan borca 4. srpnja 2012. (odabran stoga što je u monografiji o Mirogoju ur. Borisa Hutinca iz 1974. godine bio označen kao dan posjete Grobnici narodnih heroja). Ovim obljetnicama pridodala sam i sahrane dvojice od trojice posljednjih hrvatskih narodnih heroja: Slavka Komara, održanu 3. kolovoza 2012. godine i Milutina Baltića, održanu 30. listopada 2013. godine. Po završetku istraživanja sudjelovala sam i u obilježavanju Dana oslobođenja Zagreba i Dana Europe 2015. godine na sedamdesetogodišnjicu oslobođenja što također uključujem u tekst ovog rada.

glavnom gradskom trgu, no na Mirogoju nije bilo nikoga. Ni dan kasnije, 9. svibnja 2012., na Dan Europe,⁴¹ kada sam ponovo posjetila Mirogoj u potrazi za tragovima posjete, nije bilo nijednog posjetitelja. Kada sam o izostanku polaganja vijenaca priupitala generala Vinka Šunjaru, odgovorio mi je da je SABA-ina delegacija posjetila Mirogoj kao i inače, ali i da se ovogodišnja komemoracija na Mirogoju poklopila s onom u Topuskom zbog čega je, njegovim riječima, „toga ove godine manje bilo na Mirogoju i u Dotrščini, a inače redovno tamo idemo“. Doista, u medijima postoje zapisi o komemoraciji s vojnim počastima iz 2011. godine, pa bi se izostanak ceremonije 2012. godine mogao bi objasniti smanjenom učestalošću posjeta uslijed starenja generacije koja preuzima brigu o spomeničkoj baštini NOB-a.

Slika 3: Položeni vijenci na Grobnicu narodnih heroja. S lijeva nadesno: vijenac gradonačelnika Grada Zagreba, vijenac Predsjednika Republike i vijenac SABA RH. (Foto: T. Buble 2011.)

Jedini državni blagdan uoči i za vrijeme kojeg se mogla uočiti promjena u dinamici posjeta bili su Svi sveti 2011. godine. Uoči Svih svetih, 30.

⁴¹ Deveti svibnja označava završetak Drugog svjetskog rata za zapadne europske zemlje, a za zajednički datum vrijedan obilježavanja odabralo ga je 1985. godine Vijeće Europe u Milanu. Uz oslobođenje, odabran je i stoga što se na taj datum 1950. godine donijela Schumanova deklaracija kojom se predložilo stvaranje Europske zajednice za ugljen i čelik, preteče današnje Europske unije.

listopada, oko Grobnice narodnih heroja se u svakom trenutku moglo vidjeti barem deset ljudi koji su polagali cvijeće i palili svijeće. Za ritual polaganja vijenaca namijenjen državnim dužnosnicima na platou su se nalazila tri stalka. Uz njih, na grobnici se nalazio jedan vijenac i dva buketa krizantema te pedesetak lampaša, uglavnom crvene boje, uz tek poneke bijele te su time odstupali od šarenila kakvo se moglo vidjeti na ostalim grobovima. Odstupali su i u odnosu na lampaše s trobojnicama i grbom Republike Hrvatske koji su se mogli vidjeti na spomenicima i grobovima državnim dužnosnicima i poginulim braniteljima u Domovinskom ratu.

Političke prilike koncem 2011. godine bile su obilježene nadolazećim parlamentarnim izborima pa se Mirogoj medijski pojavljivao kao kulisa predizborne kampanje. Protokoli postavljanja vijenaca bili su unaprijed određeni i osmišljeni i visoko ritualizirani. Mjesta polaganja vijenaca za najviše državne dužnosnike su Središnji križ, Zid boli, Središnji križ u Aleji poginulih hrvatskih branitelja, zajednička grobnica za neidentificirane žrtve iz Domovinskog rata na Krematoriju te fakultativno, prema stranačkoj opredijeljenosti, grob prvog hrvatskog predsjednika Franje Tuđmana, grob Ivice Račana i Grobnica narodnih heroja na Mirogoju. Grobnicu narodnih heroja 2011. godine od visokih dužnosnika posjetili su samo Predsjednik Republike Ivo Josipović i gradonačelnik Zagreba Milan Bandić. Vladino izaslanstvo i izaslanstvo tada vladajućeg HDZ-a ju je zaobišlo. Polaganje vijenaca odvijalo se uz vojne počasti. Kada je riječ o ritualu polaganja vijenaca na Grobnicu narodnih heroja, ono se odvija ovisno o tome koja je stranka na vlasti, odnosno o tome u kojim političkim zbivanjima koje prethode samostalnosti Hrvatske političke elite crpe svoj legitimitet. S obzirom na to da je stranka SDP kojoj je pripadao i tadašnji predsjednik Josipović sljednica Saveza komunista Jugoslavije, NOB i antifašistička borba dio su njezinog proklamiranog nasljeđa pa njihovo obilježavanje putem komemorativnih svečanosti označava ne samo povezivanje stranačke prošlosti sa sadašnjošću već i priznavanje onog dijela povijesti koji i preambula Ustava naglašava kao jedan od temelja hrvatske samostalnosti. Prema riječima Vesne Čulinović-Konstantinović, predsjednik Josipović odobrio je da vojna počast koja prati njegovo polaganje vijenaca ostaje i za vrijeme polaganja SABA-e. Uz njihovu delegaciju, kako

tvrdi, svako polaganje poprati još pedesetak članova i uz polaganje vijenaca obavezno slijedi minuta šutnje.

Na sedamdesetogodišnjicu oslobođenja od fašizma komemorativne svečanosti na Mirogoju upriličene su na dva različita datuma, a posjetili su ih različiti akteri. Tako su 8. svibnja 2015., na nekadašnji Dan grada, vijence na Grobnicu narodnih heroja uz vojne počasti položili predstavnici Grada Zagreba na čelu s gradonačelnikom Milanom Bandićem i predsjednikom Gradske skupštine Darinkom Kosorom (HSLŠ), predstavnici SABA-e i ZUABA-e,⁴² predstavnici ruskih veterana te delegacije Slovenije, Srbije i Crne Gore. Nakon toga predstavnici veteranskih organizacija položili su vijence na partizanska groblja, no bez vojnih počasti. Sljedećeg su dana, na Dan Europe, ponovno uz vojne počasti, vijence položili tadašnji premijer Zoran Milanović i predsjednik Sabora Josip Leko (SDP). Protokol je uključivao polaganje vijenaca na Zid boli, Grobnicu narodnih heroja i Središnji križ u Aleji poginulih branitelja Domovinskog rata.

Polaganje vijenaca uz vojne počasti na Mirogoju ceremonijalni je čin koji se može promatrati kao politički ritual, odnosno, kako ga definira David Kertzer, kao simboličko sredstvo komunikacije čije su karakteristike strukturiranost, standardizacija sekvenci, unaprijed određeno vrijeme i mjesto te upotreba simbola u kojima su kodirana afektivna čuvstva.⁴³ Politički rituali također simbolički povezuju prošlost sa sadašnjošću, odnosno s budućnošću pa se mogu promatrati kao načini osiguravanja legitimacije poretka.⁴⁴

⁴² Zajednica udruga antifašističkih boraca i antifašista Zagrebačke županije i Grada Zagreba.

⁴³ Kertzer, David I, *Ritual, politics, and power*. Yale University Press, New Haven, London, 1988., 9-10, 175.

⁴⁴ Isto, 37-39.

Izvođenjem rituala građanima se odašilje poruka o tome koje su političke institucije važne. Drugim riječima, naše razumijevanje politike uvelike je posredovano upravo ritualima, smatra Kertzer.⁴⁵ Slijedom Kertzerove analize, nameće se zaključak da komemoracijski rituali i protokoli vezani uz nasljeđe NOB-a na razini najviše politike, odnosno predstavnika državnih institucija, osiguravaju formalnu legitimaciju NOB-a i antifašističke borbe, koji se u SFRJ percipiraju kao sinonimi, dok se u postjugoslavenskom kontekstu odvajaju. Na ovaj zaključak zorno upućuje dvostruka komemoracija 2015., koja se odvija na dva različita datuma u kojima sudjeluju različiti akteri s različitim protokolima. Dok domaće i strane veteranske organizacije polaganjem vijenaca na Grobnicu narodnim herojima i partizanska groblja odaju počast antifašizmu utjelovljenom u NOB-u, državni dužnosnici uključivanjem spomen-obilježja Domovinskog rata u komemoraciju obljetnice pobjede nad fašizmom prikazuju antifašističku borbu kao samo jedan od koraka prema konačnom ostvarenju nacionalne države. U tom novom, postjugoslavenskom kontekstu, antifašizam se izmješta iz svoje manifestacije u NOB-u te uspostavlja kao apstraktna vrijednost nacionalne Hrvatske i Europske unije, odnosno samo jednog dijela savezničkih zemalja, i to onih u kojima komunistička partija nije bila glavni organizator pokreta otpora. Također, različiti odnosi političkih elita od 1990. prema NOB-u i antifašističkom nasljeđu, koji se ovisno o političkoj situaciji u zemlji i strankama na vlasti očituju bilo u izostanku komemoracija, bilo u njihovom simboličkom izmještanju u nacionalni narativ, još jednom upućuju na to da u Hrvatskoj ne postoji stabilan konsenzus na razini najviše politike o NOB-u i antifašizmu pa ne čudi da se SABA kao institucija koja u postsocijalizmu inzistira na očuvanju tog nasljeđa, nameće kao jedan od glavnih aktera prilikom komemoriranja.

SABA kao organizator i čuvar sjećanja na NOB

Kao što sam već pokazala kroz dosadašnji tekst, SABA se prilikom ovog istraživanja pokazala kao jedan od ključnih institucionalnih aktera koji simbolički prisvaja i čuva sjećanje na NOB zbog čega sam s njenim članovima obavila dva polustrukturirana intervjua. Bivša predsjednica SABA-e Vesna Čulinović-Konstantinović posvjedočila mi je

⁴⁵ Isto, 70.

da unatoč nedostatku financijskih sredstava upravo SABA vodi brigu o održavanju spomeničke baštine:

Kod nas se pazi na to da svaka ta udruga antifašistička lokalna pazi na svoja ta obilježja bilo da se radi o spomeniku, spomen-ploči ili grobu, a osim toga na te važnije spomenike, a spomenika ima dosta, republički SAB uvijek šalje svoju delegaciju koja je tri do pet ljudi, baš kao delegacija sa tim cvijećem, međutim, uz njih uvijek dolazi po dvadesetak tih članova koji su iz te regije ili grada, a tu je Zagrebačka županija, tako da imate i ovdje u Zaprešiću spomenik tim palim borcima.

Da je riječ o jednom od glavnih institucionalnih aktera, može se vidjeti i iz uloge koju SABA ima u organizaciji komemoracija i obavještavanju javnosti o tim zbivanjima. Primjerice, kako svjedoči general Vinko Šunjara, prilikom svakog polaganja vijenaca na Mirogoju, udruga upućuje poziv javnim medijima da ih poprate, no to se često ni ne objavi. Zanimljivo je i da SABA kao čuvar sjećanja na NOB, uz komemoracije vezane uz Grobnicu narodnih heroja koje ovisno o stranci na vlasti posjećuje i državni vrh, u svoj protokol uključuje i posjet drugim državljanima i značajnim osobama iz vremena SFRJ, ali i žrtvama iz Domo-vinskog rata. Govoreći o protokolu polaganja vijenaca na Grobnicu narodnih heroja, Vesna Čulinović-Konstantinović spominje i redovno polaganje cvijeća na partizanska groblja te grobove Vladimira Bakarića, Ivana Ribara, Vladimira Nazora i grobnicu djece s Kozare na koje idu samo članovi SABA-e, ali i na Zid boli te Središnji križ u Aleji poginulih hrvatskih branitelja na kojima polažu zajedno s državljanima:

Savez uvijek nastoji uz državnike, iza njih, najprije oni polažu vijenac, iza njih polagati i svoj vijenac. Tako da mi za glavne državne te komemoracije položimo vijenac i na taj Zid boli koji je na lijevoj strani, i kod nas, narodnim herojima. Onda odnesemo bukete cvijeća na te grobove koji su odmah do, s desne strane do grobnice heroja. I uz to, uvijek idemo iza predsjednika na taj križ tamo isto položimo vijenac u ime SABA-e. Idete upravo od grobnice heroja tim putem, to se ide malo nizbrdo pa se malo penje i onda je tu sa lijeve strane taj križ, tu se polažu ti vijenci. E sad, ja vam ne znam točno reći, ali u nastavku tog puta, to se ovako malo penje na brdašce pa se malo zaokreće na lijevo i na desno pa s desne strane, to je zapravo vrlo blizu, je grobnica djece kozaračke. To je malo zapušteno iako mi uvijek i tamo odnesemo.... tamo državnici ne

idu nego samo mi. I idu još rođaci od te djece koja su tamo pokopana. Tako da imate, mislim da je dvadeset i nekoliko djece tamo pokopano, i onda uvijek imate, gori svijeća neka, cvijeće...

Ovo kazivanje otkriva kako SABA kao institucija shvaća antifašističku borbu i svoju ulogu u očuvanju njenih tekovina u postsocijalističkom kontekstu. U prvom redu, tu je odnos prema Zidu boli. Iz kazivanja je vidljivo da se SABA, kao sljednica krovne udruga boraca u Jugoslaviji, u sadašnjosti legitimira i prisvajanjem onih elemenata prošlosti koji pripadaju Domovinskom ratu. Drugim riječima, polaganje vijenaca na Zid boli stavljaajući naglasak na žrtve pale za slobodu simbolički povezuje prošlost i sadašnjost te prkosi narativu koji Domovinski rat prikazuje kao borbu protiv JNA kao sljednice boračke institucije proizašle iz partizanske borbe. Uz to, kazivanja pokazuju i da SABA kao institucija koja prilikom komemoracija na državne blagdane stoji uz državni vrh, proširuje svoje posjete i na one memorijale koje državna politika zaobilazi. U prilog tome stavljam još jedno kazivanje Vesne Čulinović-Konstantinović iz kojeg je vidljiv i sam opis ritualnog postavljanja vijenaca na ta grobna mjesta i memorijale:

Paljenje svijeća je vezano više uz crkveno naučenje tog zagrobnog svjetla iako su ljudi to prihvatili pa onda... recimo, u Brezovici kad se ide položiti vijenac, to ide tridesetak i više delegacija. U Brezovici je stvarno jedan veliki blagdan i tu obavezno ide predsjednik republike, išao je i Sanader i Mesić, sad ide i Josipović i još članovi vlade neki, to je na državnom nivou, to je državni blagdan – oni recimo pale svijeće, ali mi recimo ne palimo. Onda neko od naših članova i donese pa kaže „ajde zapali“ pa onda i mi. Ali to nije redovni, nije ono baš propisano protokolom za to. U svakom slučaju, to iskazivanje pažnje na grobovima je vezano uz partizanski rat, uz antifašističke osjećaje tog čovjeka kojem se ide na grob, njegovu antifašističku opredijeljenost.

Hibridna praksa u postavljanju vijenaca očituje se u odluci da se palim suborcima ne pale svijeće i ne prekriži na grobu, što se može promatrati kao navika ili čak odluka koja svoje porijeklo vuče iz socijalističkog razdoblja. Uz to, kao i uz posjete Zidu boli, ali i pridruženim lokacijama koje političke vlasti u Hrvatskoj nakon devedesete ne komemoriraju, primjerice, grobnici djece s Kozare i grobljima partizanskih vojnika, ova hibridna praksa uključuje i pridruživanje blagdana

iz Jugoslavije hrvatskim blagdanima i spomendanima u obilježavanju sjećanja na NOB, poput komemoracija na nekadašnji Dan oslobođenja Zagreba, 8. svibnja.

Ovdje bih željela navesti još jedan važan čimbenik koji dosad nije bio spomenut, a koji smatram izrazito bitnim u djelovanju Saveza antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske. Riječ je o generacijskoj i organizacijskoj bliskosti njenih članova čije je zajedničko djelovanje obilježeno u jednakoj mjeri političkim prilikama u socijalizmu koliko i onima u postsocijalizmu. Naime, kako svjedoči Vesna Čulinović-Konstantinović, načini obilježavanja u velikoj mjeri ovise o samim borcima, odnosno sudionicima NOB-a i članovima SABA-e:

Briga o spomen obilježjima, o grobljima partizana i antifašista, uglavnom i prije od devedesete do sada je bila u stvari na udruzi, na SAB-u ili na UAB-u kako se to skraćeno zove, udruzi u pojedinim lokalitetima, recimo, Samobor, pa Dugo selo... ili Mirogoj sam po sebi. Tako da su uvijek borci mislili na to da se spomenu i da se ne zaboravi neki značajni borac koji je umro i na njegov grob se onda nosilo, već zavisi o novcu ili vijenci ili veći buket cvijeća bi išao na to groblje.

Smanjenje obima posjeta u odnosu na minula vremena koje se u ovom radu vidjelo prilikom neobilježavanja Grobnice narodnih heroja na nekadašnji Dan oslobođenja Zagreba, 8. svibnja 2012., ali i relativno nevelik broj okupljenih na isti datum 2015. godine te na pogrebima posljednjih narodnih heroja može se objasniti generacijskom smjenom. Kako svjedoči Vesna Čulinović-Konstantinović, starenje i odumiranje članstva SABA-e osnovni su razlozi zbog kojih komemoracije okupljaju manji broj ljudi nego što li je to bilo u devedesetima. Razlozi odumiranja članstva i njegovog nenadomještanja mlađim mogu se objasniti na dva načina. Prvi se odnosi upravo na spomenuti aspekt sličnog životnog puta dosadašnjeg članstva koje uz djelovanje u udruzi dijeli i dugogodišnje građenje drugarskih odnosa. Drugi se pak odnosi na temporalni odmak od vremena Drugog svjetskog rata koji donosi i drugačiji generacijski odnos prema ratnom nasljeđu. Kako primjećuje Rudi Koshar u svom radu o sjećanju na Drugi svjetski rat u Njemačkoj, sedamdesetih godina javljaju se generacije koje nemaju neposredno iskustvo rata i koje velike političke narative nastale neposredno nakon

rata poistovjećuju s nemogućnošću generacije svojih roditelja da se suoče s prošlošću.⁴⁶ U hrvatskom kontekstu mikroprocesi koji subvertiraju velike političke narative vjerojatno se javljaju u isto vrijeme da bi buknuli u otporu devedesetih godina i ponovo se izgrađivali kroz konsenzus i pregovore sa socijalističkom prošlošću u sljedećih dvadeset i pet godina.

Sahrane posljednjih narodnih heroja

Poseban dio ovog rada odlučila sam posvetiti sahranama dvojice od troje posljednjih narodnih heroja, Slavka Komara i Milutina Baltića.

Slika 5: Sahrana Slavka Komara, 3. kolovoza 2012. godine. (Foto: T. Buble 2012.)

Vijest o smrti Slavka Komara 28. srpnja 2012. godine u domaćim je medijima objavio samo *Večernji list*, citiravši SABA-inu osmrtnicu iz koje su pritom bili izostavljeni izvorno napisani pojmovi poput AV-NOJ-a i ZAVNOH-a. Četiri dana kasnije, u petak, 3. kolovoza, na Mirogoju je obavljen ispraćaj pokojnika i njegova sahrana u Grobnici narodnih heroja. Povorka od sedamdesetak ljudi krenula je u 12:30 iz centralne dvorane uz rub arkada do Grobnice narodnih heroja. Ceremonija pokapanja je, zajedno s povorkom, trajala oko pola sata.

⁴⁶ Koshar, Rudi J, „Building Pasts: Historic Preservation and Identity in Twentieth-Century Germany“, *Commemorations: the politics of national identity*, ed. John R. Gillis, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1994., 226.

Okupljeno mnoštvo činili su mahom prijatelji, rodbina te članovi SABA-e. Pokojnik je ispraćen uz melodiju truba, a posljednji govor održala su dvojica članova SABA-e. Govorili su o njegovom životnom putu i zaslugama tijekom života. Na pogrebu se nije pojavio nijedan visoki dužnosnik Republike Hrvatske niti je itko od njih poslao svoje izaslanstvo. Jedina osoba iz javnog života bio je novinar Igor Lasić koji je iskoristio događaj za pisanje članka o odnosu prema antifašizmu.⁴⁷

Slika 6: Pripadnici OSRH u dvoredu za počasni plotun. (Foto: T. Buble 2013.)

Pokop Milutina Baltića, posljednjeg narodnog heroja iz Hrvatske, protekao je u potpuno drugačijem tonu. Milutin Baltić je preminuo 28. listopada 2013. godine, a pokop je bio u srijedu uoči Svih svetih, 30. listopada 2013. Na stranicama SABA-e bilo je najavljeno da će Baltić biti pokopan uz sve vojne počasti. Pogrebnu povorku predvodio je orkestar Oružanih snaga Republike Hrvatske za kojim su se kretala kola s vijencima i svijećama, a iza njih vojnici pripadnici Počasno-zaštitne bojne u svečanim uniformama sa slikom preminulog, ordenima na baršunastom jastuku, drvenim „križem“ (riječ je o dasci s trokutastim zabatom na kojem se nalazi crvena zvijezda, ime te datum rođenja

⁴⁷ Lasić, Igor, „Čačić to ne vidi, ali mi smo na magistrali za fašizam“, <http://danas.net/hr/hrvatska/odlazak-slavka-komara>, 1.4.2016.

i smrti pokojnika) te vijencima Predsjednika Republike, gradonačelnika grada Zagreba i SABA-e. Iza njih su slijedila, praćena vojnim i policijskim snagama, kola s lijesom preminuloga prekrivenim hrvatskom zastavom i crvenim karanfilima. Za njima su hodali civili, uglavnom ljudi starije životne dobi. Kao ni na pogrebu Slavka Komara, ni ovaj put nije nazočio nitko iz državnog vrha.

Uz rub prilaza grobnici s lijeve strane na travnatoj površini nalazilo se pedesetak pripadnika oružanih snaga u maskirnim uniformama posloženih u dvored za počasni plotun. Orkestar je stao iznad njih na tratinu uz plato. Nakon okupljanja povorke na platou predsjednik SABA-e Ratko Maričić i član predsjedništva Mirko Mećava održali su prigodan govor koji se sastojao od prepričavanja revolucionarne biografije Milutina Baltića, od njegovog pridruživanja SKOJ-u, preko sudjelovanja u organizaciji oružane borbe u NOB-u do njegovog kasnijeg djelovanja u SFRJ. Mirko Mećava je u govoru apostrofirao Baltićevu vjeru u slogu i samoupravljanje, cjeloživotno praćenje linije politike Josipa Broza Tita, ali i ulogu krajem osamdesetih godina prošlog stoljeća kada je među prvima upozoravao na nacionalističke tendencije mitinga istine i profašističke nasrtaje na bratstvo i jedinstvo.⁴⁸ Ovaj dio govora iznenadio je neke sudionike povorke koji su među sobom potihom kritizirali bespotrebnost politizacije tog trenutka. U posmrtnom je govoru Milutinu Baltiću primjetno selektivno isticanje onih elemenata biografije koji odgovaraju onome što zajednica koja čuva sjećanje, u ovome slučaju SABA, želi naglasiti i istaknuti. To je sasvim u skladu s mogućnošću polisemičnog čitanja biografija slavnih političkih ličnosti na koje ukazuje Katherine Verdery⁴⁹ prema kojem angažman s biografijama ovisi o kontekstu u kojem se pokojnika smješta. To su doprinosi SKOJ-u, NOB-u i Titovoj Jugoslaviji, ali i širi kontekst u kojem se antifašističke vrijednosti poistovjećuju s općeljudskim, humanim vrijednostima poput požrtvornosti i mirotvorstva.

Nakon završetka govora vod iza nas ispalio je dva plotuna i nakon toga je otišao. Orkestar je ostao još neko vrijeme dok su pripadnici Počasno-zaštitne bojne pred grobnicom izvodili svečanu koreografiju nakon koje su pogrebnici spustili lijes u kriptu. Ljudi su se

⁴⁸ S.T., „Umro narodni heroj Milutin Baltić“, *Glas antifašista* 89, 21, 1.4.2016.

⁴⁹ Verdery, *The political lives*, 28-29.

poredali u povorku za posljednji pozdrav i, kad bi došli do grobnice, bacili bi nekoliko latica iz zdjele na lijes, zastali na trenutak i otišli dalje. Za čitavo vrijeme pogreba vojnici sa počastima, slikom i vijencima stajali su iza grobnice, a još šestorica njih sa svake strane platoa. Otišli su u povorci tek nakon što su grobari vratili grobnu ploču na svoje mjesto, postavili vijence i zapečatili grobnicu. Većina ljudi se razišla, ostala je samo obitelj koja je na grobu još uređivala svijeće i vijence. Dok su se ljudi kod lijesa opraštali s pokojnikom, prišla nam je jedna gospođa koja je komentirala kako bi pokop narodnog heroja Jugoslavije uz vojne počasti bio nezamisliv prije samo deset godina.

Zaključak

Sjećanje na NOB stvoreno u Jugoslaviji temeljito je prerađeno u devedesetim godinama u skladu s novim državotvornim narativima. Ta prerada nastajala je na dva načina. Prvi je odozgo, naporima novih političkih elita, koje su svoju potragu za legitimitetom zasnovale na odbijanju jugoslavenskog državotvornog narativa i odmaku prema onome o vjekovnoj težnji hrvatskog naroda za samostalnošću te pripadnošću srednjoeuropskom krugu. Taj se zasniva na onome što Paul Conner-ton⁵⁰ naziva „*damnatio memoriae*“, odnosno represivnim brisanjem simbola starog poretka i njihovim nadomještanjem novim. Drugi nastaje spontano, u ranom razdoblju hrvatske samostalnosti, preispitivanjem homogenog narativa o prošlosti koji je u Jugoslaviji bio prerađivan u skladu s političkim mitovima, te kasnije, temporalnim odmakom od četvrt stoljeća u kojem se sjećanje na NOB izgubilo kroz spontani zaborav uslijed stasanja novih generacija koje nemaju neposredno iskustvo življenja u Jugoslaviji te dugogodišnje neupotrebe kulturnih kodova koje su elite upisale u jugoslavensku svakodnevicu.

Budući da sam za istraživanje ove teme odabrala odnos prema partizanskoj spomeničkoj baštini na Mirogoju, da bih saznala kako su se elementi koji su u prethodnom poretku imali naglašenu ulogu resimbolizirali u socijalizmu, morala sam pokazati kako su se oni konstruirali. S obzirom na ulogu koju su u načinu njihove konstrukcije imale političke elite i SUBNOR kao njihova produžena ruka, te njihovu dekonstrukciju u postsocijalizmu koja je uslijedila

⁵⁰ Connerton, Paul, „Seven types of forgetting“, *Memory Studies* 1, 2008., 59-71.

promjenom političkih aktera koji su to sjećanje prethodno organizirale, načini komemoracije spomeničke baštine mogu se podijeliti na tri tipa.

U prvom redu, to je spomenička građa vezana uz visoke dužnosnike i likove narodnih heroja koji su u jugoslavenskom političkom poretku imali istaknuto mjesto. Budući da su ta sjećanja u Jugoslaviji bila državno organizirana, odnosno da su državne institucije i SUBNOR brinuli o ideološkoj čistoći njihovih prikaza te načinima komemoriranja, promjenom političke paradigme, promijenio se i naglasak koji političke elite stavljaju na ta sjećanja. Na primjeru komemoracija na Grobnici narodnih heroja primjetna je uloga politizacije pamćenja. Ona se očituje u tome što se narodni heroji, kao simboli nekadašnjeg poretka, resimboliziraju na način da im se daje istaknuta uloga u legitimaciji hrvatske države kao one koja počiva na antifašističkom naslijeđu. Stoga je Grobnica narodnih heroja, kao i Spomen-križ u Aleji hrvatskih branitelja te Zid boli, istaknuta lokacija na kojoj se uz vojne počasti odvija ceremonijalna priredba postavljanja vijenaca od strane visokih državnih dužnosnika. Mimo političkih rituala, sudeći po godišnjoj posjećenosti Grobnice od strane svakodnevnih posjetitelja groblja, može se zaključiti da to nasljeđe, vjerojatno zbog njegove političke simboličnosti koju građani ne osjećaju kao dio vlastitog identiteta, nema istaknutu ulogu u svakodnevnim posjetima Mirogoju.

Dalje, spomenuta građa razlikuje se ne samo prema načinima obilježavanja, nego i prema akterima koji je obilježavaju. Terensko istraživanje i intervjui pokazali su da postoje najmanje tri skupine posjetitelja. Prva skupina, koja se odnosi na pojedince, odnosno prijatelje i obitelji preminulih, ostala mi je u ovom radu neistražena. Druge dvije skupine su, kao što je već spomenuto, predstavnici političkih vlasti te Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske. Prva od tih skupina, politički dužnosnici, vidljivi su za vrijeme ceremonijalnih komemoracija, primjerice, za Svi svete kada polaganje vijenaca na odabrana spomen-obilježja legitimira njihovu moć. Druga skupina, SABA, puno je zanimljivija budući da njeno djelovanje proizlazi iz pozicije koju je ta udruga kao čuvar sjećanja imala u Jugoslaviji i neposredno nakon osamostaljenja Republike Hrvatske. Naime, u odnosu političkih elita prema spomeničkoj

baštini NOB-a te ulozi koji je u očuvanju i izgradnji tog sjećanja imala SABA, mogu se identificirati minimalno tri razdoblja, uz napomenu da trenutno možda svjedočimo početku četvrtog. Prvo razdoblje pripada jugoslavenskom periodu u kojem se sjećanje na NOB i antifašističku borbu brusilo i izgrađivalo. Iako se u 45 godina postojanja Jugoslavije mogu identificirati različiti oblici izgradnje tog sjećanja, zajednički im je afirmativan odnos prema NOB-u i poticanje nezaborava zbog čega čitav jugoslavenski period promatram kao jednu cjelinu. Drugo razdoblje pripada prvom desetljeću hrvatske samostalnosti u kojem su političke elite NOB prešućivale, a uništavanje spomeničke baštine ili organizirale ili ignorirale. U tim okolnostima SABA je bila glavni institucionalni akter koji se svojim djelovanjem nametnuo kao čuvar sjećanja na NOB. Treće razdoblje traje od 2000. godine do prve polovice 2010-ih, a karakterizira ga pozitivan odnos predstavnika vlasti prema antifašizmu koji se može promatrati u okviru zaokreta prema antifašističkim vrijednostima kao proklamiranim proeuropskim vrijednostima.⁵¹ Osnovna razlika između potonje dvije skupine posjetitelja nije samo u odnosu prema nasljeđu NOB-a u različitim razdobljima, već se prvenstveno očituje u činu zaboravljanja kojeg karakterizira selektivno izostavljanje mjesta sjećanja poput manjih spomenika od strane političkih elita, odnosno inzistiranje na uključenosti tih mjesta od strane SABA-e, koja o njima vodi brigu u smislu održavanja i organizacije komemoracija. Drugim riječima, službena politika za iskazivanje moći i potvrđivanja legitimiteta odabire elitne lokacije poput Grobnice narodnih heroja i Dotrščine dok joj ostala mjesta ostaju u domeni ne-elitnog i ne-javnog. Obilježavanjem se na taj način konstruira i zaborav jer se od mogućih značenja za reprezentaciju odabire samo jedno i time ističe samo jedan od njegovih potencijala. Četvrto razdoblje ponovno karakteriziraju negativan odnos prema antifašizmu i revizionističke tendencije ili šutnja predstavnika političkih stranaka na vlasti od 2016. godine, no kako je ono vrlo kratko i kako je još uvijek upitno u kojem će se smjeru dalje razvijati, ono nije detaljnije obuhvaćeno u ovoj analizi.

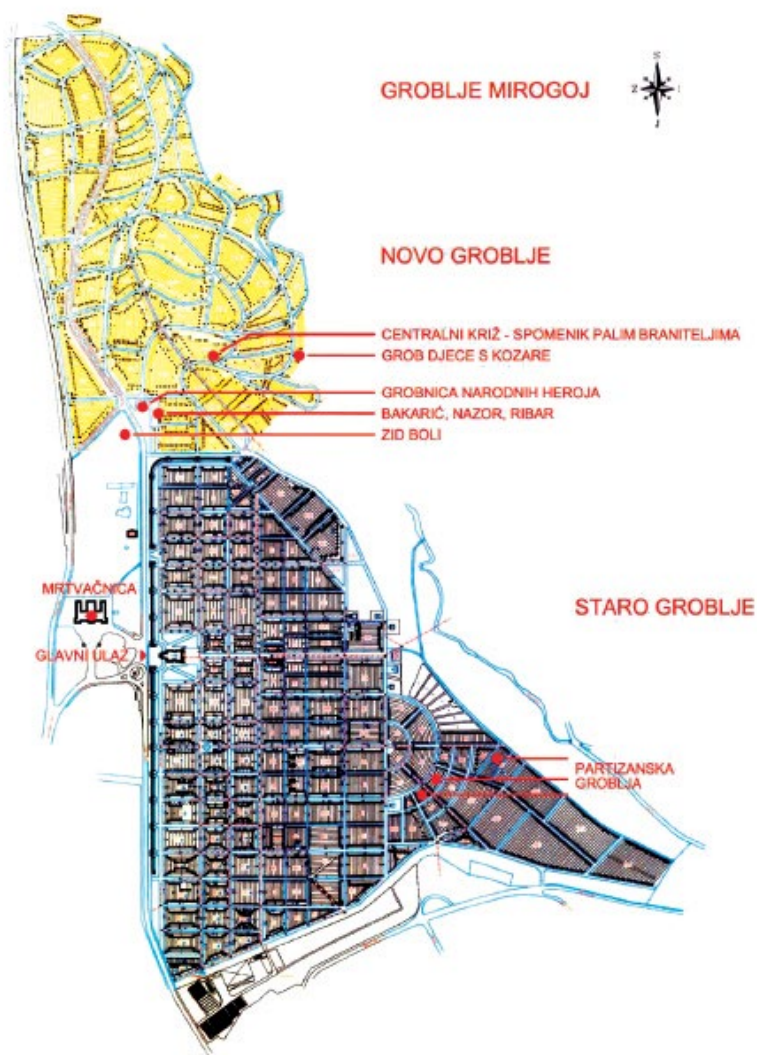
Jedan od razloga zbog kojih se SABA prirodno nameće kao glavni organizator očuvanja sjećanja na NOB treba tražiti u generacijskoj

⁵¹ Usp. Pletenac i Potkonjak.

bliskosti i sličnosti vrijednosnih načela njenih članova. Kao što su pokazale sahrane narodnih heroja Slavka Komara i Milutina Baltića, okupljeno mnoštvo sastojalo se uglavnom od drugova i rodbine. Generacijski jaz o kojem je svjedočila i Vesna Čulinović-Konstantinović ukazuje na to da su ljudi koji polažu pravo nasljedstva na simbole NOB-a oni ljudi koji su ili stvarali tu borbu ili su je u proteklom sustavu kooptirali u svoje političko djelovanje. Time se može objasniti i moja zagonetka iz uvodnog dijela ovog rada – bakini posjeti Grobnici narodnih heroja na Mirogoju označavali su odavanje pijeteta njenoj borbi u partizanima, ali i svojim suvremenicima.

Može se zaključiti da se sjećanje na NOB, nekad organizirano naporima političkih elita, u postsocijalističkoj Hrvatskoj rememorijalizira kroz pregovaranja s osobnim i službenim povijestima pri čemu u njegovom očuvanju i održavanju prednjače oni članovi zajednice kojoj, zahvaljujući neposrednom iskustvu sudjelovanja u borbi, ono čini nedjeljiv dio vlastitog identiteta.

Tlocrtni prikaz groblja Mirogoj

Bibliografija

Izvori

- Babić-Šušar, Mira, „Odbranio sam se od svake mržnje“, *Blic RS*, 30.5.2002. http://www.blic.rs/stara_arhiva/intervju/27530/Odbranio-sam-se-od-svake-mrznje, 27.6.2014.
- Cindrić, Velimir, *Mirogoj*, Zagrebački holding, Zagreb, 2011.
- Gradska groblja, Povijest, <http://www.gradskagroblja.hr/default.aspx?id=249>, 12.12.2013.
- Gradska groblja, Širenje groblja izvan arkada, <http://www.gradskagroblja.hr/default.aspx?id=276>, 12.12.2013.
- Gradska groblja, Tražilica pokojnika. <http://www.gradskagroblja.hr/default.aspx?id=382>, 12.12.2013.
- Hutinec, Boris, *Mirogoj: Zagreb*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1974.
- Hrženjak, Juraj, *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990-2000.*, SABA RH, Zagreb, 2002.
- Kačavenda, Petar i Živković, Dušan, ur., *Narodni heroji Jugoslavije*, sv. 2, Partizanska knjiga, Beograd, 1983.
- Kljaković, Vojmir, „Narodni heroji Jugoslavije“, *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. VI, ur. Miroslav Krleža, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1965.
- S.T., „Umro narodni heroj Milutin Baltić“, *Glas antifašista* 89, 2013.
- Studijsko putovanje – Zagreb, <https://www.youtube.com/watch?v=TTCi-Ubeb-Cg>, 27.6.2014
- Trčak, Ivan, (ur.), *Mirogoj: kulturno-povijesni vodič*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1987.

Kazivači

- Vesna Čulinović-Konstantinović, Šenkovec, 2012.
- Željko Krulc, Zagreb, Mirogoj, 2012.
- Vinko Šunjara, Zagreb, SABA, 2012.

Literatura

- Bergholtz, Max, „Među rodoljubima, kupusom, svinjama i varvarima: spomenici i grobovi NOR-a, 1947-1965 godine“, *Godišnjak za društvenu istoriju* XIV, (1-3) 2007, 61-82.
- Boyer, Christine, *The city of collective memory: Historical imaginery and architectural entertainment*, MA: MIT Press, Cambridge, 1999.
- Connerton, Paul, *Kako se društva sjećaju*, Antibarbarus, Zagreb, 2004.
- Connerton, Paul, „Seven types of forgetting“, *Memory Studies* 1, 2008., 59-71.

- Connerton, Paul, *How Modernity Forgets*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009.
- Foucault, Michel, „O drugim prostorima“, *Operacija: Grad: Priručnik za život u neoliberalnoj stvarnosti*, ur. Leonardo Kovačević, Tomislav Medak, Petar Milat, Marko Sančanin, Tonči Valentić i Vesna Vuković, Savez za nezavisnu kulturu i mlade, Zagreb, 2008., 30-39.
- Jambrešić Kirin, Renata, „The Politics of Memory in Croatian Socialist Culture: Some Remarks“, *Narodna umjetnost* 41, 1, 2004., 125-143.
- Jambrešić Kirin, Renata, „Politika sjećanja na Drugi svjetski rat u doba medijske reprodukcije socijalističke kulture“, *Devijacije i promašaji: etnografija domaćeg socijalizma*, ur. Lada Čale-Feldman i Ines Prica, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2006., 149-177.
- Kertzer, David I., *Ritual, politics, and power*, Yale University Press, New Haven, London, 1988.
- Kirn, Gal, „Jugoslavija: od partizanske politike do postfordističke tendencije“, *Up&Underground* 17/18, 2010., 208-229.
- Koshar, Rudi J., „Building Pasts: Historic Preservation and Identity in Twentieth-Century Germany“, *Commemorations: the politics of national identity*, ur. John R. Gillis, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1994., 215-238.
- Nora, Pierre, „Između sjećanja i povijesti“, *Diskrepancija* 8, 12, 2007., 135-166.
- Potkonjak, Sanja i Tomislav Pletenac, „Grad i ideologija: ‘Kultura zaborava’ na primjeru grada Siska“, *Studia ethnologica Croatica* 19, 2007., 171-198.
- Rabinow, Paul, „Ordonnance, Discipline, Regulation: Some Reflections on Urbanism“, *Anthropology of Space and Place: Locating Culture*, ur. Setha M. Low i Denise Lawrence-Zúñiga, MA: Blackwell, Malden, 2003., 353-362.
- Rihtman-Augustin, Dunja, *Ulice moga grada, XX vek*, Beograd, 2000.
- Senjković, Reana, *Izgubljeni u prijenosu: pop iskustvo soc kulture*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2008.
- Sundhaussen, Holm, „Jugoslavija i njezine države sljednice. Konstrukcija, destrukcija i nova konstrukcija“, *Kultura pamćenja i historija*, ur. Brkljačić, Maja i Prlenda, Sandra, Golden Marketing i Tehnička knjiga, Zagreb, 2006., 241-284.
- Verdery, Katherine, *The political lives of dead bodies. Reburial and postsocialist change*, Columbia University Press, New York, 1999.
- Watson, Nicola J, *The Literary Tourist: Readers and Places in Romantic and Victorian Britain*, Palgrave Macmillan, Hampshire, New York, 2006.

Who inherits people's heroes?

This paper deals with the politics of remembering and forgetting of WWII Peoples' Liberation Struggle (PLS) in postsocialist Croatia. Organized mainly by political elites for the purpose of creating and maintaining Yugoslav identity, the memory of the PLS served as one of the legitimization pillars of socialism. Political changes in the early 1990s, the fall of communist regimes, the secession of Croatia and war for independence brought drastic changes in its reception. The aim of this paper is to show which elements of the once-official narrative were silenced, transformed or remained untouched according to their suitability to the existing political system. This paper is based on the exploration of commemoration practices at Zagreb's city cemetery, Mirogoj, during one-year period. The Zagreb cemetery is chosen as a memorial place which simultaneously serves the commemoration practices of the local community as well as a site to perform political rituals. I conclude that the legacy of PLS in postsocialist Croatia is re-memorialized through negotiations with personal and official histories. The most active in keeping this legacy alive, notably, is the former partisans' community, who, due to its direct involvement in the struggle, holds the PLS memory as an integral part of its own identity.

Podaci o autorima

Tamara Buble rođena je u Splitu 1980. godine. Nakon upisa apsolute na arhitekturi, upisuje studij sociologije i antropologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Akademске godine 2012/2013. upisuje i završava Diplomski studij sociologije i socijalne antropologije na CEU u Budimpešti. Godinu dana kasnije završava diplomski studij etnologije i kulturne antropologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu s radom „Politike sjećanja i zaborava na zagrebačkom groblju Mirogoj u postsocijalizmu: primjer grobnica sudionika NOB-a“ pod vodstvom mentorice dr. sc. Nevene Škrbić Alempijević. Sudionica je više ljetnih škola i konferencija iz područja etnologije i kulturne antropologije. Istraživački interesi vezani su joj uz urbanizam, društveno sjećanje i odnose moći u društvu. Sudjeluje u radu neprofitne udruge SF:ius na međunarodnom projektu „Neprimjereni spomenici“, koji se bavi pitanjima revalorizacije i zaštite spomeničke baštine NOB-a.

Sven Cvek je docent na Katedri za amerikanistiku (Odsjek za anglistiku) Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Primarni mu je istraživački interes mjesto kulture u procesu povijesne i društvene promjene. Objavio je monografiju *Towering Figures: Reading the 9/11 Archive* (2011), te su-uredio knjigu *Naša priča: 15 godina ATTACK!-a* (2014). Trenutno radi na projektu „Kontinuitet društvenih sukoba u Hrvatskoj 1987.-1991.“ u suradnji s Centrom za mirovne studije i Bazom za radničku inicijativu i demokratizaciju iz Zagreba, i surađuje na projektu „Kulturna povijest kapitalizma: Britanija, Amerika, Hrvatska“ (Hrvatska zaklada za znanost).

Sergej Filipović rođen je u Osijeku 1987. Diplomirao je *summa cum laude* povijest i pedagogiju na Filozofskom fakultetu u Osijeku 2011. Poslijediplomski specijalistički studij Regionalne komparativne studije Srednje i Jugoistočne Europe završio je na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu 2013. Doktorand je na Poslijediplomskom doktorskom

studiju moderne i suvremene hrvatske povijesti u europskom i svjetskom kontekstu na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Autor je više radova i sudionik više znanstvenih skupova. Dobitnik je nekoliko nagrada, uključujući i Prvu nagradu za najbolji rad mladih povjesničara za 2013. godinu, a koju dodjeljuje Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje; te Drugu nagradu Istraživačke mreže za srednjovjekovnu Srednju Europu (MECERN) i Instituta Georg Eckert na za najbolji esej na temu „Slika srednjovjekovnog susjeda u srednjoeuropskim udžbenicima“ za 2016. Radi kao asistent na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Osijeku.

Marko Fuček studij povijesti završio je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 2009. godine. Iste 2009. upisao je Poslijediplomski doktorski studij moderne i suvremene hrvatske povijesti, gdje dovršava disertaciju naslovljenu „Kultura i supkulture mladih u Hrvatskoj 1945.-1960.“, pod mentorstvom dr. sc. Snježane Koren. Zaposlen je kao učitelj povijesti u OŠ Stjepana Bencekovića. Primarni istraživački interes su mu kultura i supkulture mladih u prvim desetljećima jugoslavenskog socijalizma. Dosadašnje rezultate istraživanja predstavljao je na desetak, uglavnom inozemnih, znanstvenih skupova, konferencija i seminara.

Aleš Gabrič znanstveni je savjetnik na Institutu za novejšo zgodovino (Institut za suvremenu povijest) u Ljubljani. Istražuje noviju slovensku političku, kulturnu i školsku povijest. Na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani (Fakultet društvenih nauka Sveučilišta u Ljubljani) predaje kulturnu povijest. Autor je brojnih članaka, više znanstvenih monografija (npr. *Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945-1952* (Ljubljana 1991), *Socialistična kulturna revolucija: slovenska kulturna politika 1953-1962* (Ljubljana 1995), *Šolska reforma 1953-1963* (Ljubljana 2006) i *Sledi šolskega razvoja na Slovenskem* (Ljubljana 2009), koautor monografija (npr. *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848-1992.*).

Snježana Ivčić je doktorandica na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, na smjeru Javne politike i razvoj, s posebnim interesom za zdravstvenu politiku. Ima dugogodišnje iskustvo u radu s udru-gama iz područja zdravstva, a od kraja 2012. i s braniteljskim udru-gama. U istraživanju „Kontinuitet društvenih sukoba u Hrvatskoj

1987-1991.“ sudjeluje od 2013. godine. Od 2015. članica je Baze za radničku inicijativu i demokratizaciju (BRID).

Ana Panić (1978) je viši kustos i povjesničarka umjetnosti. Od 2005. godine radi kao kustosica likovne zbirke Muzeja istorije Jugoslavije u Beogradu. Autorica je i koautorica brojnih izložbi s temama iz povijesti i popularne kulture SFRJ, kao i izložbi iz zbirke Muzeja istorije Jugoslavije. Dobitnica je dva priznanja Muzejskog društva Srbije – nagrade „Mihailo Valtrović“ i priznanja Društva istoričara umetnosti Srbije. Područje njenog posebnog interesa su kultura i umjetnost u socijalističkoj Jugoslaviji, političke prakse (post)jugoslovenske umjetnosti i suvremena umjetnička produkcija, kultura sjećanja i izgradnja kolektivnog sjećanja na Jugoslaviju, javni spomenici i njihova uloga u materijalizaciji kolektivnog sjećanja, umjetnost kao sredstvo konstruiranja (nad) nacionalnog identiteta.

Sanja Petrović Todosijević (1977), povjesničarka, zaposlena je u Institutu za noviju istoriju Srbije u Beogradu. Diplomirala je i magistrirala na Odeljenju za istoriju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Doktorirala je na programu Transdisciplinarne studije savremene umetnosti i medija Fakulteta za medije i komunikacije Univerziteta Singidunum u Beogradu (*Socijalizam u školskoj klupi. Reforma osnovnoškolskog sistema u Srbiji 1944-1959*). Autorica je monografije *Za bezimene. Delatnost UNICEF-a u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji 1947-1954* (Beograd, 2008). Bavi se društvenom poviješću Srbije i Jugoslavije u periodu socijalističke Jugoslavije kao i poviješću holokausta i Drugog svjetskog rata. Jedan je od osnivača Centra za jugoslovenske studije (Cejus) pri Fakultetu za medije i komunikacije Univerziteta Singidunum.

Jasna Račić radi kao suradnica na programu Mirovnih studija Centra za mirovne studije u Zagrebu. U istraživanju „Kontinuitet društvenih sukoba u Hrvatskoj 1987-1991.“ sudjeluje od 2013. Magistrirala je sociologiju 2014. godine.

Ana Vračar je etnologinja i kulturna antropologinja, članica Baze za radničku inicijativu i demokratizaciju i sindikata Nova Solidarnost. Bavi se medicinskom antropologijom, posebno istraživanjem položaja medicinskih sestara unutar zdravstvenog sustava i modelima organizacije zdravstvenih radnika.

Lada Weygand diplomirala je antropologiju i anglistiku na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Njeno je primarno područje interesa medicinska antropologija, s posebnim fokusom na medicinske sustave tranzicijskih zemalja, a djeluje i kao suradnik na projektu Baze za radničku inicijativu i demokratizaciju.